

POVELJE PREOBRAŽENJSKOG HRAMA
PRAVOVREMENA OPOMENA MILANA RADEKE
PAVICA MRAŽOVIĆ, BIOGRAFSKO-BIBLIOGRAFSKI ZAPISI
SAN O PLAVOJ ŠUMI, MILKA ŽICINA
IZLOŽBA, NADA DIMIĆ FILE 2023

ISSN 1331 - 5439

PROCBJE TA

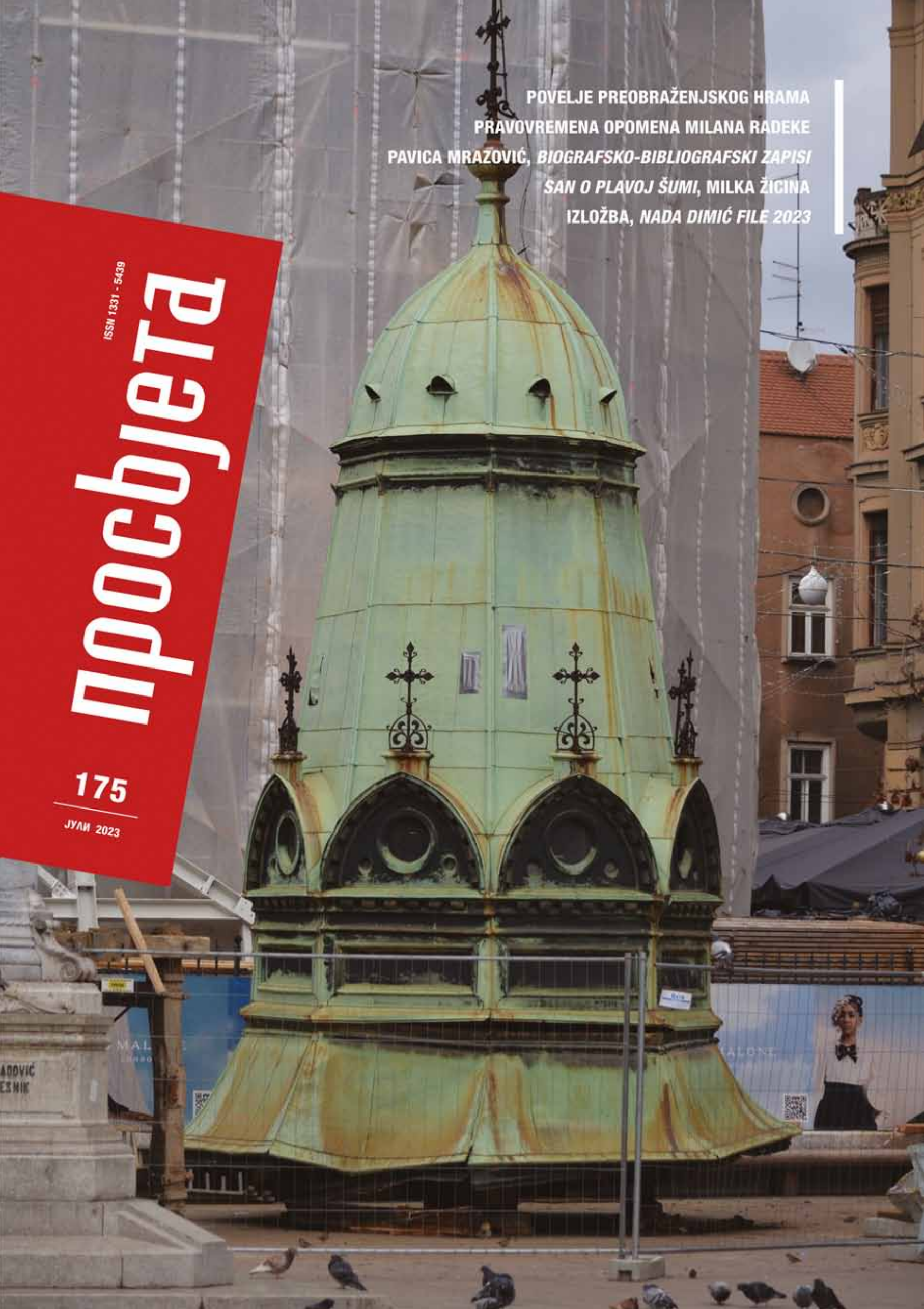
175

JULIJ 2023

ADDOVIĆ
ESNIK

MAL
2020

ALONE

просвјета

НОВИНЕ ЗА КУЛТУРУ

ISSN 1331-5439

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНИ УРЕДНИК:

Чедомир Вишњић

ПОМОБНИК ГЛАВНОГ УРЕДНИКА:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Чедомир Вишњић, Горан Борковић, Ђорђе Матић

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Јово Чорак

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Купола Преображењског храма непосредно по скидању 13. 1. 2023. / Фотографија: Д. Дамјановић

ШТАМПА: Kerschoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб

ТЕЛ: +385 1 4872 480

ФАКС: +385 1 4845 364

Убиљежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем 644. Часопис је суфинанциран од Савјета за националне мањине Владе Републике Хрватске, Министарства за културу Републике Хрватске и Министарства културе и информисања Републике Србије. Излази у тиражи од 1 000 примјерака.

итпресут

Сабор

Нечујно скачући преко климавих зидова, провлачећи се вјешто кроз пролазе за јаџе журила је лија гипко кроз ниско грмље, спарушено и грбаво преко Гаја и Равни, према Динари. За њом једнако спретно, научени и прије но су угледали свијет грабише држећи се више заклона и поподневног лада њени лисичићи према којима би мајка лија с времена на вријеме заставши погледала.

Из другога правца, са козјачке стране пристизали су вуци, било самци или у чопорима, час у трку, час у малим скоковима. Долазили су и преко долине кроз из Промине, препознавајући се и поздрављајући са браћом са Козјака. Онда истим путем преко Боснића горе у Планину.

Између редова постојања грабиле су ситне звјерке, лаког трка само би се учиниле и неко да их гледа не би био сигуран да их је видио у касно љетном осјену. Прасад су климајући њушкама и стално нешто рујући у пролазу пратили остале, њихова младунчад са бијелим круговима на трупцима зрцалила су пропланцима попут разиграних одбљесака.

А горе под облацима надлетале су плахе ластавице, ранојутре гугутке и увијек будни јастребови, орлови, врапчићи, косовице и зебе, ескадриле врана и чворака, летивши мало па онда скривени у удаљеним крошњама надгледајући и чекајући сву ту братију што по земљи путује ка заједничком им циљу.

Све невидљиво у шуми и кршу постало је видљиво, непокретно и скривено сад се кретало и објавило, без страха, јер нико никог сад међу звјерским родом дирао није.

Скоро се смркло кад под стољетне букве на Брезовцу са свих страна почеше пристизати звијерови и као да је невидљива рука управљала њима, заузимали су своја мјеста између дебала, испунивши цијелу шуму да се убрзо ушатим главама лисица и јазаваца, вукова и чагљева краја није могло назријети. Зечеви и вјеврице, репати пухови и друга мања шумска чељад стадоше у први ред, и тако по величини вириле су радознале главе осталих, све до породица међеда. Изнад глава на гранама што су се лагано повијале стајао је птичји род, распоређен по врстама и величини.

Повјетарац је подилазио испод крошњи што су се глагољиво одазивале лишћем и пјесмом о животу и пролазности, предосјећајући у висинама љета крај. Животињски жамор бијаше готово нечујан и удешен тако преплитао се са вечерњим лахором.

Потрајало је чекање ноћ или двије, можда три, нико се није мицао осим глагољивог лишћа које би првим мраком, још увијек наранџастим по крајевима а плавим по средини и окићеног првим звијездама чије свјетло је бљескало из прошлости.

Онда, једне вечери кад су се сви већ спремали да загуде лишћа пјесму, свако на свој начин, заћутише крошње прије него су и почеле да се заносно њишу. Небо поплави, па поцрвени као да је обливано крвљу, звијезде се не упалише и на свод се навуче негледљиво црnilо. Ништа се није чуло, тек неки кратки туп ударац у дубини шуме.

По деблима су наједном почеле шарати сјенке. Просула се кумова слама свуд по шуми и у тој шашавој свјетлости по облицима и крзненим тијелима прелазила је погледом Она коју видјети не можеш. Сва звијерад су знала да је Она ту. Нису јој чули ни кораке, а сваком створу у шуми је пришла и завукла прсте у крзно, перје, погладила крљушти.

Њена природа била је и њихова, разумјели су се откуцајима, стварањем и повратком праху, љетом и зимом, пупољком и мразом што му главу скида, крвљу оног који је пролива и зубом оног што је пије. Говорили су сви једним језиком, језиком живота.

– Отишли су – попут мравца низ глатку кору букава силазиле су и у земљу забијале се ријечи, безброј одјека понирући избијало је потом кроз испуцало стијење на лицу Планине браздајући је и старећи је још више, наредних љетних јутара и свих година које још нису ни дошле.

– Отишли су, а ко није нема га – праскало је са сваком новом зором заједно за излазећим сунцем, које је сијало ником, од те ноћи кад се то објави самим животом ишчезлим.

Све се жиће чудило, окретало се и у невјерици увлачило главе, вртило реповима и стригло ушима.

– Питајте орлове, или сове, оне што по мраку виде ће вам и сад рећи, има ли упаљеног свјетла на тараци да се види, или пред конобом да се суди пред нову бербу од кријести перу и чисте. А гроздови се објесили, препукали од сладе али нико не зобље па се и чворцима не мили. Чује ли се мекет и мукање из торина? Шуљају ли се дјеца раним крушкама, окреће ли неко младе курузе на жару, сједи ли се и чаврља на бунарима и чатрњама, има ли ко да пјева код оваца, карта ли се, балота ли се – пролазило је шумом и у трену се увлачило у срца свих, постајало памћење или заборав.

– А шта ћемо сад кад њи' нема – забрунда медо из дубине све чешући главу о букву.

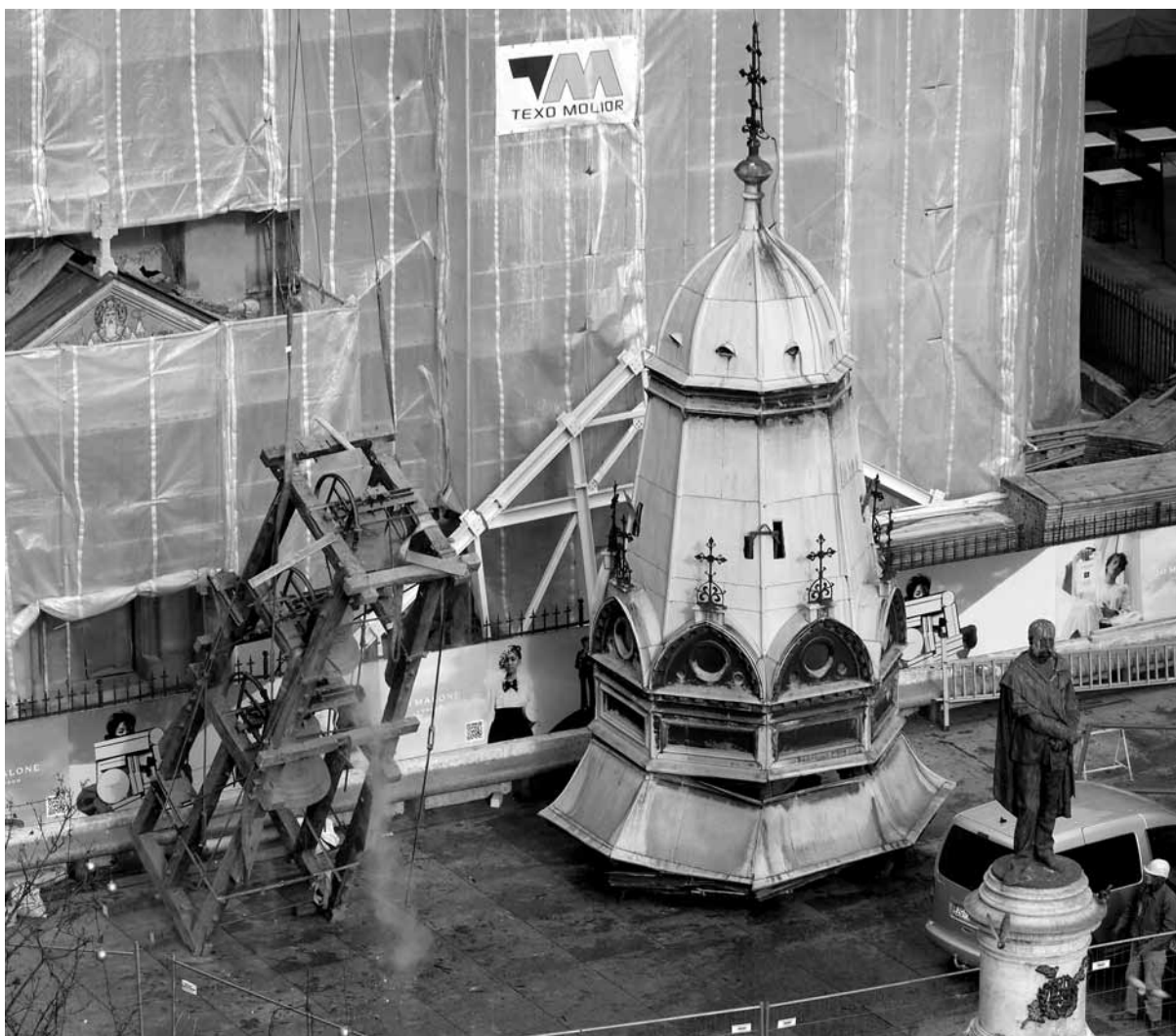
Многе је то питање једнако мучило па се наостријежише у знак одобравања, али знајући Њу не дижући пуно главу.

Чула се потмула грмљавина као паљба неба, плотуни почасни или одјек смрти.

– Чекаћемо, или ће неко други доћи, или ће се ови вратити. Једном. Неко. Можда се привикну на неко туђе сунце, друге господаре, друге обичаје. Живот се увијек може почети изнова, не и историја, рођаци... Тако ће се можда неком намјернику учинити згодан овај крај за мало проживјети, па ће остати, мислећи да ништа прије њега није било. Ми ћемо чекати јер ми и не знамо ништа друго, доли чекати од изласка до заласка, или обратно, како се коме намјестило. Ође нико није господар. Газдарица је суша, глад, сјекавац што сатрати га не мош'. Онај ко заволи сјекавац и мирис смиља што најбоље подсећа на жеђ, можда остане довољно дуго, довољно да разумије живот. Онај што се брзо привикао на неке друге мирисе, и не пуни му ноздрве као тамјан мирис покошене траве или мирис из букаре вина, неће нам доћи – долазио је шапат из далека међу окупљене сабораше као ноћни вјетар. Лишће је опет забрујило своју пјесму о проласку и скором опадању. Нечујно и глатко развије се сабор, неко ближе, неко даљем скровишту, мирно и не нападајући се у те дане одласка.

Александар Тутуш

Август 1995. / (Из збирке „Приче уз ватру“ која ће изаћи у издању СКД „Просвјета“)

Kupola Preobraženjskog hrama neposredno po skidanju 13. 1. 2023., pri čišćenju konstrukcije za zvona / Fotografija: D. Damjanović

SVA IZDANJA SKD PROSVJETA MOŽETE NARUČITI NA ADRESI

SKD Prosvjeta, Berislavićeva 10, 10 000 Zagreb

FAX: + 385 1 4845 364

TEL: + 385 1 48 72 480

skdprosvjeta2@gmail.com

Godišnja pretplata na časopis *Prosvjeta* iznosi 19,91 eur / 150 kuna, a uplaćuje se na račun SKD Prosvjeta IBAN: HR3324020061100996867.

Kopiju uplatnice pretplatnik obavezno treba dostaviti na adresu izdavača s naznakom "za časopis Prosvjeta" radi uvrštenja u evidenciju pretplatnika.

Uplate na ime pretplate na časopis Prosvjeta iz inostranstva se vrše na IBAN: HR3324020061100996867, SWIFT: ESBCHR22 ERSTE&STEIERMÄRKISCHE BANK d.d. s naznakom "za časopis Prosvjeta".

Pretplata za zemlje Evropske unije i izvan EU za godinu dana iznosi 50 EUR, SAD 60 USD, Kanada 60 CAD, Australija 60 AUD.

пpетплатa

- 04 OD OSLOBOĐENJA DO VIDOVDANA**
Nenad Jovanović
HRONIKA
- 10 U DESNO**
Goran Babić
DNEVNICI (3)
- 11 SRBI U HRVATSKOJ – DUG DOMOVINI**
Milan Radeka
HISTORIJA
- 18 PRAVOVREMENA OPOMENA MILANA RADEKE**
Čedomir Višnjić
HISTORIJA
- 19 REGISTAR SPISA CRKVENE OPŠTINE**
Branko Čolović
BAŠTINA
- 23 POVELJE PREOBRAŽENJSKOG HRAMA**
Dragan Damjanović
BAŠTINA
- 29 UPORNOST VODE**
Milivoj Nenin
KNJIGE, PAVICA MRAZOVIĆ:
BIOGRAFSKO-BIBLIOGRAFSKI ZAPISI
- 31 JER LIPA JE MOJA FRESKA, MOJ ZNAK, MOJ ZAPIS**
Miloš Kordić
ZAPIS SA BANIJE
- 34 SAN O PLAVOJ ŠUMI**
Drago Kekanović
DRUGA ANTOLOGIJA, MILKA ŽICINA
- 36 PLAVA PLANINA**
Milka Žicina
PROZA
- 38 KALEM VJEČNOSTI**
Muharem Bazdulj
O POEZIJI
- 41 DRUŠTVO POSTOJI SAMO AKO PAMTI**
Sonja Leboš
IZLOŽBE, NADA DIMIĆ FILE 2023
- 44 I TIJESNO I BIJESNO**
Igor Ružić
KAZALIŠTE, 55 KVADRATA
- 46 ‘HRVATSKI ALZHEIMER’**
Željko Luketić
INTERVJU, BORIS BAKAL
- 52 POBELEŽENE ČINJENICE JEDNE NESMIRENE BORBE**
Vule Žurić
KNJIGE, ALEKSANDAR TIŠMA:
ZAPISI O KNJIŽEVNOSTI 1953–1965
- 55 PLANOVI KAO BENZINSKA VATRA**
Dragan Babić
KNJIGE, VOJA ČOLANOVIĆ, O OPSTANKU I BIVSTVU:
DNEVNIČKI ZAPISI 1942–1945
- 57 LEVITIRANJE NA ŽICI**
Jovana Milovančević
KNJIGE, EMIR KUSTURICA:
VIDIŠ LI DA NE VIDIM
- 58 JESMO LI JOŠ UVIJEK LJUDSKA BIČA?**
Bojan Munjin
KNJIGE, DIGITALNI MINIMALIZAM
- 61 UDES CARIGRADSKIH SRBA**
Đorđe Nešić
KNJIGE, DEČAK SA FANARA
- 63 RIJEČ SA ODJEKOM LJUDSKOG GLASA**
Vladan Bajčeta
KNJIGE, NIKOLA ŽIVANOVIĆ: PESME I POEME
- 66 PANOPTIKUM**
Goran Borković

OD OSLOBOĐENJA DO VIDOVDANA

Nenad Jovanović

OSJEČKI APSTRAKTNI MOTIVI – U prostorijama osječkog pododbora “Prosvjete” uz prigodan program 19. maja otvorena je izložba “Sve je jedno – jedno je sve”, akademske slikarice Rade Marković iz Darde kojoj je ovo bila četvrta samostalna izložba u ovom pododboru. Nakon uvodnog obraćanja predsjednika pododbora Zdenka Čikare, slijedile su pjevačko-recitatorske točke Ljeposave Gruber i Hranislave Mesarić, dok je o umjetničkom radu Rade Marković govorio likovni kritičar Pero Matić. Sama autorica govorila je o svom načinu rada, motivima koji su naizgled apstraktni te o nastanku slika za ovu izložbu.

MLADE SLIKARICE U DARDI – U organizaciji Likovne radionice “Petar Dobrović”, koja djeluje u sklopu Pododbora “Prosvjete” u Dardi, održana je sredinom maja izložba likovnih radova pod nazivom “Gledam – crtam – slikam”, na kojoj su radove izložile članice Likovne radionice – tri učenice tamošnje osnovne škole, kao i jedna polaznica predškolskog odgoja – Nika, Leonora, Lorena i Leona.

NISU SRBI U ZAGREBU OD JUČER – O velikom doprinosu Srba Zagrebu premalo se zna, jer sve manje čitamo čime pada nivo opće kulture,

rečeno je na tribini “Doprinosi Srba Zagrebu: zameo ih zaborav” koja je 23. maja održana u prostorijama Privrednika u Zagrebu. Dragan Damjanović, profesor s Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, podsjetio je da se prve pravoslavne trgovačke porodice trajno naseljavaju u Zagrebu od 1770. a da od 1785. postoji pravoslavna kapelica. Trgovci su bili Srbi i Grci koji su se iz nemirnih područja Turskog Carstva strateški naseljavali po Habsburškoj Monarhiji.

PRIZNANJE SPOMENIKU IZ SUVAJE – Od 25. do 28. maja u Francuskom paviljonu Studentskog centra u Zagrebu održana je izložbi Udruženja hrvatskih arhitekata. Između ostalog, tamo je prikazan spomenik žrtvama ustaškog zločina u selu Donja Suvaja, kao i spomen-područje Dotrščina, koje je također vezano uz rad VSNM-a Grada Zagreba i SNV-a. Kamenu spomenik u Donjoj Suvaji kod Srba podignut je prije tri godine. U njega je uklesano 290 imena ubijenih civila, većinom žena i djece, koje su ustaše pobile 1. jula 1941. godine.

BRATSTVO & JEDINSTVO – U okviru Subversive foruma u zagrebačkom Klubu Mama 26. maja upriličeno je predstavljanje drugog izdanja knjige “Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata temelj nove Jugoslavije”. U punoj dvorani urednik Nikola Bajto govorio je o historijatu nastanka knjige koju je

1945. štampalo Propagandno odeljenje Druge armije NOVJ pod komandom Koče Popovića. Knjižica s osam tekstova bila je namijenjena borcima, prije svega mobiliziranim vojnicima iz Srbije, s ciljem upućivanja na bratstvo i jedinstvo te zajedničku borbu Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Historičar iz Arhiva Srba u Hrvatskoj Milan Radanović govorio je o doprinosu knjizi Bogdana Oreščanina, partizanskog prvoborca, komandanta Četvrtog korpusa NOVJ-a i generala koji je nakon rata ostvario značajnu vojnu i diplomatsku karijeru, dok je profesor Hrvoje Klasić s Filozofskog fakulteta naglasio da su komunisti jedini brinuli o ravnopravnosti među narodima. Zadnjih decenija provodi se nacionalizacija internacionalnog partizanskog pokreta koji je bio jugoslavenski, a ne samo antifašistički, kako ga se 90-ih počelo nazivati, istaknuo je Klasić. Dan kasnije u Titovom rodnom selu Kumrovec održana je manifestacija Dan mladosti radosti, posvećena njegovom rođendanu (službeno 25. maja 1892.).

NA ISTOKU DANI KULTURE – Sredina maja na istoku zemlje odvijala se u znaku 26. po redu Dana kulture Srba istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srema u organizaciji Koordinacionog odbora "Prosvjete" za istok Hrvatske. Manifestacija je otvorena 12. maja u Belom Manastiru, dan kasnije održano je pjesničko veče u Osijeku, 18. maja u Borovu je održana smotra literaraca, dok su se 26. maja u Jagodnjaku takmičili recitatori. Dan kasnije u Vukovaru je otvorena dvodnevna likovna kolonija, a uveče je održana smotra folkloru u Boboti, dok je dramsko veče u Markušici održano 28. maja.

Dani su zatvoreni svečanim programom u Srpskom domu u Vukovaru u okviru kojeg su nastupili Vukovarsko srpsko pevačko društvo "Javor", Dečja pevačka grupa "Javorčići", Etno grupa "Đurđevak" iz Bobote, recitatori Nevenka Lukić i Dunja Stoparić, pobjednica sa smotre recitatora u Jagodnjaku, Tamburaški orkestar "Vučedolski zvuci" sa vokalnim solistima Živojinom Jergićem i Milisavom Petkovićem, te Ansambl narodnih igara SKD "Prosvjeta" iz Vukovara.

Ovogodišnja nagrada "Branimir Kurucić" za očuvanje i razvoj srpske kulture uručena je Tihomiru Sekerušu iz Bijelog Brda, članu Glavnog odbora "Prosvjete" i predsjedniku SKUD-a "Jovan Jovanović Zmaj" u Bijelom Brdu. „Održanim programima možemo biti izuzetno zadovoljni jer se pojačao kvalitet svih programa, a najvažnije nam je da ovu manifestaciju prati sve veći broj posetilaca“, rekao je predsjednik "Prosvjetine" Koordinacije Svetislav Mikerević. Zadovoljstvo bogatim programom i iskazanom kvalitetom, ali i dobrom posjetom izrazio je i generalni sekretar "Prosvjete" Slobodan Živković.

SPASOV DAN U DARUVARU ... – U Daruvru su povodom dana gradskog VSNM-a u organizaciji tamošnjeg Vijeća i pododbora "Prosvjete" održani jubilarni dvadeseti "Spasovdanski susreti", kao i obilježavanje 267 godina pravoslavne Crkve Svetih Otaca. Bogati kulturno umjetnički program održan je 30. maja u kino dvorani uz nastup domaćeg pododbora, pododbora "Prosvjete" iz Garešnice, KUD-a "Mladost" iz Zalužana u Republici Srpskoj, Češke besede i Anastasije Medaković.

... I U BUČJU – Spasovdan kao seoska slava obilježen je 25. maja i u Bučju na crkvištu ispred krsta postavljenog u spomen na crkvu Vaznesenja Gospodnjeg koju su 1942. srušile ustaše. Nakon liturgije, koju su služili sveštenici Đorđe Teodorović i Luka Bosanac, okupljeni su mogli vidjeti i nastup pjevačke grupe pododbora "Prosvjete" Pakrac-Lipik.

LIKOVNI SUSRETI NA BANJI – U Društvenom domu u Jabukovcu, u organizaciji petrinjskog pododbora "Prosvjete", 27. maja održani su jubilarni 20. Likovni susreti na Banji kao i izložba slika. Učestvovalo je 19 slikara iz Zagreba, Karlovca, Popovače, Novske, Dvora i Petrinje. Istog dana u Društvenom domu otvorena je i deveta izložba slika koja se mogla pogledati do 31. maja. Petrinjski pododbor i njegovu predsjednicu Maru Vilus ove godine, uz druge aktivnosti, čekaju još dvije likovne izložbe – treća po redu likovna kolonija "Buđenje svjetlosti" u kontejnerskom naselju na Sajmištu i u Centru novog života u Petrinji planirana je za kraj avgusta, dok se krajem septembra planira 15. likovna kolonija "Jesen u Petrinji 2023."

VOĆINSKA ŠESTORKA – Na već tradicionalnoj smotri folkloru, pododbor "Prosvjete" iz Voćina zadnje majske nedjelje ugostio je šest folklornih društava. Nastupili su članovi pododbora "Prosvjete" iz Slatine, pjevačka grupa "Prosvjetinog" pododbora Pakrac-Lipik, muška pjevačka grupa zagrebačkog pododbora "Prosvjete", KUD Vreteno iz Rijeke, KUD Zora iz Silaša i članovi SPKD "Prosvjeta" iz Lopara u Republici Srpskoj.

OSJEĆAJ SE KAO KOD KUĆE – Prvog junskog predvečerja u dvorani biblioteke "Prosvjete" u Zagrebu odigrana je monodrama, zapravo monokomedija "Osjećajte se k'o doma" scenarista i režisera Vanje Jovanovića u

izvođenju glumice Svetlane Patafte. Jednosatna predstava bavi se kulturom življenja u Hrvatskoj i mentalitetom Splićana i Dalmatinaca s jedne te Zagrepčana kako ih vidi žena iz neke druge zemlje, svjetska putnica koja se nigdje ne zadržava duže od tri mjeseca, ali je za Hrvatsku napravila izuzetak. Predstava je osim u Hrvatskoj igrana više puta u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu, kao i u BiH.

KNJIGE ISPOD PJEVNICE – U okviru obilježavanja Duhova, u Srpskom kulturnom centru "Pavle Solarić" u Bjelovaru 2. juna uvečer održana je izložba pod nazivom "Knjige ispod pjevnice". U organizaciji izložbe učestvovali su VSNM Grada Bjelovara, Udruga "Srpski kulturni centar Pavle Solarić" i bjelovarski paroh Stefan Maksimović sa svojom suprugom Nevenom. Osim bogoslužbenih knjiga u izložbu su utkani i vezeni peškiri kao dio historijskog naslijeđa pravoslavnih Srba Velike Pisanice, rodnog mjesta Pavla Solarića.

GLUMCI U PAČETINU – U Pačetinu su od 2. do 18. juna održani jubilarni 20. Međudržavni susreti dramskih amatera (MESDAM) u organizaciji tamošnjeg pododbora "Prosvjete" i KUD-a Branko Radičević. Nastupili su glumci iz Hrvatske, Srbije i BiH. Pačetinskoj publici predstavili su se glumci iz Šapca Aneta i Ivan Tomašević s predstavom "Bračna komedija" Scene Maska kojom je otvoren festival. Tokom trajanja festivala odigrano je 13 predstava s glumcima iz Kruševca, Beočina, Surduka, Krnjaka, Banatskog Karađorđeva, Teslića, Draginca, Indije, Aleksinca, kao i domaćina, dramske grupe KUD-a Branko Radičević koja se predstavila predstavama "Francusko-pruski rat" i "Lenji vuk i Crvenkapica".

PET MANJINA, PET BUNARA – Povodom Međunarodnog dana kulturne raznolikosti 3. juna je na zadarskom gradskom Trgu pet bunara

u organizaciji Koordinacije nacionalnih manjina Zadarske županije održana tradicionalna manifestacija na kojoj su se nacionalne manjine s područja Zadra i Zadarske županije predstavile folklorom i gastronomskom ponudom. Folkloriši garešničkog pododbora "Prosvjete" izveli su "Igre iz Vranjskog polja", a zagrebačkog "Igre iz okoline Leskovca". Folkloriši su nastupali pod vodstvom Zorana Blanuše, koreografa i predsjednika garešničkog pododbora. Uz njih svojim su se folklorom, pjesmom i svirkom predstavili i Bošnjaci, Makedonci i Slovenci, dok su se Albanci predstavili samo gastronomski.

PREDSTAVLJANJE CRNJANSKOG – U Crkvenoj sali Srpske pravoslavne crkvene opštine Osijek održano je predstavljanje manifestacije "Dani Miloša Crnjanskog". Program je realiziran u organizaciji Matice srpske, u sklopu suradnje osječkog pododbora "Prosvjete" i Matice Srpske iz Novog Sada. U sklopu programa predstavilo se šest eminentnih kulturnih stvaralaca iz Novog Sada. Programu su između ostalih prisustvovali i potpredsjednica "Prosvjete" Radmila Latas, generalni sekretar Slobodan Živković i predsjednik Koordinacionog odbora Svetislav Mikerević.

OJ SLAVONIJO – Tokom juna na području Slavonije obilježene su godišnjice dva značajna događaja iz NOB-a. Na lokaciji Trokut, blizu Novske, 7. juna otkrivena je obnovljena spomen-ploča za 650 partizana stradalih posljednjih dana Drugog svjetskog rata na području zapadne Slavonije, točnije tri ratna kotara – Novske, Pakraca i Kutine. Ta su područja od kraja aprila do 2. maja 1945. oslobađale jedinice 21. srpske divizije Jugoslavenske armije (JA). U kulturno-umjetničkom dijelu programa nastupio je Zbor pododbora “Prosvjete” Pakrac-Lipik koji je izveo nekoliko partizanskih pjesama. To su ponovili i kad je 10. juna na lokaciji Đedovica, nedaleko od Voćina, obilježena 80. godišnjica osnivanja 6. slavonskog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije.

SRPSKA ORHIDEJA – U prostorijama pododbora “Prosvjete” u Osijeku 9. juna održano je predavanje savjetnice za srpski jezik Jadranke Radošević pod naslovom “Danica Marković – Srpska orhideja”. Književni rad Danice Marković izvjesno vrijeme bio je prekriven velom zaborava, a danas se može reći da je ona jedna od najznačajnijih pjesnikinja prve polovine 20. vijeka. Čim se pojavila bila je hvaljena čak i od najstrožih kritičara kao što je Jovan Skerlić. Unijela je novu notu među ženske stihove, pisala je lično i ispovijedala se. Danica Marković učestvovala je 1917. g. u Topličkom ustanku, ne prezajući ni za svoj život.

Naredne sedmice održano je i predavanje pod nazivom “Književnici našeg zavičaja – književni opus Đorđa Očića”. Predavanje su održali Dejana Očić, književnica i urednica za leksikografiju za srednjoškolske udžbenike filozofije u beogradskom Zavodu za udžbenike koja je 2019. u Dalju osnovala udruženje “Đorđe Očić” u čast svoga oca, poznatog srpskog književnika te Slavko Bubalo, novinar i urednik lista Izvor te autor nekoliko knjiga.

GLASOVI OTPORA – U Galeriji Forum u centru Zagreba 14. juna otvorena je izložba “Glasovi otpora – prakse antifašističke propagande u okupiranom Zagrebu” autora Saše Vejzagića i Karla Držaića. Izložba u organizaciji Mreže antifašistkinja Zagreba (MAZ) dio je projekta “Sjećanje za budućnost

– antifašistička baština i vrijednosti u javnom prostoru” čiji je cilj istražiti postojeću, uništenu i uklonjenu antifašističku baštinu u javnom prostoru i kulturnim ustanovama na prostoru Zagreba te izraditi preporuke i potencijalna rješenja za njenu revalorizaciju. Osim što zainteresirani na izložbi, koja je otvorena do 1. jula, mogu vidjeti primjere propagande i kontrapropagande na lecima i plakatima, mogu i slušati govore Ante Pavelića, emisije Radija Slobodna Jugoslavija, sjećanja preživjelih učesnika otpora i koristiti interaktivnu mapu Kartografija otpora.

KNJIGA O MANJINAMA – Krajem 2022. iz štampe je izašla knjiga “Nacionalne manjine u Hrvatskoj” (politika, obrazovanje, kultura) autora Siniše Tatalovića, redovitog profesora u trajnom zvanju na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i potpredsjednika “Prosvjete”. Knjigu je izdala “Prosvjeta” uz financijsku pomoć Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske. Radi se o drugom, dopunjenom i proširenom izdanju knjige čije je prvo izdanje 2005. objavila STINA iz Splita. Povod za drugo izdanje, koje je ovih mjeseci predstavljeno u više mjesta u zemlji, bilo je obilježavanje tridesete godišnjice od donošenja Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina.

U knjizi se obrađuje historijski aspekt položaja manjinskih zajednica na hrvatskom prostoru, te suvremeni aspekti ostvarivanja prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Posebno su obrađena pitanja obrazovanja na njihovom jeziku i pismu, pravo na službenu upotrebu jezika i pisma, te učesće u procesima odlučivanja na svim nivoima vlasti. Poseban dio knjige autor je posvetio demografskoj analizi nacionalnih manjina i analizi djelovanja organizacija i ustanova nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Knjiga sadrži i velik broj priloga koji se odnose na najznačajnije zakone i dokumente Republike Hrvatske o pravima nacionalnih manjina koji će biti vrlo korisni vijećima i predstavnicima nacionalnih manjina.

TALIJANSKA BROJANICA – Folkloriši iz nekoliko pododbora “Prosvjete” učestvovali su 17. i 18. juna na festivalu pod nazivom “Brojanica”

u mjestu Calliano u Italiji, zajedno s folkloršima iz Italije, Austrije, Njemačke, Švicarske, Srbije i Republike Srpske. Među ukupno 12 ansambala nastupili su folklorši iz Garešnice, Zagreba i Rijeke, uz članove udruženja "Gomirje u srcu". Manifestaciju su po treći put organizirali Unija srpske dijaspore i Društvo "Vidovdan", a po riječima predsjednika Unije Đorđa Milanovića, manifestacija je prilika da tradiciju i običaje koje prenose s koljena na koljeno prikažu i Talijanima i tako nadgrade mostove među narodima. Manifestaciji su veliki značaj dali predstavnici ministarstva kulture Republike Srpske i Srbije, kao i primorsko-goranski dožupan Petar Mamula, uz domaćinstvo gradonačelnika i predsjednika skupštine provincije Trento Valtera Kaswaldera.

DECA PESNICI RODA SVOGA – Srpskom domu u Vukovaru 20. juna održano je završno veče konkursa "Deca pesnici roda svoga". Manifestaciju, koja se ove godine održava osmi put, organiziralo je VSNM Vukovarsko sremske županije uz financijsku podršku Ministarstva kulture Republike Srbije, a od lane i Vukovarsko-sremske županije. "U projektu učestvuju deca iz škola u kojima se nastava izvodi po modelu A, odnosno na srpskom jeziku i ćirilicom pismu i veoma smo zadovoljni ovogodišnjim brojem prijavljenih", rekao je predsjednik županijskog VSNM-a Svetislav Mikerević. Na konkursu za poetske radove učenika sedmih i osmih razreda na unapred predložene teme najviše pažnje privukla je "Ljubi bližnjeg svoga". Zaprimita su 23 rada iz osam škola u kojima se nastava odvija na srpskom jeziku i ćirilicom pismu a radove je ocjenjivala stručna komisija koju su činile profesorke Milica Stojanović, Jadranka Radošević, Snežana Šević, Milica Šarčević Tunjić i Vesna Vujić.

"DVADESETE" U DALJU – Urednik izdanja u SKD-u "Prosvjeta" Čedomir Višnjić promovirao je svoju najnoviju knjigu "Dvadesete – I. dio" u Kulturno-naučnom centru "Milutin Milanković" u Dalju. "Dvadesete" s podnaslovom "Propali izlet pukovnika Maksimovića" u izdanju SNV-a, prva je knjiga autora o ovom periodu. Osim autora, o knjizi su govorili Jaroslav Pecnik i direktor KNC-a „Milutin Milanković“ Đorđe Nešić. "Dvadesete" daju novi pogled na period pred ujedinjenje i prvih pet godina u zajedničkoj državi u kojima će se formulirati problemi između Srba i Hrvata koji ni sto godina kasnije neće biti rešeni", rekao je između ostalog Nešić.

U ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI – Povodom Dana antifašističke borbe u Zagrebu je u organizaciji Grada Zagreba, Antifašističke lige RH i Centra mladih Ribnjak održana prigodna manifestacija. Uz nastup Zagrebačkog orkestra ZET-a i grupe Antenat, u programu je s nekoliko borbenih pjesama učestvovao i Zborxop koji djeluje pri zagrebačkom pododboru "Prosvjete".

NAJDUŽI DAN U DARDI – Povodom Dana Općine Darda tamošnji je pododbor "Prosvjete" 23. juna organizirao XIV. međunarodnu smotru folklor nacionalnih manjina u kojoj su učestvovali KUD-ovi koje čine pripadnici nacionalnih manjina. Suorganizator smotre bila je Općina Darda koja je osigurala sredstva, a sufinanciranje je osigurano i od strane Savjeta za nacionalne manjine RH. Za vrijeme epidemije kovida smotra nije održavana, pa je sada ponovo obnovljena. Ipak, da ne bude sve potaman pobrinulo se vrijeme koje je uticalo na odluku da se uobičajeni defile varošicom ne održi i da se smotra održi u Domu kulture. Umijeća su pokazala kulturno-umjetnička društva KUD "Joakim Hardi" iz općine Petrovci, SKPD "Ljudevit Štur" iz Iloka, BKUD "Ljiljan" iz općine Drenovci, romski resursni centar općine Darda i folklorni ansambl "Čuvari tradicije baranjskih Srba" iz Belog Manastira.

DAN KRNJAKA – Općina Krnjak proslavila je svoj dan općine 25. juna nizom manifestacija uz veliki broj učesnika. Sam 25. jun uzet je kao spomen na 1881. godinu kad se po historijskim zapisima nakon "razvojačenja" Vojne krajine prvi put spominje općina Krnjak. U organizaciji Udruge naseljenika općine Krnjak u petak 23. juna u centru Krnjaka povodom Sv. Ivana Krstitelja održan je tradicionalni "Ivanjski krijes" na kojem je okupljene do nevremena s jakom kišom zabavljao HKUD „Sveti Ante Herceg-Bosna“, a zbog nevremena i nestanka struje otkazan je koncert Halida Muslimovića. U subotu, 24. juna na školskom igralištu upriličena je Smotra folklor, čiji je nosilac bio krnjački Pododbor "Prosvjete". Nastupilo je i osam KUD-ova i pododbora "Prosvjete" iz Velike Kladuše, Hrvatske Kostajnice, Korenice, Vojnića, Vrginmosta, Tušilovića, Rijeke i Viškova.

MEĐUNARODNI FESTIVAL U BOROVU – U Borovu je u organizaciji Općine Borovo i borovskog KUD-a Branislav Nušić 24. juna održan 24.

po redu Međunarodni festival folklor na kojem su pored ansambala iz Borova i okoline nastupili i KUD-ovi iz Srbije te Bosne i Hercegovine. Gošti su stigli iz Piskavice kod Banjaluke, iz Dobrnje kod Tuzle i iz Čačka, a pored Borova kao domaćina iz komšiluka su stigli Mađari iz Dalj Planine i Ansambl narodnih igara iz Vukovara. Iako je bilo planirano da se centralni program festivala održi na Ljetnoj pozornici Kulturnog centra, on je ipak održan u dupke punoj sportskoj dvorani tamošnje škole.

UKRAS SVIJETA – U Garešnici je 25. juna održana 13. Smotra dječjeg kulturnog stvaralaštva “Djeca su ukras svijeta”, folklorna manifestacija koju tradicionalno organizira garešnički pododbor “Prosvjete”. Smotra je započela u Velikom Vukovju natjecanjem u starim dječjim igrama – trčanju s jajetom u žlici, trčanju u vreći, graničaru i koturanju obruča. Program se prebacio u Garešnicu gdje je održana povorka učesnika gradskim ulicama, a nakon defiliranja smotra dječjeg folkloru u Hrvatskom domu. Učestvovalo je deset ansambala iz Hrvatske, Sjeverne Makedonije i BiH.

UOČI VIDOVDANA – Povodom Vidovdana i 425. godina od osnivanja sela Veliki Poganac na Kalniku, VSNM Koprivničko-križevačke županije upriličio je 25. juna kulturno-umjetnički događaj “Vidovdanske svečanosti”. Nakon liturgije u crkvi Sv. Georgija, u mjesnoj školi otvorena je izložba sa historijskim prikazom formiranja Velikog Poganca, značajnih događaja i ličnosti te nekoliko starih i vrijednih etnografskih predmeta koje je prezentirao historičar i član VSNM-a Nikola Ostojčić. Po riječima predsjednika VSNM-a Jove Manojlovića, cilj manifestacija bio je obilježavanje Vidovdana i doprinos njegovanju i promociji kulturnog i nacionalnog identiteta Srba u ovom dijelu Hrvatske.

POHOD NA BANJALUKU – Članovi pododbora “Prosvjete” iz Karlovca i Krnjaka posjetili su Banjaluku i u lokalnom Domu kulture održali

prigodni koncert uz izložbu. Domaćinima su poklonili šest svojih radova nastalih u različitim tehnikama na jednoj od likovnih kolonija koje je pododbor organizirao. O radu sekcije govorio je predsjednik karlovačkog pododbora Milan Lapčić, a o likovnoj umjetnosti akademski slikar Nedjeljko Tintor. Za 35 Karlovčana i Kordunaša domaćini su bili KUD Prosvjeta iz Banjaluke i Udruženje radnika i invalida rada koji su radili u Hrvatskoj, a sada žive u Republici Srpskoj. Krnjačane je predvodio načelnik općine Perica Matijević koji i sam nastupa u folklornoj sekciji.

“NEPOZNATA LICA” U “PROSVJETI” – U Biblioteci “Prosvjete” u Zagrebu 26. juna otvorena je izložba likovne sekcije zagrebačkog pododbora “Prosvjete” “Nepoznata lica”. Tokom proteklih godinu dana sekcija pod vodstvom Lane Kovačević je u fokus rada stavila portret, s obzirom da je to zahtjevni zadatak i sveprisutna tema u likovnoj umjetnosti. Među poznatim osobama koje su izabrali polaznici izložbe nalaze se Branko Ćopić, Sergej Jesenjin, Izadora Dankan, Jelena Glišić, Vojo Šiljak, Meri Kvant... U izboru portretiranja bliskih osoba koristili su fotografije, a autoportreti, od kojih su tri prikazana na izložbi, izrađeni su promatranjem vlastitog odraza u ogledalu. Treću grupu radova čine portreti nastali na osnovu bezimnih lica i modela u časopisima i drugim medijima. Izloženo je 38 portreta koje je nacrtalo 17 autora, a izložba se može pogledati do oktobra.

ДНЕВНИЦИ (3)

У ДЕСНО

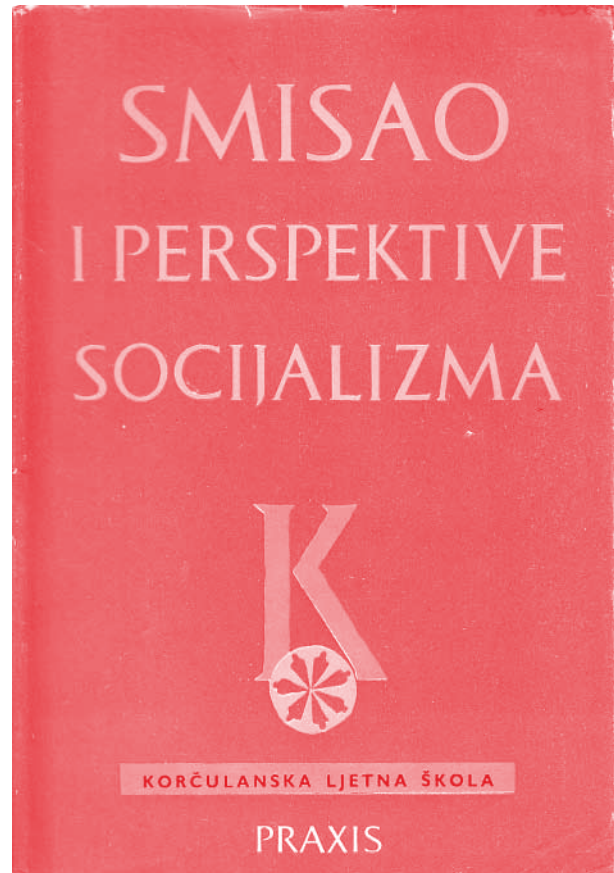
Књиге не извјештавају само о погоцима, него и о промашајима. У том погледу готово да нема премца једно издање загребачког „Praxisa“ из 1964. године, а посвећено претходној сесији Корчуланске љетње школе, односно теми формулираној као „Смисао и перспективе социјализма“

пише: Горан Бабић

Кад би ме знанац неки ових дана упитао – шта радиш, Бабићу, сад у старости? Чиме се бавиш у осамдесетим? Рекао бих му – читам, читам колико ми болесне очи допуштају. Ако сам, евентуално, понешто у животу и прочитао, немјерљиво је више онога што нисам. А само у овом кратком периоду док сам због лома ноге углавном лежао, прочитао сам којешта, између осталог: „Ратна сјећања“ Ђоке Јованића, Кореспонденцију Борислава Пекића, Броделове „Списе о историји“, Албахаријеву прозу „Гец и Мајер“, поново прекрасну „Антологију Spoon Rivera“ Edgara Lee Mastersa, „Тиберијаде“ Владимира Зупчевића – Јакуша, затим изнова једно од издања („Нолитово“) „Казивања о једном покољењу“, „Квислиншке формације у Србији током Другог светског рата“ доктора Драгољуба Петровића, „Ратни дневник“ Косте Ст. Павловића, „Кад свијеће догоре“ Шандора Мараиа, „Светиљка за Хануку“ Томислава Османлија.

Но било је тога још – „Књижевна политика“ Марка Ристића (издање из 1952, неразрезано), „Пријеводи стране лирике“ Ивана Горана Ковачића, „Приђите ближе“ Уне Банер, „Quo vadimus“, о Богомилу Херману, „Откуп“ Андрије Радуловића, „Трагови“ 2, 2022, „Градац“, 225-226, „Збогом авангардо“, „Стаљинијада“ Јурија Борјева, монографија обавјештајца Антуна Духачека о обавјештајцу Ивану Крајачићу, те још неке, али ми се од свега наведеног понајвише допао роман Чингиза Ајматова „И дуже од века траје дан“. Прекрасна једна сторија коју ћу памтити док будем памтио.

Но, књиге (а напосе старе какве су овдје већином поменуте) не извјештавају само о погоцима, него и о промашајима. У том погледу

готово да нема премца једно издање загребачког „Praxisa“ из 1964. године, а посвећено претходној сесији Корчуланске љетње школе, односно теми формулираној као „Смисао и перспективе социјализма“. На скупу на Корчули присуствовали су (или су послали своја излагања) слиједећа имена:

Henri Lefebvre, Данко Грлић, Загорка Пешић-Голубовић, Владимир Филиповић, Михајло Марковић, Howard L. Parsons, Светозар Стојановић, Гајо Петровић, Војин Милић, Михаило Ђурић, Андрија Крешић, Herbert Marcuse, Serge Mallet, Руди Супек, Вељко Рус, Вељко Кораћ, Иван Кувачић, Младен Чалдаровић, Предраг Враницки, Данило Пејовић, Љубо Тадић, Karel Kosik, Erich Hahn, Бранко Бошњак, Albert William Levi, Миладин Животић, Lucien Goldmann.

Шездесетак година касније нећемо погријешити ако кажемо да је то био састанак водећих имена тадашње свјетске љевице. Наравно, попису би свакако требало додати и људе из Азије, Латинске Америке, Африке, антидогматике из источне Европе итд, али се нареченом списку нипошто не може оспорити дигнитет.

Шта је 60 година у људској историји? Малтене ништа па ипак је у тих циглих шест деценија (увелико или у потпуности) пропало све о чему је ова паметна чељад тога љета на Корчули вијећала и сањала. О томе, ево, у старости мислим гледајући како се богати запад (гдје би се требало пронаћи рјешење за кризу цивилизације) окреће у десно. Није, додуше, ни у Кремљу (с Дугином као идеологом на челу) битно другачије. Можда би се, све у свему, могло рећи како десница у Кремљу ратује против љевице у Пентагону. Тако некако.

ИСЈЕЧАК ИЗ ПРОШЛОСТИ НАШЕ ДОМОВИНЕ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ – ДУГ ДОМОВИНИ

Требамо осветлити потребу приступања систематском изучавању и обради грађе о улози Срба у Хрватској, како оној већ извршеној, тако и оној у извршењу, као и оној коју вријеме истиче за будућност, али не на начин да биљежимо само хвалоспјеве и истичемо само позитивне заслуге, а прикривамо негативности

пише: **Милан Радека**

Нема сигурно на свијету шароликије слике до подручја на коме се налази Југославија, од подручја између тачака: ушће Висле – ушће Дунава – рт Матапан – Трст, од подручја које је мост између Славенства, Германства и Романства, између Карпата и Јадрана, између Европе и Азије (Близог истока – Леванта).

Колико раса и народа између Балтика и Јадрана, Алпа и Црног мора, колико језика и вјера, колико шаролике економике, друштвених уређења, културе, судбина. Па колико неуралгичних (историјски и политички осјетљивих) подручја, праваца и тачака. Та, ту је и први и други свјетски рат био започет и био завршен! А ту се посебно показивало колико су мали народи често били плијен великих кад би се расули, а колико су показивали снаге кад су окупљени. Ту се коначно више пута од давнине до наших дана провјерило колико сукоби и ратови изазивају ужаса и међусобних сатирања, а колико слога у миру доноси свестраног и плодносног напретка.

Колико би се позамашних и темељито документованих дјела могло написати о том подручју. На овом подручју једна је земља

посебно огледало све те шароликости, богатства и разноврсности, али зато и преобиља у страхотама као и обиља у красотатама. То је наша многонационална Југославија. А у њој је посебно занимљива Хрватска, својом судбином, својим могућностима и својим изгледима...

Нас овдје може занимати, као посебни исјечак из прошлости наше домовине, допринос Срба Хрватској, а уједно и дуг Срба Хрватској.

Овај оглед не може бити пуна обрада овако важног питања; за то треба и посебних стручњака, испитивања и научних дјела. Не може ово бити ни неки радни програм, јер тај може проizaћи само из прикупљене и сређене грађе. Не може, коначно, бити ни јединствен поглед, јер то онемогућује шароликост животних појава. Ово може бити само изношење мисли и пабирчење примјера у циљу да се осветли потреба приступања систематском изучавању и обради грађе о улози Срба у Хрватској, о улози како оној већ извршеној, тако и оној у извршењу, као и оној коју вријеме истиче за будућност.

Довољно је завирити у родословља хрватских феудалаца код Клаића или српских код Ивића, па да се виде везе од Немањића до Шубића и Зрињских које се нису ограничавале само на личност, него су имале и шире одјеке

Ово не би смио бити само хвалоспјев по сваку цијену с истицањем само позитивних заслуга, а прикривањем негативности, него би требало да је по могућности добро провјерена и доказана, па онда тек и показана стварност. Овакав домет, у скромној мјери, може да се покаже већ и у овлашном прегледу оних подручја у животу Хрватске на којима се посебно осјећало присуство и дјелатност Срба, а упоредо и оних подручја на којима се то још не осјећа.

Повијесна Хрватска знала је већ издавна за односе и везе са Србима. У она времена честих феудалских сукоба и трвења као да нема примјера да их је било у тим односима. Али зато има примјера веза. Довољно је завирити у родословља хрватских феудалаца код Клаића или српских код Ивића, па да се виде везе од Немањића до Шубића и Зрињских. Те породичне везе нису се ограничавале само на личност, имале су и ширих одјека у што се сада овдје не улази. О том говоре примјери, као удаја сестре цара Душана за Младена Шубића, удаја

Катарине Бранковићеве за грофа Цељског с одразом и на Хрватску, па женидба Петра Бериславића, који је тиме постао и српски деспот.

Важнија су, међутим, по својим посљедицама до данас досељавања Срба у Хрватску у масама. Фердинандово давање привилегија Рашанима или Србима Жумберка, на граници између Крањске и Хрватске из 1538. године. (текст у Лопашевићевим документима) посебно је важно. Та привилегија иде међу прве правне акте о положају досељеника. Владар је у оно вријеме као врховни Феудалац имао право да даје привилегије, као нпр. Бела сељацима, или феудалци планинским пастирима (власима). Тако и Фердинанд у наведеној привилегији изузима Рашане или Србе у Жумберку тиме што им даје статус војника и што непосредно с њима уређује питање њихових права и дужности. Најпознатији је, међутим, такав случај с тзв. Статутима Влаха из 1630. године. Феудалци су били незадовољни тиме што се досељеници нису освртали на њихове понуде. Томе се чуде и историчари све до Шишића. А у ствари треба се чудити како се није могло увидјети да се досељеници нису освртали на саборске понуде једноставно зато што су већ имали у руци више од понуђеног, и то признато од владара као врховног феудалног господара.

Довољно је познато какве је тешке промјене у Хрватској изазвао притисак Турака. Са Санае, тада источне хрватске међе, дошло је до постепеног повлачења све до правца: Ђурђевац – Чазма – Сисак – Слуњ – Плитвице – Море. Упоредо с тиме нестаје с тих напуштених подручја хрватских становника старинаца готово сасвим, а и с ове стране граничног подручја до Калника, Купе и Капеле они се прорјеђују.

У та времена тешких пустошења упоредо с редовном турском војском – важна је и видна негативна улога мартолоза, турске раје с Балкана. Мартолози су турској војсци служили као пратња за разне потребе, од транспорта ратних залиха до узнемиривања становништва у циљу растројства позадине. Ту заслужује велику пажњу питање колико су Срби, а и Хрвати с турског подручја, у том судјеловали? Да се оставе овдје по страни остале вјере и народности турске раје. На жалост зна се да је улога Срба у Турској ишла у ширини од обичних јаничара као султанових преторијанаца и од везира па све до измећара. Један је примјер и Мехмед Соколовић, но њега ћемо наћи и код Кукуљевића у низу знаменитих Хрвата! Тужно је вако робовање, а много пута и срамно. А можемо се питати и шта да раде народне масе у она времена притисака с Турака и Аустрије, и Мађара и Венеције, у временима кад и представници народа, феудалци, покушавају преговоре с Турцима ради каквог таквог сређивања односа!

Овдје је важно да су у времену када се Хрватска бори да остане непрегажена до краја – то је било од свјетског значаја – у том успешном отпору дио заслуга имали и новодосељени Срби. Тиме од тога најцрњег доба, од 16. вијека надаље, почиње и све јача, друкчија, нова улога Срба досељеника, овај пут и народних маса. Кад је за Хрватску било станипани, Срби учествују у посљедњој обрани. Зна се и резултат. Хрватску нису Турци никад потпуно прегазили, запосјели ни освојили. Српски дио заслуге за то јако је нагласио међу осталима и илирац гроф Јанко Драшковић. А било је и других врло карактеристичних признања.

Посебну заслугу што је Хрватска остала нераскинута, непреполовљена, имао је уз Франкопане и Зрињске, уз тврђаву

Карловац – Кордун са Жумберком у залеђу. На том подручју Хрватска јест сужена, што се и данас на мапи види, али није раскинута.

Улога Срба крајишника, јасно – заједно с Хрватима крајишницима – кад су Турци у 16. вијеку били заустављени, постаје још шири: да буду и даље брана против турске опасности, да буду обрана аустријских покрајина Крањске, Штајерске, Корушке и приморја, али и да војују посвуда гдје царству затреба.

У времену када се Хрватска бори да остане непрегажена до краја дио заслуга имали су и новодосељени Срби. Тиме од најцрњег доба, од 16. вијека надаље, почиње и све јача, друкчија, нова улога Срба досељеника

Но и тада, у крајишко доба, долазило је до стидних случајева, нпр. кад су Крајишници за вријеме сељачке буне над кметовима чинили таква звјерства да се и сам аустријски заповједник згрозио. Крајишници су надаље својим отпором помагали аустријској власти да се Крајина не сједини с Хрватском и у том су били једнаки и Срби и Хрвати крајишници. Крајишници су помагали Аустрији и против унутрашњих бунтовника све до 1848/9. Крајишници за све то као награду добили су такво уређење, са аустријске стране цијењено као најсавршеније, које је њих претварало у расадник, узгајалиште војника, ратника од заната, многобројних и бесплатних, погодних за војевања од Италије до Холандије и Њемачке, а за Наполеона и до Москве, уз, разумије се, редовну службу чувања граница према Турској (спис о том: Бартенштајн–Сандић).

Тако су они свој дуг домовини и држави скупо плаћали и много пута крвљу отплатили.

Уза све поспратне негативности остаје у повијести као заслуга Срба она помоћ Хрватској у отпору против Турака. Та је заслуга била изразито војничка, ратничка, али је имала одјека у државоправном положају и у политичком и економском стању Хрватске.

Одупријевши се успешно Турцима, Хрватска је могла да очува континуитет, непрекинути слијед свога државног уређења, своју уставност, своје саборе, своје законодавство, своју државност. У том се она несумњиво битно разликује од осталих земаља Југославије. Док је тако текла повијест Хрватске, дотле су Срби имали да гледају како им државе нестаје, и да настављају живјети и постојати и у бездржавности, да губе донекле и своју праколијевку, домовину, отацтво, и да морају тражити опстанка и станка на другим подручјима, и да налазе нову домовину и у Угарској, и, особито, у Хрватској.

Срби су код тога развили и посебан облик народне свијести. Док је наине посвуда, све до Француске револуције, а у великој мјери и даље, владао у одређивању националности принцип територијални, да се националност одређује према домовини, родном крају, као нпр. Угри, Пијемонтези, Баварци и сл., дотле су Срби своју народну свијест носили собом посвуда гдје би се нашли, кроз сва распршења и раселавања, кад су остајали и без државе и без домовине. Отуд и појава постојања и одржања Срба у Хрватској уза сву сличност народну и једнакост језичну с Хрватима, појава која је многим још и данас несхватљива.

Видан докуменат такве свијести, невезане уз териториј, садржи и познати Катихизис кореничког проте Стојана Шобата из 1772. г., гдје је антиципирана идеја националности како је касније дата у Француској револуцији. Тако посебно истакнута национална свијест привукла је нарочиту пажњу и еминентног хрватског историчара Ферде Шишића (в. његову Повијест хрватску тзв. „малу Шишићку, 3. књ.).

Улога Срба крајишника, заједно с Хрватима, кад су Турци у 16. вијеку били заустављени, постаје још шира: да буду и даље брана против турске опасности, обрана аустријских покрајина Крањске, Штајерске, Корушке и приморја, али и да војују посвуда гдје царству затреба

Треба при том нагласити да нису Срби сви и свуда, ни у исто вријеме подједнако доживљавали и одживљавали своју националност. О овом као да се није досад водило рачуна кад се писало о Србима. Срби у Србији доживјели су и одживјели своје српство и србовање од Карађорђа и Милоша до Куманова и Кајмакчалана као историјских прекретница и ратнички и политички и државно. Срби у Војводини отсрбовали су економски („Србине, не испуштај земље из шака!) као ратари, али и као привредници, особито трговци), али посебно још и културно (Нови Сад – српска Атина, Матица српска итд.). Срби Босне и Херцеговине доживљују своју националност отпору и бунту. Међутим, Срби у Хрватској, углавном у аустријској Крајини, не доживљују уопће своју националност у отворено, па је и не одживљују. Они као Крајишници саставни су дио регимента познатих као „Кроатен“, Хрвати. За хрватске државоуправне појмове они су дуго времена илегални, уљеци привилегирани од стране аустријског цара коме су једино и одани. Кад се концем 17. вијека вагало коме ће припасти тек ослобођена Банија, Срби Бановци никако неће под краља; они хоће да остану царски. Зато

никако не могу да разумију кад им се каже да су тај краљ и тај цар исто лице. Банија је коначно остала Крајини, али под командом хрватског бана.

Срби крајишници дуго су због своје православне вјере били називани шизматичима (расколницима) или херетицима (кривовјерцима), као да се сматрало да су нешто неком криви (в. М. Црњански „Сеобе“ о посјети пуковника Исаковића код бискупа у Печуху). Затим су сасвим службено називани „грчко-несједињенима“, тек касније „источно-православнима“, а православнима или српско-православнима никако. То је могло у народу изазвати осјећање да се налази некако на рубу стварности, да не смије да се отворено очитује, а то је, као што је познато, створило у њему увјерење, да баш је то нешто што му се прешућује, не признаје и спречава, – нешто посебно вриједно, његово унутрашње, свето и неповредиво, срасло с његовим српством. Тако су Срби у Хрватској све до новијих времена заостали на степену неодживљене националности, док су њихови саплеменици у осталим нашим земљама своју националност доживљавали и одживљавали јер она није била проблем ни њима нити било коме другом (в. нпр. о отпорности православних у БХ у књизи В. Клаића).

Познато је да хрватски државни закони, како упорно нису признавали друге вјере осим католичке, нису знали ни за Србе као националност. Према томе, Срби нису имали тада грађанско право у Хрватској ни онда кад су већ дуго стварно постојали и дјеловали на разним подручјима, па и у хрватским градовима као трговци и занатлије. Док је Угарска 1790. г. коначно Србе признала као пуноправне грађане, дотле је у Хрватској тек 1848. г. постојање Срба признато, а касније и озакоњено (в. Новију повијест Хрвата од Дра Рудолфа Хорвата у изд. Матице хрватске). Међутим то озакоњење није у ствари значило много све дотле док није укинута Војна крајина, јер су Срби тада били углавном изван подручја банске Хрватске.

Но и поред тога Срби, па и крајишници, у одлучним годинама између 1848. и 1868. неколико су пута по својим представницима показали и своју повезаност са судбином Хрватске и своју оданост домовини.

Тек укидањем Војне крајине настаје могућност и остварује се прилика за улазак Срба у редован политички живот Хрватске. То су 80-е године 19. вијека. Но тај улазак почетно није био позитиван. Ондашњи представници Срба, доскорашњих Крајишника, навиклих да сабља заповиједа, да је царска воља и царска власт оно чему се треба покоравати, ушавши с таквим (подрепашким) менталитетом у политички живот Хрватске, лако су и једноставно постали покорни бану Куену, подржавајући његову политику и омогућујући му тако да с мањином Хрвата (мађаронима) и с тим српским заступницима влада над већином Хрвата. Куен је при том, спретно за своје потребе, допуштао донекле Србима да србују, давао им нешто прилике за одушку њиховог неживљеног националног осјећања. То су била времена болесног шовинизма, кад нпр. Сима Лукић Лазич тврди да је Сибирија исто што и Србија, некад само трећина силнога српског народа. По Лазичу је и Александар Македонски могао бити Велики само зато што је био Србин, а и кулу бабилонску градити могло је пасти на памет само Србину! Дакле, болесне маштарије умјесто здраве националне свијести.

Колико је и да ли је на такву атмосферу могла дјеловати и хрватска политика према Србима прије Куена, нпр. за Мажуранића, требало би тачније испитати. На хрватској страни није недостајало протутврђања кад нпр. Анте Старчевић сматра да је хрватско све до Мораве и да у Србији живи најплеменитији дио хрватског народа! Свакако су то била времена погубних, а данас бисмо могли рећи трагикомичних натјецања у прецењивању свога уз презирање или потцењивање другог у исто вријеме. А истовремено ти наши барјактари шовинизма у дну свога схваћања и нехотице носе идеју народног јединства, ако не и братства.

Колики је у то доба био степен свијести наших народа, показује и случај Калаја у Босни и Херцеговини. Он против релативне већине српске (8 од 18) жели искористити Хрвате и Муслимане (4 и 6 од 18), и тако; „легално“ (с 10 против 8) владати против Срба. То је био онај исти Калај који је написао историју Срба, пуну хвале, а исту ту своју књигу преведену на српски, забранио у БХ!

За хрватске државоправне појмове Срби су дуго времена илегални, уљези привилегирани од стране аустријског цара коме су једино и одани. Кад се концем 17. вијека вагало коме ће припасти тек ослобођена Банија, Срби Бановци никако неће под краља; они хоће да остану царски

Дакле, један Мађар користи Србе у Хрватској против Хрвата, а други Хрвате у БХ против Срба!

Требало је да се појави сасвим нова генерација (в. књигу „Народна мисао“, Згб 1897) па да се увиди колика је срамота служити интересима туђинца против рођене браће, а и колика се снага крије у јединству акције. Ово је показала пред Први свјетски рат Хрватско-српска коалиција оборивши за час Куена и започевши сасвим нову политичку еру у политичким односима у Хрватској и у југославенским земљама.

Осврт на нашу прошлост од почетка уласка Срба у политички живот Хрватске изгледа као да показује да наши међусобни односи иду у валовима, по амплитуди зближавања и удаљавања (илиризам, старчевићанство, Штросмајерово југославенство, куеновштина, Коалиција, Први рат, Уједињење, стара Југославија, Други рат, НОБ и нова Југославија). То не тече по тачно одређеним датумима и размацама, него на струјања, на смјену, површински и дубински, при чем као да свако позитивно доба бива бременито негативним и обрнуто, тако да негативности и позитивности избијају и превладавају

наизмјенично. Ово може да се измијени једино ако превлада основни заједнички реални, животни интерес опће напредности. Јер зближавања су и досад доносила полет и напредак, а отуђивања рађала катастрофе и ужасе међусобних сатирања.

Посебно је поглавље удио Срба у економском животу и развоју Хрватске. Ту се одмах види и повезаност економике с политиком. Почетни примјер такве повезаности јавља се одмах у вези с досељавањима Срба. Хрватска повијест биљежи да су у 16. вијеку велика подручја била већ „пустош“. Широки и дубоки појас од Драве до Капеле био је остао готово без икаквог становништва, напуштен и запуштен. Феудалним власницима имања и градова, кад више није било кметова, није се више исплаћивало овај држати ни најминималнију стражу. То је била као нека „ничија земља“, подручје сталних прегањања, четовања, провала, сукоба и пљачкања, стални „мали рат“, но увијек и крвав.

Населивши се у та подручја, Срби су их почели постепено приводити привреди. – Покренути са својих праогњишта, они су се, већ самим тим, претварали од земљорадника у номаде, пастире и тиме постајали слични старијим, романским пастирима, етничким Власима, који се јављају од раније и на нашим подручјима под разним именима од Македоније до Истре, од Каравлаха до Чича. Овца је номаду осигуравала брзу покретљивост, јер она му је покретна залиха хране месне и млијечне, вунене и кожне и одјеће и обуће, алата (кости и дретва), посуђа (мјешине), а и крова над главом у невољи, дакле сигурност у опстанку и у бјежању. Србе претворене бјегством с огњишта у номаде, почели су Турци исто називати „власима“, али то није сад етничка ознака него социјално-економски назив. Ти такви „власи“ нашавши се у Хрватској, прво користе дотад пуста подручја као склоништа, као пашњаке и ливаде, јер су сточари, и остају таквима неко вријеме, нарочито док је трајала несигурност због близине Турака. У мјери како је сигурност расла, досељеници се смјештали и навикавали, устаљивали на неком мјесту, они прелазе и на крчење шикара и обраду земље, на земљорадњу, и тако некад пуста подручја поступно приводе привреди.

Чињеница запосједања опустошених и напуштених хрватских подручја новим становништвом, што је у оно вријеме било важно и корисно и за те крајеве и за области у позадини, показује колико је економика била повезана с политиком. Чим се некадашња пустош почела приводити привреди, није чудо што су се некадашњи власници, феудални земљопосједници, почели јављати са захтјевима да тај нови насељеник на њиховом подручју уреди имовинске односе. Кад овај није на то пристајао, кад је и крајишка власт стала на његову страну, кад се још показало да је он и друге вјере и друге народности, зачала се мисао о незваним уљезима који су дошли да униште Хрватску, што је онда значило да штетују материјалним интересима хрватског феудалца. Та је мисао у другим разним облицима била касније прихваћена и његована од стране неких грађанских политичара, а било је покушаја и да јој се даде и научни облик, што је све потрајало скоро до најновијих времена.

Код овога није нико увиђао и цијенио, па ни историчари заједно са Шишићем, да нису сви Срби у Хрватској посуда на једнак начин запосједали земље и рјешавали питање свог постојања на насељеном подручју, а то је баш необично важно као што примјери показују.

Жумберчанима нпр. била је дата или царска земља или купљена посебно за њих (Мехово и Плелерје) на словеначкој страни, и ту се никада није потезало питање њихова легитимитета нити покушавало тврдити да су ти Рашани или Срби „уљези“. На подручју између Горјанаца и Капеле било је разних рјешења, било и погодбе с власником и прихваћања подложности, као нпр. Прилишће, било је и припадања феудалцу (нпр. Франкопанима до 1670. г.), а било, као у Моравицама, и рјешења спора прописним купопродајним уговором; дакле само на том подручју три варијанте. Ни на Кордуну ни у Лици није послје ослобођења од Турака било феудалских захтјева. У Лици су баш Хрвати најтеже реагирани на неке покушаје власти против њихових слобода. У Банији је било проблема, на Драшковићевом имању Сјеничаку, па на имањима бискупије и каптола, али се не види да је код тога долазило до тешких трвења. У Горњој Славонији, односно Вараждинској крајини, гдје су углавном била бискупска и каптолска имања, ту је заиста било тешкоћа и сукоба, и ту је дошло и до доношења Статута Валахорум, и отуд је углавном и потекло феудалско незадовољство, што се вјерски одразило у покушајима унијаћења. Даље у Славонији, као уосталом и по Банији, Кордуну, Лици и понајвише у сјеверној Далмацији, затекло је ослобођење од Турака много Срба већ од раније досељених и смјештених.

Срби у Хрватској све до новијих времена су заостали на степену неодживљене националности, док су њихови саплеменници у осталим нашим земљама своју националност доживљавали и одживљавали јер она није била проблем ни њима нити било коме другом

Кад је Крајина с половином 18. вијека била војнички уређена и мало касније и заокружена – арондирана – сва су ова питања била ријешена. Крајишници, једнако Срби као и Хрвати постају ленски уживаоци земље на подручју посебне аустријске царске области уз обавезу да за то производе прописану (према површини земље коју уживају) војску, и то војску по могућности бесплатну. То ће потрајати све до пол. 19. вијека, кад су 1848. г. посједоване земље признате као власништво кућних задруга (в. о том књигу Огњеслава Утрешеновића Острожинског), што је коначно утврђено фактом укидања Крајине.

Посебно је питање удјела Срба у другим гранама привреде у Хрватској, у разитку занатства и трговине. Иако је у трговини било видно дјеловање православних Цинцера и Грка, ипак су православни трговци били претежно Срби. Њихово дјеловање снажније избија у другој пол. 18. вијека кад је сам цар Јосип препоручио градовима да прихвате Србе привреднике, посебно трговце као способне у циљу оживљења промета и трговине. У 20. вијеку ће се још јаче показати способност српског елемента у трговини. Архивска грађа града Карловца нпр. има обилно података о трговачкој способности Срба, о њиховим везама на једну страну с Војводином (Земун, Нови Сад, Арад, Темишвар), а на другу страну до мора (Сењ, Ријека, Трст), као и с Босном до Сарајева. Слично је и у Далмацији (нпр. подаци у Шибенику и сл.). Код нас има таквих примјера и из Костајнице и Петриње, и из Копривнице и Брода и Осијека. Зато није случајност што се међу хрватским градовима који су протестирали против царског патента о толеранцији 1783. г. Карловац не налази. А Карловац је барем био чувен са свог родољубља.

У вези с овим било би потребно и вриједно испитати привредно дјеловање Срба у Загребу, главном граду Хрватске. Ту је био „Привредник“, ту Српска банка, Земљорадничке задруге, па Срби занатлије, трговци и велетрговци у самом Загребу. У вези с тим било би занимљиво утврдити и колико су она нагла истребљивања српске „чаршије“ 1941. г., у неким мјестима потпуна (као нпр. у Госпићу и у Глини...), била условљена и жељом да се уклони конкуренција. У сваком случају сигурна је чињеница да су Срби у Хрватској врло много допринесли разитку трговине, а нешто мање и занатства.

Но у питању економике има и тамних страна. Најтамнија је што српско село заостаје за хрватским селом. Срби у Хрватској су већином сеоско становништво. Чак и тамо гдје су у околини већина они су у праву мањина у главном мјесту котара или среза. Уз то је српско село највише било под уређењем Војне крајине. Зато, док је хрватском феудалцу било у интересу да му подложник, кмет буде што продуктивнији било на земљи или у занату, па је он свога кмета на продуктивност и потицао, дотле је у Крајини главна мушка снага била готово потпуно изван продуктивности, најважније је било да село произведе доста војника, сваки дом према својој земљишној површини, а сеоска сточарска и ратарска привреда била је само толико интересантна колико је држава тиме уштеђивала трошкове око тих војника. О том овдје успут само на једну књигу. Споменути О. У. Острожински (родом из Баније) изучавао је прилике своје родне Крајине о пол. 19. вијека и штампао о том књигу на њемачком језику у Бечу да би јавност Аустрије упознао са стањем Крајине. На једном мјесту се осврће на приговор да је Крајина непродуктивна, да се у Банији производи шест пута мање кромпира него Штајерац на истој површини. Писац подсећа Аустријанце да је у Штајерској војник сваки 150-и становник, а у Банији сваки шести, дакле 25 пута више, што је довољно да се објасни „заосталост“ Крајишника. Ако Аустрија сматра, каже у вези с тим Острожински, да је крајишко уређење најсавршеније, зашто га не уведе код себе! – Острожински је иначе био високи аустријски административни чиновник.

За Србе, ослобођене крајишког уређења прије 100 година, још се не може рећи да су своју стотинама година раније укорјењивану

заосталост уклонили нити да су постигли средњи ниво села Хрватске. А то је кочница у Хрватској као целини. То је још неотплаћен дуг домовини. Данас прилике у свијету и код нас захтијевају да се све снаге тла на ком се живи искоришћују и доводе до изражаја и количински и врсноћом производа.

Узрок овој заосталости села није само у баштињеној и непресваданој запуштености, него и у том што Срби у Хрватској већ одавно у великој мјери извозе радну снагу и способност. Они су још у прошлом вијеку одлазили на рад изван својих села до славонских шума и до рудника у Праиској (Њемачка), а посебно много у Америку. Посвуда их је чекао најтежи рад неквалифицираних, нпр. колмајне (угљеници) у Америци. Кући се онда такви радници враћају тешко исцрпљени и оронули. Дакле, опет најбоља радна снага, као и за вријеме Крајине, троши се на туђем послу, а не на својој родној земљи. А што се та земља уопће обрађује и држи, заслуга је била у првом реду кућних задруга (в. пон. књигу Острожинског). Са зарадама из Америке малокад се поступа корисно, економично; познате су биле понекад и жене исељеника, „америчке тете“. Жене су, истина не само у задругама него и касније често и спасавале кућу, нпр. у Првом рату кад су из ратних потпора враћале мужевљеве дугове и још држале кућу и земљу.

Други одлив способности и радне снаге текао је преко Привредника. То је друштво, основано дуго прије Хрватског радише, прикупљало и слало бистре сеоске дјечаке у занате и трговину, у великој мјери у Војводину. Изучени млади занатлија и трговац малокад се враћа у родни крај. За то у оно вријеме није било ни потребе ни прилике. Гдје ће неки изучени занатлија у заосталом селу наћи посла? И колико је трговаца требало за цијели некадашњи котар? Зато се само понеки од Привредникових питомаца смјешта, инсталира, у сједишту котара (срезова), а од осталих извјесни дио одлази у јаче центре, гдје је Срба обично мањина, па ту рачунају само са сајмарима, сељацима из околних села. Отуд су чувени тједни сајмови (нпр. Карловац, Госпић, Глина, Огулин, Бјеловар). Доста их се смјешта и у Загребу, али највећи дио остаје „у свијету“, у богатој и питомој Војводини, а иза Првог рата и у Београду. Зато је српски напредак у занатству и трговини само посредан, без много веза с родном грудом, а и са Хрватском, а уз доста отуђивања и одраћања. Подаци о господарским изложбама у 19. вијеку показују да се онда из српских насеља појављују готово једино неки предмети кућне радности.

Друкчији одлив снага и способности било је бјежање са села у градове „трбувом за крувом“, за службама било каквим, само да се „држи прст у царској каси“. Ту је одлазак у жандаре и финансије, подофицире и административце код суда и котара. У том су српска села много више учествовала, можда по крајишкој традицији, него хрватска. То је још појачано последице Првог рата, у старој Југославији. А последице овог рата настала је права масовна миграција из села тако да се почела осјећати несташница радне снаге и уз услове још неразвијене пољопривреде, јер „земља тражи да јој се служи“, како каже сељак. Има опустјелих домова, а још више необрађених површина, и тај се дуг домовини јако повећава. Село које је само давалац а није уједно сразмјерни прималац било у радној снази, било у техници, не може не само напредовати него ни постојати. Срби у Хрватској су у том погледу

пред очигледном чињеницом да неизбежно морају ријешити питање његовања родне груде, привођењем тих нових „пустоши“ привреди, или напуштањем и препуштањем оном ко се покаже да је способнији.

Најболнију слику заосталости Срба у Хрватској пружају подаци о њиховом учешћу у културном животу домовине. Ту се ишло силазном линијом, нагоре мјесто набоље.

Ова је заосталост утолико тежа и болнија што су Срби код досељавања доносили, а и касније прикупљали, па чак и сами стварали у новој домовини много културних споменика (књига рукописних и штампаних, икона, украсних предмета, одежда и сл.). О том има, поред свих ратних разарања и пустошења, доста сачуваних споменика, а и прикупљеног материјала (Музеј Срба у Хрватској, Зборник музеја Карловац, материјали о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији у Археолошком институту САН Бгд, грађа из оставштине проф. Дра Радослава Грујића итд.). Има тих споменика толико и таквих да би се могла приредити управо блистава издања: од Патерика из 1346., дакле из доба цара Душана, од Мокропољског еванђеља из 14. вијека, па Вараждинског апостолара, све до Октоиха и Псалтира штампарије Црнојевића концем 15. вијека преко разних издања 16. вијека све до Псалтира Гинами из 1638. Једно такво већ потпуно приређено издање понудио је у своје вријеме проф. Грујић Академији у Загребу!

У Штајерској је војник сваки 150-и становник, а у Банији сваки шести, дакле 25 пута више, што је довољно да се објасни „заосталост“ Крајишника. Ако Аустрија сматра да је крајишко уређење најсавршеније, зашто га не уведе код себе?

Кад се види све то културно благо, тек тада се осјети колику су културну катастрофу Срби доживљавали све до времена Доситеја, а Срби у Хрватској посебно и даље доживљују катастрофе све до најновијих времена. Катастрофе Срба у Хрватској утолико су страшније што су у оба рата, с једне стране, услед забране ћирилице, српске књиге биле одред спаљиване и уништаване, док су, с друге стране, школовани Срби, нарочито наставници, готово сасвим били ликвидирани; значи, народне масе скоро обезглављене.

Но поред све заосталости, сметња и тешкоћа, Срби су врло рано, већ од пол. 18. вијека били развили доста велику активност на оснивању школа и ширењу књиге (в. радње о српским школама у Горњој крајини и о просвјетнима настојањима Лукијана Мушицког, обје у Академији

Бгд, као и раније радове Димитрија Николајевића Оклобције). Српске школе у Хрватској постојале су све до Првог рата, углавном основне, а и учитељске у Карловцу и Пакрацу. Послије рата, уједињењем, постале су државне.

Какве је природе била српска култура од 18. вијека надаље? По својој припадности Карловачкој митрополији као црквено-народној организацији православних Срба с подручја земаља круне Св. Стјепана, тј. Угарске и Хрватске, Срби су углавном културно били оријентирани према Војводини. То је у великој мјери важило и за иначе издвојену и културно доста напредну Далмацију. Из Војводине иду учитељи, као нпр. Доситеј, а и други, у Далмацију; иду у Хрватску Србима и књиге од Жефаровића до Летописа Матице српске (в. податак о срп. књигама у Горњој крајини у Зборнику Музеја Карловац). Из Војводине се јавља и нешто писаца (нпр. Лукијан Мушички и Никанор Грујић), док се за узврат мањи број писаца из горњих крајева јавља у Војводини (нпр. Дошенивић, Вујновић). Посебно би требало приказати српску штампу у Загребу до Првог рата (в. чланак у јубиларном броју Просвјете 1968.).

Пред Први рат није нпр. Кордун могао да запосли нити једног јединог професора јер није било средњих школа. Лика је имала само гимназију у Госпићу, Банија учитељску школу у Петрињи и нижу реалку. И тако редом

Кад је ријеч о Загребу као српском културном и привредном центру, занимљиво је да је ослобођење 1918. донијело опадање у том погледу јер оријентација иде на Бгд!

Код питања учешћа Срба у културном животу Хрватске посебно би требало испитати судјеловање Срба у Хрватској у илирском покрету.

Уређењем управе и судства по европском узору у Хрватској и Славонији послје Нагодбе 1868. јавља се на тим подручјима читав низ способних и угледних Срба, и то од судија и котарских предстојника, од поджупана и жупана па све до подбана и до свеучилишних катедара. Србин као беамтер (чиновник) у Хрватској довољно се снашао и истакао.

Србин као професор имао је мање прилике за то. Пред Први рат није нпр. Кордун могао да запосли нити једног јединог професора јер није било средњих школа. Лика је имала само гимназију у Госпићу, Банија учитељску школу у Петрињи и нижу реалку. И тако редом.

Због тога српска подручја извозе интелигенцију. Сељак продаје

земљу да би школовао сина, а син мора да тражи хљеба изван родне груде, па се при том отуђује и одраћа. Слично као с професорима било је и с другим струкама. У извозу школоване интелигенције српска су подручја у Хрватској уопће врло плодна, но не на своју корист, него на материјалну штету и културну заосталост.

Једино су учитељи имали мјеста и они дају генерације способних школника или као дугогодишњи сеоски учитељи, који су у оно доба вјековали у истој школи, или као способни наставници грађанских школа или виших пучких школа (нешто као данашње осмогодишње), или, коначно, као врсни школски надзорници.

Укратко, кад би неко којим чудом све школоване синове из нпр. Горње крајине (Баније, Кордуна и Лике) вратио у родни крај, могли би се одмах отворити сви факултети са бираним саставом, а биле би блиставо снабђевене стручњацима и све остале школе, установе, заводи и институти, индустрије и привреда и култура уопће.

Додуше, оваква чињеница, да заостали и сиромашни крајеви снабдијевају стручњацима богатије сусједе и земље, није неко искључиво својство Срба у Хрватској, јер тога има данас и у свјетским размјерима, гдје наши синови нису на посљедњем мјесту, нпр. од Тесле надаље. Само што су друге земље снабђевене школама и кадровима, док то није тако код Срба у Хрватској, гдје се у том још оскудијева а ипак се драгоцјена „роба“ извози. Какво је стање расположивих мјеста висококвалифицираних стручњака било пред Први рат, може да послужи најбоље податак о Кордуну. Кордун је тада могао да запосли: професора – ништа, правника код судова 4, по котаревима 4, адвоката 2, свега правника 10; лијечника, ветеринара, шумара, апотекара по два. Инжињера? Свега дакле око двадесетак. Стање између ратова било је готово исто.

Српски допринос науци Хрватске био је сразмјерно доста видан и растао је по мјери пораста високих школа све до Другог рата. Подаци послје овог рата били би, сматрамо, уза све погибије и расула школованих људи, још много виднији и повољнији.

Но нигдје није слика тако црна као у лијепој књижевности, чак ни у умјетности. Ако бисмо упоредили Босанску крајину с Горњом крајином (Банијом, Кордуном и Ликом), видјело би се како је стање катастрофално. Док Босна има Кочића и Ћопића, овамо нема никога. Буде Будисављевић значи ту највише (збирка приповиједака у Матици хрватској), а М. Будисављевић, Бранко Машић, Богдан Ластавица и сл. значе мање више успјеле покушаје. Систем Војне крајине толико је угушио слободу ријечи и стваралаштва духа да полета књижевног нема. Слична је Горњој крајини и Славонија. У Далмацији, која се видно издваја (Матавуљ, Королија, Ћипико, Поповић, Јелић, Десница и др.), позна се и осјећа свјежина с мора, дух Медитерана и цивилизације препорода талијанског.

Углавном, човјек Србин из Хрватске, нарочито сељак, није досад књижевно обрађен. То остаје као дуг млађих снага будућности, дуг своме племену, својој домовини.

Резиме свега изложеног сводио би се на неколико тачака.

Подручје на ком је Југославија осјетљиво је, а посебно је осјетљиво подручје Хрватске. Ово се показало у повјести за вријеме ратова с Турцима. Ту се јављају Срби као помоћна снага с обилним доприносом у

крви и животима. Долазак Срба отвара извјесне проблеме (економика, вјера, националност), па је за озакоњење чињенице постојања Срба у Хрватској требало дуље времена. Срби поред доприноса у крви доприносе почетно и економски привођењем привреди некад пустих подручја. Постепено улазе и у трговину и занатство.

Но село српско у поређењу с хрватским заостало је. То је посљедица и крајишког система, и економских миграција, и извоза школованих синова. Уклапање Срба у политички живот Хрватске дуг је и мучан процес, доведен до успјеха у наше дане. Културни допринос Срба

Хрватској неравнојеран је и још увијек недовољан. У лијепу књижевности Хрватске Срби су готово непознати, изузевши Далмацију.

Тако остаје висок дуг култури и још виши привреди, и то су два тока на којима треба да се Срби одуже, и они школовани, а и народ као држалац земље која још не даје што би могла и морала. Послије Другог рата као да се јављају неки знаци повољнијег тока ових ствари, обриси отплате дугова домовини, као и покушаји да се пође укорак с развојним кретањем.

ПОЛИТИЧКА МИСАО СРБА У ХРВАТскоЈ

ПРАВОВРЕМЕНА ОПОМЕНА МИЛАНА РАДЕКЕ

Читав свој школски и радни вијек Милан Радека је био срођен и дубоко урођен у друштвени ангажман и политичку судбину Срба у Хрватској

пише: **Чедомир Вишњић**

Ако икад угледа свјетло дана христоматија политичке мисли Срба у Хрватској, овај ће текст проте Радеке у њој заузимати важно мјесто. Неколико је разлога за то.

На првом мјесту то је биографија овог националног радника и свештеника, народног просвијетитеља у пуном значењу те ријечи. Рођен 1897. у Мекињару, радом је био везан за двије средине: родном мјесту блиски Госпић, и Карловац у који се породица преселила са очевим новим радним мјестом. Читав свој школски и радни вијек Милан Радека је био срођен и дубоко урођен у друштвени ангажман и политичку судбину Срба у Хрватској. Имао је при том један принцип, изњедрен из крајишког искуства; увијек са главном народном колоном, понекад, у младости, мало испред, понекад, у старости, на зачељу, али одвајао се није никад. И кад је требало у првој половини 20-

их година прошлог вијека свађати се са радићевцима, и кад је требало касније сарађивати с Хрватима, он је тој политици давао стваралачки допринос. Пристао је искрено и уз власт након 1945. године, јер је и опет јасно видио да је главнина народа под тим барјаком.

Овај текст настао вјероватно 70-их година, представља изванредну систематизацију проблема, којем тада многи нису признавали право на постојање. Текст одликују: слобода размишљања, апсолутно нетипична за вријеме његовог настанка; ширина обухвата, просторна и временска, услов без којег се тема није могла радикално захватити, и (само)критички патриотизам, за којег је тада био способан само нетко са Радекином биографијом и преко 50 година свештениковања и националног рада иза себе.

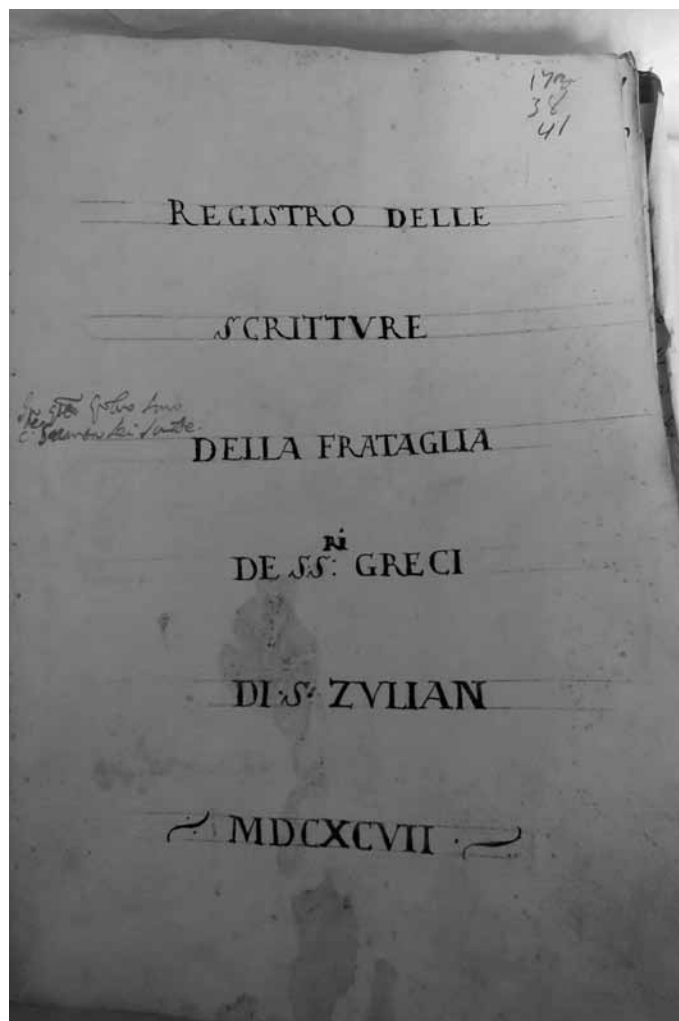
ЛИК БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ НА ПОЧЕТКУ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ У ШИБЕНИКУ

РЕГИСТАР
СПИСА ЦРКВЕНЕ
ОПШТИНЕ

Код православних хришћана у Далмацији досад није нађен нити један приказ ове теме Богородице Ружарице јер на просто није замисливо да се таква изразито католичка представа нађе у иконопису. Стога се овај сачувани примјерак може сматрати утолико јединственим што је као украс био везан за једну посебну књигу без икаквог богословског садржаја

пише: Бранко Чоловић

У преобогатој ризници црквене општине Шибеник, поред икона, књига, црквених сасуди и одежди налазило се подоста неистраженог и, самим тим, неискоришћеног архивског материјала. Прича о изворној Мадреголи православне црквене општине основане још 1569. (МИЛАШ 1901: 245-246) засад је то и остала, али су пронађени други за познавање историјата православне заједнице у граду једнако вриједни документи. Углавном се ради о матичним и рачунским књигама, а по скали вриједности ту спада и овај Регистар списа црквене општине. У истраживачком фокусу су досада из више него разумљивих разлога приоритет имале матичне књиге које су указивале на поријекло, број и рад братима православне заједнице. (ЏЕРОВИЋ 1930: 198) По свему се види да је Шеровић, не именујући је према наслову, користио и ову књигу, донекле описао њену садржину и посебно је значајно то што је забиљежио ознаку F 1 која доиста стоји у горњој половини корица. (ЏЕРОВИЋ 201) Недавно је у оквиру ширих популацијских и миграцијских истраживања анализиран и удио православних у укупном становништву Шибеника и његове околице, првенствено ослоњеном на списе Државног архива у Задру, поријеклом углавном од официјелних млетачких власти, као и Бискупског архива у Шибенику.

(JURAN 2016: 33-48) Исти истраживач је објелоданио и прве појаве Морлака *бизантског обреда* у шибенском крају (JURAN 2014; JURAN 2015), збирке докумената препуне врло подстицајних и садржајних података и све то без консултовања извора поријеклом из још увијек по правилима струке несређеног Архива православне црквене општине Шибеник.

Овај Регистар настаје 1697. и то тако што су се у њега сложили пријеписи свих оних, за рад шибенске православне заједнице пресудних докумената. Штавише, копиран је и као први унесен управо докуменат на латинском језику издат 17. марта 1569. којим се на основу одлуке млетачког Сената православнима на богослужбену употребу додјељује управо ова црква из које је одмах уклоњен олтар Св. Јулијана. Потом је, исте те године уследила и преобразба у православну цркву освешћену на дан Успење Богородице. (МИЛАШ 1901: 246), због чега се у изворима и назива *chiesa di Madonna di s. Giuliano*. (JURIŠIĆ-MARIĆ 2020: 27-28) Штавише, у њој су се задуго, на два различита олтара служиле двије службе, равноправно католичка и православна.

Форма регистра достојно изражава одговорност братства да чувајући најважније документе одржи свијест заједнице о властитој

укоријењености у ткиву једне приморске комуне. Кад год би се мијењала државна и политичка структура, заједница би увијек пред нове политичке власти могла истурити документе с којима се доказује власништво над имањима и друга стечена права.

**Прича о изворној
Мадреголи православне
црквене општине
основане још 1569. засад
је остала неистражена,
али су пронађени други
за познавање историјата
православне заједнице
у граду једнако вриједни
документи**

Сама форма регистра говори да је по заједницу важна садржина, колико из практичних толико и естетских разлога, задобила одговарајући обол. Ради се заправо о двије књиге, првој књизи са 135 листова од ручно рађеног папира, димензија 20 x 29 увезаној у пергамену, украшену својеврсним интарзијама – водоравним и окомитим линијама. Друга књига димензија 33 x 24 има једва нешто другачије изведене корице са донекле измијењеним украсима и укупно 100 листова. С обзиром на вријеме настанка, а на основу првих њему придодатих докумената, наслућујемо крајем XVII вијека, налази се у релативно добром стању. За потпуније разумијевање хронологије требало би испитати водене знакове на папиру, којих нема много и који нису посве читљиви због густо исписаних листова, али доминира онај са три полумјесеца и самострелом у кругу.* Изучавање из домена филигранологије, као и природе списа по узусима историјске и филолошке струке препустићемо за ту врсту анализе свакако позванијима стручњацима, док ће се за ову прилику наша пажња усредсредити на ликовни приказ присутан на четвртом листу Регистра.

На првом листу након наслова писаног капиталом на талијанском језику, представљена је Богородица са Христом. Сама група налази се у средини листа уоквирена двоструким најприје црвеним, а потом и зеленим квадратом, док су око ислукани вегетабилни украси. Сами украси су исцртавани, потом обојени техником акварела који се понегдје разлијева преко заданог графичког склопа. Преовлађују зелени, плавичасти и црвени мат тонови који се придодују на двије вијугаве стабљике, уске и дугачке листове, цвијетне чашке и латице. Уврх листа, у валовитој картуши стоји латинским језиком исписан вотивни запис *Tibi non sit grave dicere Mater Ave.* У односу на већ устаљену,

граматички правилну форму записа, измијењен је поредак првих двију ријечи. Клонећи се дословног пријевода текста који је притом римован, запис код читаоца треба да подстакне мисао на сталну молитву, толико да се овај никад не умори изговарати Богородичино име. Ликовну срж композиције чине фигуре Богородице са Христом, она погнуте главе окренуте удесно десном руком придржава прсте Христа-дјетета, као и крстић, завршетак бројнице који преко лијеве подлактице држи Младенац. Он за разлику од Богородице знатижељно гледа у посматрача. На стол испред фигура положена је ружа. Уврх средишње картуше стоји глава серафима. Саме фигуре су пластичне, драперија природно обухвата поједине дијелове тијела, разиграна толико да не доводи у сумњу стилско барокно поријекло. Ореоло су представљени попут зрака које се радијално шире из полукруга који има подсликану траку. Уопште, како се очито ради о бакрорезном отиску, на примјеру ове композиције се уочава како се на графички отисак наносе танки слојеви, претпостављамо акварел боје. Осим чисто бијеле површине добар дио позадине испуњавају водоравно шрафиране линије. У доњем дијелу картуше стоји латинска ознака за Богородицу – *S. Dei Genitrix*.

Читав иконографски склоп као и специфични детаљи без икакве сумње зазивају тип Богородице од Ружарија (REAU 1957: 120-121; BADURINA 1979: 167- 169) Заслуге за увођење ове и овакве представе Богородице приписују се доминиканском реду, јер се још у XIII вијеку оснивачу реда јавила Госпа са круном ружиних цвијетова и затражила од њега непрестану молитву трију отајстава. Иако су процедуре нешто позније систематизирани у основи се ради о петнаест радосних, жалосних и славних отајстава усмјерених ка промишљању епизода Богородичног и Христовог живота и на њима заснованим молитвама. Сам начин мољења крунице (*rosarium*) постепено је увођен у молитвени живот вјерних, а најраније прописан булом папе Сикста VI из 1479. године. Након Тредентског сабора развија се и јача овај култ, посебно након извјесних побједа над протуреформацијским јересима, а у далматинским оквирима након побједе хришћанске лиге над Османлијама у бици код Лепанта 1571. године. (STANIČIĆ-DEMORI 1992: 167) Штавише, по раширеном и од Цркве подстицаном мишљењу њен уплив је био пресудан за исход те битке и отада молитва крунице бива најраширенија у католичком свијету. Већ 1573. папа Гргур уводи празник *Festa Sacratissimi Rosarii* за све цркве и олтане које носе име госпе Ружарице (BIBIĆ 2014: 195-196)

Поред постојећег култа уводи се и празник који потом налази мјесто у календару Католичке цркве, подижу се цркве њој посвећене, граде и сликају бројни олтане Богородици од Ружарија. Венеција користи побједу код Лепанта за ширење своје политичке пропаганде представљајући се заштитницом хришћанске догме, а захваљујући програмски експанзивном дјеловању њених сликара широм посједа Републике тема увелико задобија тзв. пучку популарност. Такав вид религиозности усмјерен је ка углавном необразованим и прстодушним дијеловима становништва, али и оним појединцима који врло непосредно разумију Богородичино посредништво и преко одговарајућих молитви јој се свакодневно обраћају.

Средишња, релативно мала представа постављена је унутар врло

декоративне барокне картуше. Чини је широки, изувијани вијенац у кога су уплетени разни плодови попут грожђа и смокава, као и други мање распознајиви примјерци. Иконографски подтекст присуства ових плодова је отприје познат и широко распрострањен на барокним ликовним представама.

У доњем десном углу стоји јасно видљив потпис умјетника, *APortio f.* Иницијали су спојени заједничком осом, сама слова су у курзиву, а завршно *f.* потписа је кратица од латинске ријечи *fecit*. (израдио, учинио). Потрага за овим умјетником на интернетским страницама није била лака, али се по свему чини да је ријеч о Анијелу Портиу (*Aniello Portio*), забиљеженом у судским списима Напуља 1657. године. (SUMMMONTE 1675: 116; SPOONER 1867: 724) Као истакнутог графичара у периоду 1690-1700, биљежи га и Bryan Michael, *Dictionary of Painters and Engravers, Biographical and Critical. Vol. II L-Z. London, 1889, 312.* Такође, у неком другом реду важности спомиње се у раду који се бави умјетницима сценографима барокне Венеције. (DELORENZI 2015: 467.)

**Као први унесен докуменат
на латинском језику
издат 17. марта 1569.
онај је којим се на основу
одлуке млетачког Сената
православнима на
богослужбену употребу
лодјељује црква из које је
одмах уклоњен олтан Св.
Јулијана**

Од његовог опуса није остало много, а најпознатије дјело извео је у сарадњи са Алесандром Дала Виом 1686. Ради се о огромној мапи са више повезаних (9) графичких плоча и отисака са приказом регате у венецијанском Великом каналу. Оригинални наслов дијела гласи: *Veduta di Venetia Dedicata All'Eminentissimo Principe Il S. Cardinale Giacomo Bonocampagno Arcivescovo di Bologna, et c. dal P. Cosmografo Coronelli. Venice: Vincenzo Maria Coronelli, 1696.* Укупне димензије мапе су 350 x 4224 mm. Од његових религиозних дјела сачувало се тек неколико графичких листова са сценама Великих празника, попут *Тајне Вечере* у цркви *San Spirito* у Фиренци, *Благовјести*, *Рођења Христовог* из 1700, Богородица Безгрешног Зачећа из 1709, а према цртежу Антонија де Палме резао је графику посвећену чудима чувене *Madonna della Quercia*. Извео је, такођер, 1709, жанровски занимљиву представу *Battaglia contro il Turci*.

Оставио је и неколико портрета попут оног Педра Цуберо Себастиана, дон Фадрика де Толеда Маркиза од Вилафранке и посебно Мелентија Типалдија, филарелфјског архиепископа који је резидирао у Венецији. Њега православни у Млечима и Далмацији памте по прихватању Уније са католичком црквом. (МИЛАШ 1901: 312-313; 318-322) Можда би баш у сусрету између умјетника и овог прелата ваљало тражити и вријеме настанка Регистра као књиге, посебно што је Мелентије доста упливицао на живот и дјеловање православних у Далмацији. Једна од његових најважнијих одлука јесте именовање дотадашњег шибенског капелана и крчког јеромонаха Никодима Бусовића за епископа стратоничког 1693., а заправо за властитог викара надређеног клеру и вјернима у Далмацији. (МИЛАШ 1901: 320, 322) У шибенској црквеној општини важну улогу у другој половини XVII вијека, напосе као истински бранитељ православља, имао је отац Кирило Габријели. (МИЛАШ 1901: 296-297, 304)

**Ликовну срж композиције
чине фигуре Богородице
са Христом, она погнуте
главе окренуте удесно
десном руком придржава
прсте Христа-дјетета,
као и крстић, завршетак
бројнице који преко
лијеве подлактице држи
Младенац**

Судећи према представи Богородице са Христом, стил гравера Анијела Портија складно се надовезује на савремену барокну ликовну поетику. Он доказано влада вјештином резања у материјалу, служи се солидним цртежом у дефиницији волумена и архитектуре, али и финим сјенчењима, због чега његове фигуре имају захтијевану животност. У приступу је углавном концентриран на суштинске елементе сцене, тек у приказу физиономија изостаје суптилности што се уочава при помнијем загледању Христовог лица. Увид и у друге његове композиције говори да је више склон илустрацији, извјесној схематизацији која своје поријекло прије дугује задатим предлошцима, неголи потреби да на властити начин што убједљивије усклади целину и детаље, пропорције и планове. Уобичајеним поступцима из репертоара барокне естетике попут јаким свјетло тамних ефеката, динамичним сценама са исто тако покренутим фигурама служи се приликом рада на религиозним темама са учешћем већег броја судионика. Треба истаћи да нити сликана перспектива на сложеним композицијама није

од најбољих могућих, па остаје реално питање да ли је био довољно добар умјетник да то са већим степеном умјешности постигне. Иста схематизација цртежа као потке видљива је и на портретима, углавном црквених достојанственика.

Код православних хришћана у Далмацији досад није нађен нити један приказ ове теме Богородице Ружарице јер напосто није замислило да се таква изразито католичка представа нађе у иконопису. Они су у својим молитвама били окренути традиционално прихваћеним представама, иконама Христа, Богородице и светих, чији архетипови потјечу из источне гране хришћанства, готово непромјениви у својој базичној ликовној форми и фиксираној естетици. Стога се овај сачувани примјерак може сматрати утолико јединственим што је као украс био везан за једну посебну књигу без икаквог богословског садржаја. Уједно говори о, не може се сасвим поуздано рећи, свјесној или несвјесној инфилтрацији изразито западњачког мотива који као такав, очито, није био саблажњив, али нити посебно пријемчив ортодоксним вјерницима. Ако је покушај имао такве намјере у коначници је прошао без икаквог одјека.

* На овом мјесту исказујем захвалност г-ђи Невенки Клариф Перић, савјетнику конзерватору-реставратору због несобичног уступања фотографија и техничких података о рукопису.

ЛИТЕРАТУРА:

Summonte, Giovanni Antonio, *Historia della città e regno di Napoli*, vol. 4, Napoli 1675.

Shearjashub Spooner, *A Biographical History of the Fine Arts: Being Memoirs of the Lives and Works of Eminent Painters, Engravers, Sculptors, and Architects. From the Earliest Ages to the Present Time. Alphabetically Arranged, and Condensed from the Best Authorities*, vol. II, New York 1867.

Bryan Michael, *Dictionary of Painters and Engravers, Biographical and Critical*. Vol. II L-Z. London, 1889.

Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901.

Petar D. Šerović, *Nekoliko podataka o stanovništvu Šibenika krajem XVII stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LVI-LIX/2, Abramićev zbornik II, Split 1954-1957, 198-201.

L. Reau, *Iconographie de l'art chretien II, Iconographie de la Bible II, Nouveau testament*, Paris 1957, str. 120-121.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979, ur. Anđelko Badurina

Zoraida Staničić Demori, *Uvod u posttridentsku zavjetnu sliku u Dalmaciji uz prijedlog za Sante Perandu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 33 No. 1, Split 1992, 165-207.

Zorka Bibić, *Oltarna pala Gospe od Ružarija u Vrbovskoj i ostala djela slikarske obitelji Bassano na otoku Hvaru*, *Prilozi povijesti otoka Hvara XII*, Hvar 2014, 193-215.

Kristijan Juran, *Doseljavanje Morlaka u opustjela sela šibenske Zagore u 16. stoljeću*, *Povijesni prilozi* 46, Zadar 2014, 129-160.

Juran, Kristijan, *Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570. - 1645.) Povijesni prilozi* 49, Zadar 2015, 163-210.

Paolo Delorenzi, *Artists and the Theatre in Baroque Venice*, *Print Quarterly* Vol. 32, No. 4, London 2015, 466-468.

Kristijan Juran, *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. stoljeća*, Šibenik 2016.

Krasanka Majer Jurišić - Ivana Hirschler Marić, *Crkva sv. Julijana u Šibeniku, povijesne faze i tipologija*, *Portal* 11, Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, Zagreb 2020, 23-44.

**OVAJ DOM BOŽJI SAGRAĐEN JEST POŽERVOVANJEM
OBŠTINARA PRAVOSLAVNIH I INIH JEDINOVJERNE
BRAČE I SVOIH SUGRAĐANA U ZAGREBU**

POVELJE PREOBRAŽENJSKOG HRAMA

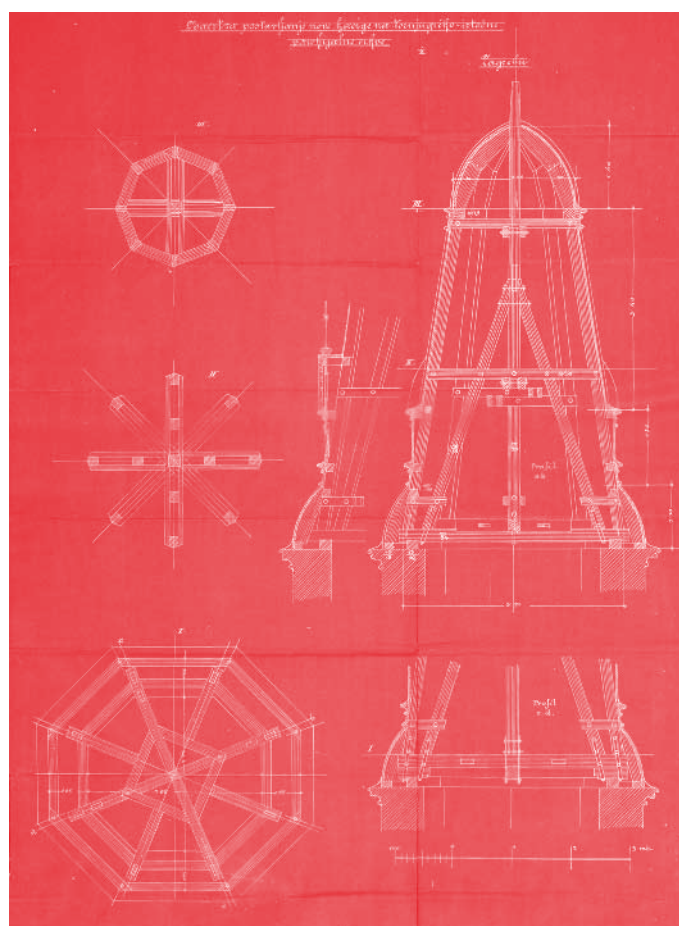
Obje povelje pronađene u vrhu rastavljene kupole, u vertikalnom tuljcu ispod jabuke, dragocjen su djelić povijesti Preobraženjskog hrama, požrtvovanosti čelnih ljudi i njihove svijesti o potrebi ostavljanja svjedočanstava o vrhunskim majstorima i materijalima koji su omogućili da hram izdrži dva jaka potresa bolje od ostalih sakralnih građevina Zagreba

PIŠE: **dr sc. Dragan Damjanović**

Pri izgradnji i obnovama sakralnih objekata svih vjeroispovijesti već je stoljećima gotovo pravilo da se u temelje i tornjeve, dakle na početku njihove gradnje te u zadnjim trenucima radova na izgradnji, postavljaju spomen-spisi, povelje. Ukoliko su sačuvane one često predstavljaju dragocjena svjedočanstva o angažiranim majstorima na gradnji, o članovima crkvenih općina koji su odigrali ključnu ulogu u realizaciji radova, o vremenu gradnje, vladarima i čelnicima državnih i lokalnih organa vlasti u vrijeme gradnje, o troškovima radova i slično. Kako je najveći broj tornjeva crkava na našem području okrunjen metalnim kapama/kupolama, povelje koje se stavljaju u tornjeve redovito se smještaju pri samom njihovom vrhu, u takozvanu jabuku, proširenje oblika kugle ispod krsta/križa. Jabuke su pri tome ponekad korištene kao prave vremenske kapsule – osim povelja koje obično stoje u staklenim bocama, u njih se znadu staviti i primjerci novčića iz vremena kada su izvedeni radovi, ponekad i pokoji rezbareni predmet od drveta i kamena i slično. Na području Hrvatske u zadnjih nekoliko godina pri obnovama pravoslavnih crkava pronađen je cijeli niz zanimljivih povelja

Herman Bollé, Projekt za kapu zvonika pravoslavne crkve u Zagrebu, 1899.; Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine Zagreb

Kupola Preobraženjskog hrama i spomenik Petru Preradoviću nakon skidanja s tornja, 15. 1. 2023. / fotografija: D. Damjanović

Konstrukcija za zvona Preobraženjskog hrama nakon skidanja s tornja 13. 1. 2023. / fotografija: D. Damjanović

od kojih se osobito ističe ona parohijske crkve u Bolmanu u Baranji, koja je sadržavala čak i nacrt za kupolu tornja te građevine, inače stradale u završnim borbama Drugog svjetskog rata zbog čega je malo toga izvornoga u njoj ostalo sačuvano.

Potresi koji su pogodili Zagreb i sjevernu Hrvatsku najprije 22. 3., a potom 29. 12. 2022. godine kao i sredstva koja su dobivena iz Fonda solidarnosti Evropske unije, potaknuli su temeljitu restauraciju, u pojedinim slučajevima čak i potpunu rekonstrukciju gotovo svih sakralnih građevina u ovome gradu i njegovoj okolici. Pri obnovi tih građevina pronađen je cijeli niz povelja, uglavnom iz 19., 20. stoljeća, a tek rjeđe iz ranijih razdoblja. Među njima kvalitetom se ističu dvije povelje pronađene u vrhu tornja pravoslavnoga parohijskog i sabornog hrama Preobraženja Gospodnjega u Zagrebu.

Pri obnovi crkvenih građevina pronađen je cijeli niz povelja, uglavnom iz 19. i 20. stoljeća, a rjeđe iz ranijih razdoblja. Među njima kvalitetom se ističu dvije povelje pronađene u vrhu tornja pravoslavnoga parohijskog i sabornog hrama Preobraženja Gospodnjega u Zagrebu

Kako je dobro poznato, agilnošću mjesne Parohije i Srpske pravoslavne crkvene općine Preobraženjski hram jedan je od prvih objekata koji se počeo konstruktivno ojačavati nakon potresa. Budući da je dio hrama koji je najviše stradao u potresu njegov toranj, koji se trebao temeljito konstruktivno ojačati, postojeća kapa tornja morala je biti skinuta. Riječ je o kupoli postavljenoj 1899. godine u sklopu obnove hrama a nakon formiranja Preradovićevoga trga kojim se ova građevina nastojala učiniti monumentalnijom budući da je u međuvremenu uz nju sagrađena visoka i arhitektonski reprezentativna zgrada Prve hrvatske štedionice. Kupolu su izveli zagrebački tesar Johann Arnhold i limar Alexander Maruzzi po projektu najvažnijega hrvatskog historičističkog arhitekta Hermana Bolléa. Bolléovo rješenje kupole Preobraženjskog hrama u osnovi nema paralele ni u hrvatskoj ni u srpskoj arhitekturi toga vremena – Bollé je uz elemente koji su porijeklom iz ranokršćanske i bizantske umjetnosti uključio i motive karakteristične za kupole tornjeva ruskih crkava (takozvane kokošnike), nesumnjivo kako bi konfesionalno odredio ovu građevinu. Stanovite sličnosti mogu se vidjeti tek s drugim Bolléovim kupolama pravoslavnih crkava, saborne crkve u

Pakracu, crkve manastira Grgetega na Fruškoj Gori i crkve Svetog Duha u Rumi.

Bolléova kupola stajala je na vrhu tornja Preobraženjskog hrama pune 124 godine. S tornja je skinuta 13. 1. 2023. u prijedopodnevnom satima visokim kranom koji ju je spustio, zajedno s konstrukcijom za zvona i zvonima, na Preradovićev trg, na provizorno ograđeni prostor južno od hrama. Budući da je nakon skidanja kupole ustanovljeno da je drvena građa na kojoj stoji bakreni lim u prilično lošem stanju, a i sam je bakreni lim na više mjesta bio oštećen, donesena je odluka o izradi nove kupole tornja prema Bolléovim projektima iz 1899. godine.

Skidanje lima s drvene konstrukcije kupole zvonika uslijedilo je u sljedećih nekoliko mjeseci, a 26. aprila 2023. godine u prisutnosti klesara Radojke Jovičića, sveštenstva Srpske pravoslavne crkvene opštine i Mitropolije zagrebačke, stručnjaka uključenih u obnovu hrama i pojedinih prolaznika Trgom Petra Preradovića rastavljen je i sam njezin vrh. Tom je prilikom pronađena doduše ne u jabuci ispod križa, već u vertikalnom tuljcu ispod jabuke, limica, kako ovaj predmet naziva sama povelja. Umjesto u boci, kako je to najčešće slučaj u jabukama drugih crkava, u vrhu kupole Preobraženjskog hrama povelje su bile, naime, umetnute u zalemljeni olovni *svitak* koji ih je u cjelini savršeno očuvao. Obzirom na osjetljivost papira, *limica* je rastvorena u Hrvatskom državnom arhivu od koga su ljubaznošću ustupljene i ilustracije povelje objavljene u ovome članku.

Starija povelja nastala je vezano za izgradnju današnjega Preobraženjskog hrama 1865. – 1866. koji je sagrađen na mjestu nekadašnje katoličke crkve Svete Margarete koju je kupila pravoslavna zajednica 1794/1795. godine

Sadržaji obiju povelja već su objavljeni u monografiji Dimitrija Vitkovića o srpskoj pravoslavnoj zajednici u Zagrebu iz 1985., kao i u mojoj monografiji o Preobraženjskom hramu iz 2020. Njihovi se sadržaji ovdje ipak ponovno donose na kraju članka u prijepisu jer je uvid u originale omogućio da se isprave neki dijelovi sadržaja budući da su nam povelje do sada bile poznate samo iz prijepisa.

Starija povelja nastala je vezano za izgradnju današnjega Preobraženjskog hrama 1865. – 1866. Kako je dobro poznato, i kako se ističe i u samoj povelji, hram je sagrađen na mjestu nekadašnje katoličke crkve Svete Margarete koju je kupila pravoslavna zajednica 1794/1795. godine. Katolička je

Skidanje bakrenog limenog pokrova s kupole Preobraženjskog hrama, 26. 2. 2023. / fotografija: D. Damjanović

Protojerej Duško Spasojević drži limicu, metalni svitak unutar koje su se nalazile povelje, nakon vađenja iz kupole Preobraženjskog hrama 21. 3. 2023. / fotografija: D. Damjanović

Povelja iz 1865./1866. godine / Fotografija Hrvatski državni arhiv

crkva potom uređena za potrebe pravoslavnog bogoslužja, no kako je bila premalena, previše vlažna i nereprezentativna pravoslavna ju je zajednica odlučila srušiti i na njezinom je mjestu podignut novi hram u neobizantskom stilu prema projektima zagrebačkog arhitekta, Bečanina porijeklom, Franza/Franje Kleina.

Povelju je pisao, kako svjedoči potpis u središnjem donjem dijelu, Dragutin Stipetić koji je, sudeći prema popisima zaposlenih činovnika iz 1860-ih, bio oficijal Carsko-kraljevskoga zemaljskog poreznog upraviteljstva za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Nije poznato da li je on autor i dekorativnog okvira, no vjerovatno nije, odnosno za pretpostaviti je da je izrada okvira bila povjerena nekom umjetniku.

Okvir predstavlja izvanredan primjer romantizma, kao uostalom što je bio slučaj i s prvotnim arhitektonskim izgledom Preobraženjskog hrama. Neogotički je u stilu, što može začuditi na prvi pogled, jer je riječ o stilu zapadnoga kršćanstva, međutim, u vremenu kada je ova povelja Preobraženjskog hrama izrađena, 1865. ili 1866., taj stil još uvijek nije bio značenjski određen kao stil primjeren za katoličke i protestantske zajednice, bar ne na području jugoistočne Evrope, a što će kasnije biti slučaj. Pravoslavne crkve u Skradinu i Bilišanima iz 1860-ih, ikonostas u Molu u Bačkoj iz 1854., kapela Dobre Vode kod Vukovara iz ranog 19. stoljeća, potvrđuju kako je u to vrijeme gotika korištena i u sakralnom graditeljstvu i umjetnosti pravoslav-

Povelja iz 1899. / Fotografija Hrvatski državni arhiv

ne crkve zbog mode, fasciniranosti srednjim vijekom, dojma starine koji je ostavljala. Oblici koje je nepoznati umjetnik koristio slični su motivima koje susrećemo na nadgrobnom spomeniku porodica Hatz i Stanković u malim arkadama na Mirogoju. Pokazuju naivno i dekorativno razumijevanje gotičkog stila, karakterističnoga za romantizam.

Povelja navodi imena svih čelnih ljudi države, crkve i grada Zagreba kako u vrijeme kupovine crkve tako i u vrijeme gradnje novoga Preobraženjskog hrama, a na rubovima ističe i čelne ljude zagrebačke pravoslavne zajednice koji su odigrali ključnu ulogu

Sadržaj povelje iz 1865. s jedne se strane usredotočuje na kupovinu crkve Svete Margarete 1794. – 1795., čime se moguće nastoji zamijeniti sadržaj starije povelje koja je stajala u kupoli hrama, a s druge na gradnju nove crkve 1865. – 1866. Pri tome, kada se govori o kupovini crkve spominje se samo 1795. godina, kada je isplaćen u cjelini iznos za ovu građevinu, koja je zapravo kupljena godinu dana ranije. Povelja navodi imena svih čelnih ljudi države, crkve i grada Zagreba kako u vrijeme kupovine crkve tako i u vrijeme gradnje novoga Preobraženjskog hrama. Na rubovima ističe i čelne ljude zagrebačke pravoslavne zajednice koji su odigrali ključnu ulogu u Odboru

za podizanje novoga hrama 1865. – 1866., na prvom mjestu Anastasa Popovića, predsjednika crkvene opštine, u to vrijeme jednog od najbogatijih Zagrepčana. Trgovac profesijom, Popović je stekao golemo bogatstvo koje je dijelom uložio u osnivanje Prve hrvatske štedionice, a ključnu je ulogu odigrao i u osnivanju Trgovačko-obrtničke komore kojoj je godinama bio predsjednik. Kako je dobro poznato, njegov je jedini unuk i nasljednik ogromnog bogatstva prvi intendant novog Hrvatskog narodnog kazališta Stjepan Miletić. Uz Popovića ističe se uloga i tajnika opštine Nauma Mallina, koji je pedantno vodio računa o skupljanju i trošenju sredstava za gradnju hrama, kao i drugih članova opštine, Jovana Subotića, Nikole Nikolića, Mojsija Baltića i drugih. Na povelji se naglašava i da su hram sagradili tada ugledni zagrebački graditelji Franjo Klein i Janko Jambrišak. Starija je povelja pisana predvukovskom ćirilicom, no na „narodnom“, a ne crkvenoslavenskom jeziku.

Povelja iz 1899. posve je drukčijih stilskih karakteristika. Puno je jednostavnija – tekst uokviruje jednostavan okvir ukrašen četverolistima i zaključen na vrhu svojevršnim trokutastim zabatom. Na vrhu su postavljeni kao dodatni motiv cvjetni vijenci koji se „uvlače“ ispod okvira stvarajući na taj način efekt trodimenzionalnosti prostora. Teško je stilski odrediti ovaj okvir – ima u njemu elemenata i neorenesansne, no ne u čistoj formi. Svakako je daleko od romantičarske zaludenosti gotikom koju jasno ilustrira starija povelja. U slučaju povelje iz 1899. godine natpis pri dnu jasno svjedoči kako je izrađena u Matičevu litografskom zavodu u Zagrebu u kojemu su, između ostalih, izrađeni *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća* Milana Grlovića (1898. – 1900.) za koga je ilustracije radio Stjepan Kovačević pa se ne može isključiti mogućnost da je on autor i okvira teksta povelje Preobraženjskog hrama iz 1899. godine. U ovome je zavodu inače 1898. godine otisnut i prvi plakat hrvatske umjetnosti – plakat za časopis *Mladost* autora slikara Bele Čikoša Sesije.

Povelja iz 1899. također ističe ulogu vodstva Srpske pravoslavne crkveno-školske opštine u izgradnji hrama, na čelu s uglednim pravnikom i zastupnikom u Hrvatskom saboru dr. Bogdanom Medakovićem. Projektant kupole arhitekt Herman Bollé se ne spominje, međutim, da je upravo on autor doznaje se iz spisa vezanih za njezinu izgradnju kao i iz sačuvanih projekata za kupolu hrama koji pokazuju kako je ona bila točno izvedena prema Bolléovoj zamisli.

Za razliku od gradnje hrama koji je u cjelini realiziran skupljanjem dobrovoljnih priloga i podizanjem kredita pravoslavne crkvene opštine, kupola je podignuta donacijom hrvatske Zemaljske vlade od znatnih 4000 forinti.

Oba ova dokumenta dragocjen su djelić povijesti Preobraženjskog hrama, požrtvovanosti njezinih čelnih ljudi i njihove svijesti o potrebi ostavljanja svjedočanstava o radovima. Svjedočanstvo su i o vrhunskim majstorima koje su angažirali i materijalima koje su koristili pri izgradnji hrama što je i omogućilo ne samo poveljama na vrhu tornja da prežive u sjajnom stanju 124 godine već i Preobraženjskom hramu da izdrži dva spomenuta jaka potresa koja su daleko više oštetila ostale sakralne građevine Zagreba.

Još uvijek nije donesena definitivna odluka hoće li se izvorne povelje vratiti u rekonstruiranu kupolu ili će se izraditi replike, a originali zadržati u arhivu. Koja god da se odluka donese za nadati se je da će pri rekonstrukciji kupole biti primijenjeni materijali i da će radovi biti tako kvalitetno izvedeni da se ona ponovno može održati na vrhu tornja nekoliko stoljeća.

SPOMEN-SPIS POSTAVLJEN U JABUKU TORNJA 1865.

Ovo zemljište kupljeno je godine 1795. dana 3. mjeseca junija.

Pomenuto zemljište kupilo je Pravoslavno obštetstvo gore rečene godine od gl. grada Zagreba, pod Nikolajem Babočajem Sudcem, i Josifom Sačerićem zakletim prisežnikom. Na istom zemljištu stajala je kapela Rimokatolička Sv. Margarete koju su, kupivši sa zemljištem na kom stojaše, obratili po činu PRAVOSLAVNO ISTOČNE CRKVE naimenovavši ju Hramom Sv. Preobraženija Gospodnja. Kupljeno i našim dobrom postalo God. 1795. pod Vladajućim Imperatorom Rimskim FRANCOM II. Crkve Predstojateljem Arhiepiskopom i Mitropolitom **STEFANOM STRATIMIROVIĆEM** od Kulpin, i pod Episkopom Pakračko Slavonskim KIRILOM ŽIVKOVIĆEM. Ondašnje PRAVOSLAVNO obštetstvo KOJE JE OVO DOBRO Nabavilo, sastojalo se iz sljedećih osoba: Joanna Štova, Prokopa Radovanaca, Nikolaja i Konstantina Jankovića, Nauma i Teodora Dimovića, Kirila i Ilije Miloševića, Georgija Belića, Petra Mraovića, Luke Petrovića, Jakova Šušnjevića, Joanna Mirovića, Georgija Vuinovića, Tome Popovića, Kirila, Teodora i Konstantina, žitelja i Trgovaca. Budući je pak ovaj Hram kroz tolike godine dizanjem ulica sasvim u zemlju upao, mračan i vlažan i za broj Pravoslavni premalen postao, to se Blagočestivo Obštetstvo krjepko odlučilo stari Hram do temelja srušiti i nov na istom mjestu podignuti. Danas Božjom pomoću, na dan Rožd. Joanna Krstitelja godine 1865te dana 24. mjeseca Junija, polažemo temelj k novomu Hramu Sv. Preobraženija Gospodnja, i to: pod Vladajućim Imperatorom Austrijskim FRANC JOSIFOM I. KRALJEM UGARSKIM, HORVATSKO-Slavonskim i Dalmatinskim, Velikim Vojvodom Vojvodstva Srbije i t. d. Pod Crkve Predstojateljem Svjetješim Patrijarhom Mitropolitom i Arhiepiskopom Sremsko-Karovačkim SAMUILOM MAŠIREVIĆEM. Pod Preosveštenješim NIKANOROM GRUJIĆEM, Episkopom Pakračko-Slavonskim i cjelago Generalata Varaždinskago. Kod Visoke Vlade stojahu u isto vreme na čelu: Horvatsko Slavonsko Dalmatinski Dvorski Kancelar, IVAN MAŽURANIĆ, Ban trojedne Kraljevine Baron JOSIF ŠOKČEVIĆ. Gradonačelnik Zagrebački VJEKOSLAV FRIGAN. Sveštenoslužitelj kod hrama Sv. Preobraženija, Paroh GEORGIJ NIKOLIĆ i Kapelan Joan Vuinović; naposljedak Obština Pravoslavna od koje slijede podpisi:

Anastas Popović, predsednik

N. Mallin, tajnik

Petar Arešić

Aron Kosovac

Constantin Mihailović

Gavrijl Đurašević

Georgij Nikolić, paroh

Nik. Nikolić

Andr. Popović

Stef. Vrabčević
Spiridon Marian, oficial kr. bansk. stola
Franjo Klein, graditelj

Eduardo pl. Merzljak, kr. dvorski savjetnik
Vjekoslav Frigan, Načelnik grada Zagreba

Mojsej Baltić, kr. namjestništva savjetnik
Georgij Senić
Vasil Dizdar
Stefan Kokanović
Aleksander Popović
Stef. Panić
D. Danilović
Josip Popović
Paja Pelleš
Vasa Pelleš
David Mirović, odvjetnik
Ignjatija Stišić, official

Ovom sličan list nahodi se u Oltaru s desne strane za vrati pod ban-
kom u fundamentu uzidan.
Dragutin Stipetić pisao

Na lijevoj strani povelje stoji:
Odbor za zidanje ovog Hrama Božieg
Predsednik
Anast. Popović
grad. i zastupn. Grada, posied. zlat. Krsta za zasluge, Predsednik trg.
obrt. Komore, i. t. d.
Tainik Naum Malin
grad. zastupnik grada

Odbornici
dkt. Joan Subotić
Nikola Nikolić
Joan pl. Jurković
Moisei Baltić
Stef. Vrabčević
Joan Joanović
Pet. Arešić, gr. i zast.
Mih. Utiešenović
Georg Senić
Georg Gavela
Andrei Popović
Georg Avirović

Na desnoj strani povelje stoji:
Graditelji ovog hrama
Franjo Klain
Ivan Jambrišak

Ovaj dom Božji sagrađen jest požervovanjem Obštinaru pravoslavnih
i inih jedinovjerne Brače i svojih Sugrađana u Zagrebu
Slava tebe Gospodi!

Zagrebačka grčk. istočna Občina sastoise iz 329 dušah Zagrebačkih
stanovnikah i činovnikah

N: Spomen spis postavljen u jabuku nakon postavljanja nove kupole
1899.

Ove 1899. godine obnovljen je na ovom svetom hramu toranj
i kod obnove nađena je u jabuci limica a u ovoj prvi zapis od go-
dine 1865. na pergamentu minejskim slovima rukom pisan i orna-
mentikom ukrašen. Nabavljena su i dva zvona: veliko u slavu SV.
PREOBRAŽENJA i manje u slavu SVETITELJA SAVE arhijepiskopa
srpskoga prinosom iz zemaljskih sredstava u iznosu od 4000 forinti
austr. vrednosti, za vladara cara i kralja Franc Josifa I., za banova-
nja preuzvišenog gospodina Dragutina grofa Khuen-Hedervarija od
Hedervara, predstojnika kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i
nastavu presvijetloga gospodina Armina Pavića, poglavice crkvene
Njegove Svetosti patrijarha srpskoga Georgija Brankovića, preosve-
štenoga gospodina dijecezana eparhije Pakračke Mirona Nikolića i
paroha zagrebačkog Amvrosija Pavlovića, igumana lepavinskog ma-
nastira, predsjednika srpske pravoslavne crkveno-školske opštine
zagrebačke doktora Bogdana Medakovića, podpredsjednika Milana
Stojanovića, odbornika Jovana barona Živkovića, Teodora Velenderi-
ća, Jovana Zabrdca, Svetozara Torbice, Petra Nikolića, Dra. Svetislava
Šumanovića, Vladimira Matijevića, Nikole Gavele, Paje Hadži, Đoke
Velisavljevića, Sime Miščevića i crkvenih tutora: Mile Borojevića i
Milana Milojevića.

Graditelji bijahu tesar Arnhold i limar Maruci iz Zagreba.

Bilo sve u slavu Boga, a na zdravlje i spasenije i onih, koji grade
i onih kojima grade!!!

Srpska pravoslavna crkveno-školska opština
u Zagrebu 1./13. Augusta 1899.

U ime opštine:
Milan Stojanović, podpredsjednik opštine

U dnu je potpisan Matićev litografski zavod, Zagreb

ПАВИЦА МРАЗОВИЋ ЖЕНА, МАЈКА И НАУЧНИЦА БИОГРАФСКО-БИБЛИОГРАФСКИ ЗАПИСИ
(УРЕДИО: БОРБЕ ТОМИЋ), АСОЦИЈАЦИЈА ГИТАРИСТА ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД, 2022.

УПОРНОСТ ВОДЕ

Просвету углавном воде они који ниједан дан нису провели за катедром. Отуда је пример Павице Мразовић нешто што надлази наше прилике и што се мора истаћи као светао пример. Признања су јој, од нас, стизала постхумно. Добила је улицу у Новом Саду; добила је и библиотеку са својим именом у родном Перлезу. Немци и Мађари су је лепо наградили – за живота

пише: Миливој Ненин

Поводом (долазећих) сто година од рођења Павице Мразовић (1923-2003), германисте, професора Новосадског универзитета, учитеља у најлепшем смислу те речи, један млади издавач (Асоцијација гитариста Војводине), објавио је књигу под насловом *Павица Мразовић: Жена, мајка и научница: биографско-библиографски записи*.

Исписујем ову реченицу одмах на почетку, јер наслов може да превари. Наиме, различит тип слова може да обмане и да читалац помисли, да је књигу написала Павица Мразовић.

А ово је књига о њој!

Мада је, подвлачим то, најјачи део у књизи интервју, који је Павица Мразовић дала Свенки Савић.

Ово је, заправо књига о људском подвигу. (Подвигу који је постигнут упркос свим препрекама.) Осећам потребу да тај подвиг још јаче истакнем; као да није довољно што је у тим поратним годинама (једноставно, живот је био тежак, а нико не рачуна време проведено у редовима), бринула о троје деце, већ покушавам да покажем и докажем да је имала и четврто дете...

Прича, заправо, тек сада почиње. Испратићу прву асоцијацију, која ми се наметнула после читања тог интервјуа, којим ова драгоцену књига почиње. Наиме, одмах сам се сетио Ален Полц и књиге *Жена на фронту* и њеног односа са мужем.

То како се муж Ален Полц, Јанаш, опходи према њој, читаоци одмах

виде. Ален Полц то види последња, иако нам она сама прича свој живот. (Све што знамо о њој, чули смо од ње.)

Застаћу овде испред некадашње новосадске посластичарнице „Загреб“. Павица Мразовић је, уз још једну колегиницу, дипломирала у јуну, са највишом оценом, и природно, вредна колегиница је позива да се почасте у поменутој посластичарници. Павица Мразовић ту понуду одбија, јер је код куће чека потопљен веш, који би требало опрати. И сада исписује ту болну реченицу која ме прати до краја књиге и које не могу да се ослободим. (Ту почиње моје „померено“ читање.) Наиме, открива нам да нико у кући није знао ни да је дипломирала, ни да је добила десетку... А ко је то у кући морао да зна? Па, најпре муж, или како га ја видим у читавој причи, „четврто дете“.

Да ли јој то „четврто дете“ помаже када ради најозбиљнији посао који је икада радила? (Преводила је *Буденброкове* Томаса Мана.) „Четврто дете“ се узјогунило и неће да јој помаже. (Муж је имао истанчан осећај за језик и јако јој је био важан његов суд.) Три пута је преписала *Буденброкове* (800 страна). Шта се купује од хонорара? Купује се ПРВА машина за куцање („Бисер“) и купује се НОВ чамац мужу! Акценат је на томе да је машина за куцање *прва*, а да је чамац *нов*; дакле, већ га је имао! (Мада је љубав према пецању обликовала и живот Павице Мразовић. Вратили су се из Светозарева у Нови Сад, јер муж није могао без велике реке и без пецања.)

Да ли јој је помагао око деце? Прецизно одговара Павица Мразовић: „Око своје деце се није ангажовао, онда је био господин“. (Тек унуци добијају пажњу!)

Написаће и да је „игнорисао“ „све што је радила, или чак исмевао“... Једноставно, није много ценио њен рад.

Дакле, препреке које је имала Павица Мразовић биле су много веће него што претпостављамо. Једноставно, муж је рањен на Сремском фронту, био је реконвалесцент. „Он је тада заиста још био реконвалесцент, али како се тада уходало, тако је и остало“.

Узгред, када Милица Стајић, Бабука, жена Васе Стајића, поздравља мужа Павице Мразовић, шаље поздраве за рањеног друга. Остао је рањени друг, рекли смо то већ.

Мада, читам то пажљиво, најболније за Павицу Мразовић је то да „муж који кад каже МОЈИ мисли на мајку и сестру, а не на нас“...

Но, постоји епизода, коју Павица Мразовић као да пише против себе. У питању је детаљ из болнице. Наша јунакиња, у друштву са свекром, тражи у болници рањеног мужа. Није га препознала, али је мајка препознала сина. Љубав мајке се не учи, рекао би Милош Црњански.

Мајка Павице Мразовић се пењала на Триглав. Павица Мразовић се, показује нам то ова књига, свакодневно пењала на Триглав. И то оном тежом страном. (Никада нисам планинарио, али знам да постоји и тежа страна!) Имала је ноћ за себе и свој рад. Интервју, који се налази на почетку ове књиге требало би посебно штампати, као брошуру, и прописати као обавезну лектуру сваком универзитетском наставнику!

Када се дочепала факултета, после свих оних школа у којима је радила, било је као да је на летњем распусту. Имала је само шеснаест часова недељно. (Док је радила по школама имала је и по дванаест

О ПАВИЦИ МРАЗОВИЋ

Павица Мразовић (рођена Карлаварис) била је југословенска филолошкиња и научница у области германистике. Предавала је на Катедри за немачки језик и књижевност на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Године 1987. уручена јој је Златна Гетеова медаља, а 1992. године постала је и лауреат Ордена за заслуге Савезне Републике Немачке. 2019. године, једна улица у Новом Саду названа је по њој.

Павица Мразовић рођена је 29. јуна 1923. године у банатском селу Перлез. Њен отац Иван био је пореклом из места Кастав у близини Ријеке, где је радио као школски учитељ. Године 1919, Иван се сели у Перлез, где добија намештење као учитељ и управитељ школе. Убрзо се жени Евом Фишер са којом добија троје деце. Павичин млађи брат Богомил Карлаварис рођен је 1924. године и био је истакнути академски сликар. Са десет година, Павица одлази у Нови Сад где уписује гимназију и где потом завршава и Учитељску школу. 1944. године удаје се за Милана Мразовића, са којим добија троје деце.

До 1961. године радила је у неколико сеоских и новосадских школа, успут се школујући као ванредни студент. Дипломирала је 1960. године на Катедри за немачки језик, која је на Филозофском факултету у Новом Саду била отворена тек неколико година раније, 1954. Од 1961. ради у тој установи и започиње своје академске активности. Докторирала је 1972. године, а 1978. године постала ванредни професор. Звање редовног професора добила је 1982. године, а пензионисала се 1985. године. И након одласка у пензију наставља да ради као универзитетски предавач. Од 1992. до 1999. била је гостујући професор на Институту за германистику Универзитета „Јожеф Атила“ у Сегедину у Мађарској. Умрла је 2003. године у Новом Саду.

часова дневно. Узгред, када сам уписао студије, асистенти су имали по два часа недељно.)

Када се преброје часови које је одржала, испада да је могла у пензију после половине радног века. Гледали су колико је имала година када су је пензионисали. Пензија јој је тешко пала. Али, наставила је рад у Сегедину... Рад јој је увек представљао задовољство (није дозвољавала да се ико кажњава радом), али је био мучан прелазак преко границе... Често је путовала назад за Нови Сад, због унука. (Немам где ово да напишем, а овде се згодно наместило. Мађарски цариници су били много љубазнији, па ако ћете и хуманији, од наших цариника. Али, то је тема од које бежим).

Дакле, иза Павице Мразовић је огромно педагошко искуство. Увек је предавала отворених очију. (Узгред, да ли у некој од методика пише да би ученике, док држите час, требало гледати у очи?)

И када Павица Мразовић добије аплауз на отвореној сцени, то заслужује да се истакне. Наиме, каже наша јунакиња да је у наставном процесу учитељ најважнији. Дobar учитељ је светиња. Никаква помагала не могу да замене личност учитеља. Јер, учитељ, између осталог, има витамин Пе. (Нека читаоци сами открију који је то витамин.)

Актуелна је Павица Мразовић и данас када се, у настави, траже, најчешће бесмислене, презентације; које ја видим као да сликовнице – које имају смисла у предшколском узрасту – преместите на платно. Или на зидове, ако немате платно.

Просвету углавном воде они који ниједан дан нису провели за катедром. Отуда је пример Павице Мразовић нешто што надилази наше прилике и што се мора истаћи као светао пример. Признања су јој, од нас, стизала постхумно. Добила је улицу у Новом Саду; добила је и библиотеку са својим именом у родном Перлезу.

Немци и Мађари су је лепо наградили – за живота.

Али, вратимо се још мало у Перлез. До удаје је живела у Перлезу, а лета је проводила у Каству. Отац јој је био из Истре, а мати је била пореклом Немица из Баната. Родитељи су јој се упознали у црквеном хору. О детињству је оставила важну реченицу: „Не сећам се ничег што би ми помутило детињство и младост“. (Како би јој завидео на овој реченици Иво Андрић, који је писао о томе како се читавог живота лечимо од детињства.)

Већи део књиге сам прећутао (сећања деце, унука, пријатељица), потом научни рад... Желео сам, најпре, да истакнем живот жене који заслужује привев: херојски... (Ми данас не бисмо могли испратити ни забаву Павице Мразовић: пут од Каства до Опатије, плес, па нових шест километара узбрдо у Кастав ...)

Имала је упорност воде. Када би нешто наумила, нашла је начина да прође... Толеранцију је очито схватала као супротности које се допуњују.

А завршићу цитатом из текста Иване Мразовић Радовић „Наша мама“: „Навешћу и један доста необичан пример: када је писала на српском, увек је то чинила ћирилицом. Латиница је била за немачки. Када је почело да се проповеда да српски језик има једно писмо – ћирилицу, мама је прешла на латиницу“.

А, да. Њену упорност су називали: „пасивна упорност“.

ЈЕДНОМ СМО САДИЛИ ЛИПУ...

ЈЕР ЛИПА ЈЕ МОЈА ФРЕСКА, МОЈ ЗНАК, МОЈ ЗАПИС

Једна је липа, до грађанског рата у Хрватској, била и у цинтору Цркве Светог Преображења Господњег у Комоговини, мом родном селу. Она је свима који су долазили на Преображење Господње заиста била и фреска, и знак и запис, онај прозор за сликање који се широм отварао свом божанском небу на уздарје... И у том рату завршила је свој живот, нама и с нама, од Француза, причало се, засађени живот...

пише: **Милош Кордић**

Липа је дрво које ме и прати и чека. И дрво је под којим сам богзна колико пута некога (било би добро да се сјећам и кога) чекао.

Липа је дрво које кроз цијели мој живот одлази од мене и које ми се враћа. И дрво је коме се и ја, куд год да одем, непрестано враћам.

Давно засађена, изникла и сама из свога сјемена, липа живи са мном и мој и свој живот. У здрављу јој се захваљујем, у болести јој се обраћам као некоме ко зна шта ми је и како ми је. Ја сам јој за њеног раног прољетног листања ђурђевдански уранак, за цвијета сам јој и једна од милион њених пчела, и један од милион њених лептира, бумбара...

За сунца је липа моја сунчевина, за мјесеца златносребрна мјесечина.

Липа је и онај дио мог кисеоника који ми својим небом мирише.

Липа је неумрло дрво. Она ми је у прецима. И биће ми и у мојим потомцима. Она нас веже својим растом, обимом свога дебла, висином своје крошње.

Она нас веже својом славном историјом.

Она је увијек ту, поред мене. И ја сам поред ње. Под њом. Пред њом.

Ослушкујући је трепетом њеног листа (а не свог – моје је давно увело и опало), она тим истим трепетом, најпитомијим од свих трепета (можда и прије топоиног, јасиковог, ракитиног), послушкује и мене. И тако се препознајемо.

И у ноћима магли, привида и вилинског од лана тканог бјелила, она је мени, кад се можда и загубим на стазама које су, ходећи кораком или јашући на коњу, вјековима прије мене обиљежили путници намјерници и путници ратници и патници... она ми је и оријентир. Она показује. Она ми је оно биће у даљини које је радост, које ме вуче к себи, које ме подстиче да издржим.

Јер липа је моја фреска, мој знак, мој запис.

*

Од свег листопадног дрвећа, које је расло по банијским брдима и долинама, по њеним селима и градовима, липа ми је била најпрољетнија. Не да ми је од свег листопадног дрвећа, свега биља, била међу првим вјесницима прољећа, не, то није била (јер учили смо, обилазили живице, грмељке, грмове, лугове... како бисмо се на лицу мјеста увјерили да су то висбаба, јаглац, односно јагорчевина, и љубичица), него су од њеног листа прољеће и добар дио љета бивали напунији, најдисајнији, најсвјетлији.

А од прадавних, паганских времена, словенским народима, и српском, наравно, била је свето и сретно дрво. Уносећи им у живот радост каквом их ни једно друго дрво није ни богатило ни усређивало.

Липа је појединим народима ушла у обожавање, у култ, у вјеровања.

Био је grijех посјећи липу.

Она је сађена у цинторима (портама) православних цркава, манастира, као и католичких цркава и самостана, па по просторима муслиманских џамија, у свим гробљима свијета, уз путеве, у двориштима... Сађена је и као дрвореди по насипима ријека, рјечица, у парковима градова, села.

У Славонији је (у мјесту Цернику) постојала најстарија југословенска липа. А кад је доживјела свој крај, замијењена је крстом.

У Бањалуци је постојала света липа.

Има вјеровања да је Исус био разапет на липовом дрвету.

Професор Београдског универзитета – етнолог, митолог, филолог, преводац... члан Српске краљевске академије, Веселин Чајкановић (1881–1946), пише како „Словенци верују да у липу не удара гром, ‘јер се под њом одмарала Богородица кад је бежала с Исусом’“. Док се код неких Срба говорило, пише професор Чајкановић, „да под њом не треба спавати, нити се од кише заклањати, ‘јер у њу радо гром пуца’“...

Липа је у неким крајевима Херцеговине имала одређену улогу и код црквених вјенчања... И тако даље.

О цвијету липе у народној медицини толико тога је написано, толико се тога зна... О меду и чају могло би се и надугачко и нашироко и писати и причати. А тек о мирису...

*

Може бити да је мени липа, као некаква посебност прољећа, као пунина прољећа, као она која је одувјек од сваког дрвета била најсвјетлија, ушла у живот из чатрње. Може бити да ми је једног давног прољећа из наше чатрње, као малоприје описана, и почела то да буде.

Мада сам ја њу већ добро познавао. Јер њене гране с младим зеленим листовима, за ђурђевданских уранака, за ђурђевданско кићење стубова авлијских вратница и стубова тараба, гране у прозорима куће... било је оно у очевом учењу нас, дјеце, да је липа управо то: свето и сретно дрво. Како липа као дрво, тако и то наше кићење – да је то и свето и сретно.

Што ја то тада, вјероватно, нисам баш разумио. Али нешто од тога јесам осјећао.

Док то, с липом из наше чатрње, у чатрњи, десило се у доба мог каснијег дјетињства.

Најприје сам, једног сиромашног али сунчаног прољећа, спазио како се некаква танка стабљичица, с три листића у отварању, извукла до близу метар изнад воде, а између два кречњачка камена, камена уграђена у обзид чатрње. И од тог дана, пратећи је, кад је већ без бојазни од воде, раширила она три листића у израсле листове, препознао сам у том стабалу стабале липе. Што је и мој отац, током мог дјетињства најбољи познавалац природе, потврдио. И причао ми тада о томе како све у природи има своје законе рађања, живота и умирања. И да је вјетар са оближње младе липе, његовом руком засађене, спустио цвијет липе, са сјеменкама, у чатрњу, на воду, која је тада била виша и људском оку невидљивим унутрашњим моћима такође невидљиво таласана, оставила те сјеменке на зеленкастом платну маховине што се ухватила по доњем камену на коме се липа учврстила и полако расла.

И расла је у чатрњи та липа... Богами је расла. Да би је једног дана, једне од наредних година, кад је окрупњала и почела да простором горњег дијела чатрње шири гране са све већим листовима, а у јесен да их спушта на дно чатрње и ту да труну и загађују воду, није било друге него да је отац извади... А ја се не сјећам ни кад ни како ју је извадио. Али знам да је липа само одједном завршила свој чатрњски живот.

*

Липа (прасловенска је ријеч; и данас је код свих Словена – липа), између осталог дрвећа, грмова и цвијећа, заиста је била и остала прољеће. Не, рекох горе, негде на почетку, вјесник прољећа, као што су, а тако смо заиста и учили, висабаба, јагорчевина и љубичица, него је она, листопадна, бјелогорична, онолико била прољеће колико смо се радовали њеним раним ђурђевданским листовима. И нешто каснијим, већ јунским прољетним и љетним чајним и медоносним цвијетовима.

И била је пуна свјетла око себе. И у даљине је сијала. А о томе пјева Александар Ристовић (1933–1994), цијењени српски пјесник, у пјесми „О сјају липе“ – овдје наводим њену прву и посљедњу тростихтну строфу, од њих пет:

*Ако од липовог дрвета начинимо какав предмет,
онда он светли. Али светле исто тако
и лица оних што га гледају изблиза.*

...

*И тако док стојимо уз тај мали предмет,
не разликујемо једни друге,
него смо једно: сјај у сјају, како рече пјесник.*

*

На Банији није било ни села ни града у коме није било младих, млађих, старијих или нека бог зна колико старих и када засађених липа.

Тих старих, прастарих, виђао сам по Петрињи, Глини, Хрватској Костајници, Двору на Уни, Јошавици (петрињској), Боројевићима, Меченчанима, Драготини, Мошћеници...

Једна је, до грађанског рата у Хрватској, била и у цинтору (порти) Цркве Светог Преображења Господњег у Комоговини, мом родном селу. Она је Комоговљанима и свима који су долазили на Преображење Господње комоговљанском храму, гдје је био један од највећих преображењских црквених зборована Банији (уз онај такође преображењски у Рујевцу), заиста била и фреска, и знак и запис. Она је била онај прозор за сликање који се широм отварао свом божанском небу на уздарје... И у том рату завршила је свој живот, нама и с нама, од Француза, причало се, засађени живот... И у центру села, код чесме на Палучку, гдје су послје Другог свјетског рата организована весеља поводом православних зимских празника (касније је ту било окретиште аутобуса и почетна и дуго једина аутобуска станица), красиле су двије липе, засађене прије Другог рата с обје стране чесме. Једна липа била је код Зебића куће, близу почетка села, кад се иде од Хрватске Костајнице – не знам ни колико сам пута на липу прибијао дашчицу на којој бих написао АУТОБУСКА СТАНИЦА, прије свега због дјеце која су путовала у више разреде Основне школе у Меченчанима. Али није помагало: возачи ни да погледају. Све до једног дана...

У Боројевићима добро памтим веома стару, огромну липу испред куће у коју су долазили Остермани, из Сиска, а у којој је дућан имао стари Душан (тако смо га звали), који није живио у тој кући, већ у првој недалекој, с лијеве стране цесте кад се иде од Костајнице ка Јабуковцу, Петрињи, Глини, прије моста на рјечици Ловчи... Занимљиво је да су раних педесетих, ту, готово у самом центру села, на раздаљини од стотину метара, постојала три дућана: споменути старог Душана, а мало даље дућани, један преко пута другог, које су држали Јоцо Крњачић – касније с породицом одселио у Петрињу, и Душан Кордић, који је доселио из Комоговине. У послје рата изграђеном задружном дому, у центру села, код раскрснице за Ловчу, отворена је и задружна трговина, касније трговина „Банијапромета“ из Костајнице...

У петрињском парку постојале су липе с металним таблама на којима су били убијежени подаци о свакој. Те старе, као и ону у Комоговини, а и многе друге по Банији, причало се у вријеме мојих – дјетињства и младости, садили су Наполеонови војници, почетком 19. вијека. Кад су Французи владали појединим крајишким просторима. Десни насип рјечице Петрињчице, у Петрињи, од моста којим се прелази ка Болници, другим објектима и приватним кућама на лијевој обали рјечице, а пут од моста води у брда с јужне стране града и у некад по специјалитетима до познатог ресторана „Гавриловићеве виле“, па до моста у улици Матије Гупца (некад Канижа, како су ту улицу и у

моје вријеме Петрињци називали), гдје престаје дрворед, од кога, тог моста наине, нема много до утока Петрињчице у ријеку Купу (нисам мјерио, али мислим да од моста код Болнице па до моста у Гупчевој улици има, брат-брату, око два километра), засађен је, насип наине, и лијевом и десном његовом ивицом, садницама липе. Које су, у вријеме мога школарства у том граду, крајем педесетих и у првој половини шездесетих година, израсле у дебља стабла са широким крошњама. Које су од насипа чиниле прави од природе даровани тунел – колико се само љубави у њему, на људском руком између липа постављеним клупама, рађало, радовало, туговало... Па и дјевичанстава колико се само ту...

Добро се сјећам и липе у Јошавици (петрињској): дебеле старе липе – вјероватно је то и прва моја сјећајућа липа, мој први липолист, Ђурђевдански запис – у обали до пута, код Цркве Светог Ђурђа. Још једну јошављанску сметнуо сам с ума, а поред ње пролазио сам много пута – ради се о липи у Грубјешићима. На њу ме подсетила фотографија из двије од трију књижица о Јошавици, проф. др Душана Плављанића, рођеног Јошављанина, дугогодишњег професора петрињских – Учитељске школе и Педагошке академије (15 година био је и њен директор). Случај је хтио да ми књижице, овдје, у Београду, поклони Борка Миљковић, кћерка књижевника Милана Ножинића, такође рођеног Јошављанина, аутора легендарног романа *Демоња*.

Добро се сјећам и липа: у цинтору Цркве Светог Илије у Блињи (ту је било и игралиште Фудбалског клуба Црвена звезда, за коју сам краће вријеме играо, а такмичила се у Подручној сисачко-банијској лиги), затим липе у Бијелнику (испред некадашње Станице милиције, као и липа испред Лазифеве гостионице у Меченчанима, липе у цинтору Цркве Велике Госпојине у Доњим Кукурузарима, итд.

*

И шуме банијских гора биле су у прољећа прошаране стаблима липа. До којих су одлазили и моји сељани и гулили им кору. Затим је односили (или одвозили запрежним колима) у ријеку да се кисели. По трави ријечне обале разастирали је да се суши и гулили лик (може и лико) с ње. Није било прољећа а да отац није имао лик за наш виноград – док смо их по Банији смјели да имамо. А и касније је отац имао лика за наше брајде које је послје расанка с виноградом подигао по авлији, воћару и око башче, и са којих би неких година добијао и више од триста литара вина од грождја, које смо звали тудум. И директор, такође смо га звали. Од лика су се израђивали тањи канапи, али и дебље штрање, ужад, конопи... Ми, дјечаци плели смо повразе који су нам служили за бацање каменчића... Од липовог дрвета, не тако тврдог, израђивани су разни предмети. Сјећам се колијевке, жлице, здјеле...

*

Липе има око 30 врста. У нашим крајевима расте бијела или сребрна липа, затим крупнолистна и ситнолистна. На Банији су је (а можда не само на Банији) дијелили на мушку и женску липу. Народ јој је надјенуо и других имена: липац, зимска липа, липовина, шумска липа, липолист...

Код Шапца постоји село Липолист. Одавно познато по врхунским узгајивачима ружа. Искористио сам једно путовање тим крајем и посетио Липолист.

Напријед поменуто поштовање липе родило је по бившој Југославији топониме многим мјестима, затим неколиким ријекама, планинским врховима, а било је и „липовних“ презимена: Липа код Бихаћа, Бора, Гламоча, Демир Капије, Дувна, Карловца, Мурске Соботе, Нове Горице, Сарајева... затим Липар код Малог Иђоша – нађимо и прочитајмо пјесму „На Липару“ Ђуре Јакшића (1832–1878) – Липац код Добоја, па Липе, Липец, Липица код Сежане и Липица код Тутина, па Липик, Липинци, Липице, Липљан, Липље код Лазаревца и Липље код Скендер Вакуфа, Липница код Врбовца, Какња, Крагујевца, Лознице, Тузле, па Липница Горња и Липница Доња, Липник код Гацког и Липник код Метлике, па Липно, Липова, Липовац код Алексинца, Бања Луке, Ђаковице, Жупање, Котор Вароши, Крушевца, Ражња, Липовача код Раковице и Липовача код Вуковара, па Липов Дол, Липовица код Деспотовца, Лебана, Лесковца, затим Липовљани, Липовље, Липовчани, Липоглав, Липово Поље, па ријека Липа и гора Липа, ријека Липац, Липово езеро, Липковска река, па врхови – Липник, Липница, Липовац, Липовица, брдо Липова глава код Жировца (на Банији), па Липска пећина... а сасвим је сигурно да их има још. У Јошавици живјела је породица која се презивала Липар. У Глини су се тројица хрватских усташа, учесника у страшним покољима Срба, 1941. године, презивали Липак: Јосип, Никола, звани Чукље, и Стево. У више мјеста бивше Југославије живјели су Срби, Хрвати, Словенци, Муслимани... који су се презивали Липовац. Један од њих, Иво, дипломирани инжењер металургије, вишегодишњи помоћник генералног директора, касније председника Сложене организације удруженог рада (СОУР) Металуршког комбината Жељезара Сисак, био је, 1971. године, први председник Одбора за организацију тада основане Колоније ликовних умјетника, кад сам, као један од њених оснивача, био тајник (секретар) тог Одбора и први водитељ те Колоније...

*

А данас? Шта је данас с липом?

Данас је ријетко ко сади. Многе старе су иструлиле, одавно су можда посјечене, срезане... нема их. У шумама их је све мање.

Као да и њих убијају киселе или ко зна какве све кише...

Па се данас и овај тихи запис о светој и сретној прољетној липи завршава стиховима друге и треће строфе (од њих 15) Бранка Радичевића (1824–1853), великог српског пјесмоноше, из пјесме „Путник и тица“, написане 1843. године:

*А на реци ледној
Дивне липе стоје,
А на липи једној
Дивно тица поје.*

*Јоште путник туда
Ногом лако оди,
Стазица кривуда,
Поред липе води...*

Јер липа је неумрло дрво – она је моја фреска, мој знак, мој запис.

BILJEŠKA UZ NOVI SUSRET S MILKOM ŽICINOM, DVADESET GODINA KASNIJE

SAN O PLAVOJ ŠUMI

U Bibliografiji čitamo da je *Plava planina* odlomak neobjavljenog rukopisa napisanog poslije strašnog iskustva tamnovanja, *golotočke golgote*, zapravo! Ne zna se ništa više, i ništa podrobnije. Ostalo, možemo samo nagađati. Da li je ovo početak zamašnije prozne cjeline? Pripovijetke, možda?! Poglavlje romana, možda?! Ne znamo, kažem. Ali smo i na ovome snu, naravno, zahvalni

PIŠE: **Drago Kekanović**

Kada se na zalasku prve godine ovog našeg stoljeća, a zahvaljujući ustrajnim nagovorima uredničkih, književnih dakle poslenika Nikole Vujčića i Čedomira Višnjica, u redakciji Prosvjete u Berislavićevoj ulici u Zagrebu napokon skrasio zavjetni rukopis memoarske proze književnice i logorašice, moje zemljakinje Milke Žicine, bio sam više nego zatečen. Šta, zatečen?! Slabašna je to riječ, ali neću, međutim, tražiti drugu, težu i tačniju, možda. Jer nema te koja bi odrazila sve ponore moga zaprepaštenja i divljenja, da, i divljenja u isto vrijeme, ni sve nijanse moje zbuđenosti nad 22 tabaka jedva čitljive kopije plavičastog indiga na požutjelom peliru. I danas ga osjećam pod prstima. Taj krhki i šuštavi pelir. Neko bi sad mogao zapitati: Zar zaprepaštenje i divljenje staju u istu rečenicu? Staju. I stoje. Evo kako. Čitaš jedno svjedočanstvo o logoraškom putu žene koja je napisala najbolje *proleterske romane* u srpskoj književnosti, a koja je u IB-montiranom procesu osuđena (bez dokaza krivice, naravno) na osam godina zatvora jer je *radila* „na nasilnom obaranju državnog i društvenog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, jer je negdje nešto rekla, a to neko čuo pa odmah prijavio vlastima, čitaš, dakle, zapis o zatvorskim danima u Glavnjači, Beloj Crkvi i Požarevcu, čitaš o monstruoznim maloumnostima ideološke torture i bestijalnom (neka mi životinje, pa i zvijeri oproste) fizičkom izživljavanju žena nad ženama u ženskom logoru u Stolcu, čitaš (a čitao si i Solženjicina i Dragoslava Mihailovića i Danila Kiša), prisluškivao si u svom seoskom

slavonskom djetinjstvu, sjećaš se, više progutane nego izgovorene riječi *po-vratnika*, osluškivao si njihovu šutnju, zapravo, jer se o IB Golom otoku nije govorilo ni na svadbama ni na sahranama, i nisi bez nekog emocionalnog spoznajnog pamćenja i iskustva, pažljivo prevrćeš listove pelira i ne možeš vjerovati da su i žene takođe (jer muškarci su samo jadni muškarci, ubogi jadnički, što bi rekla moja druga, treća baba Smilja), sposobne za toliku okrutnost nad nemoćnima, zgrožen si nad onim što čitaš, ali dobro znaš da je sve što je Milka Žicina otipkala na rasklimanoj (rashodovanoj?!) pisačkoj mašini istina od riječi do riječi, od slova do slova. Kao što si svjestan, takođe, da čitaš rečenice (ukucane u tajnosti, naravno) o proživljenoj patnji nevine žrtve koje zapisane i napisane ne samo zato da ostanu eventualno kao nekakva književna činjenica, već da prije svega ostanu kao svjedočanstvo o jednoj stvarnoj ličnoj tragediji i jednom strašnom civilizacijskom, ljudskom posrnuću. A kristalno ti je jasno da u tim rečenicama, u riječima, u svakoj tački, u svakom zarezu, napokon, nema ni preuveličavanja ni pretjerivanja, a kamoli laži. Jer Milka Žicina ne imaginira, niti se služi spisateljskim trikovima da zavede čitaoca, ne, nije njoj do toga, i ponekad ne možeš odagnati utisak da ga štiti (tog eventualnog čitaoca) i pošteduje od grubljih opisa patnji koje je proživjela i dozvala u sjećanje. I onda ti ne preostaje ništa drugo nego da se diviš golemoj odvažnosti i upornosti, volji, hrabrosti, na kraju krajeva, da pripovijedačica ustraje u svom naumu da više samoj sebi prizove

u sjećanje i opiše, nađe riječi za stradanje i bol koju je proživjela, svakako više samoj sebi nego drugima, potomcima i eventualnim čitaocima, jer, ponavljam, tada nikakvih izgleda nije bilo da se njen zapis nekome povjeri niti da ugleda svjetlost dana kao nekakva književna, memoarska činjenica i naknadna, zakašnjela društvena rehabilitacija jer je život, ionako, prošao. O svemu tome, uostalom, vidi: Milka Žicina: *Sve, sve, sve...* (Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb 2002.) A ako ti je kojim slučajem, poštovani čitaocu, navedeno izdanje pri ruci, preporučujem ti da nikako ne zaobiđeš i Dodatak, zapis razgovora koje je sa spisateljicom, a u okviru projekta *Bibliografski priručnik* Instituta za književnost i umetnost u Beogradu vodio tada mladi a danas ugledni književni poslenik Marko Nedić na početku davne 1973. godine; koncizniju i decentniju autobiografiju do dana današnjega nisam pročitao.

Ne mogu ne zamijetiti da se ovdje radi o zbirci njenih tekstova objavljenih i prije i poslije rata, svakako u danima prije IB golgote i kalvarije. Time je ta osuda nepravednija, a progon još strašniji, jer niti ta pobjednička partija i ideološka matrica neće imati iskrenijeg i privrženijeg pobornika od nje

Dvadeset godina kasnije ponovo se susrećem, evo, s rečenicama Milke Žicine. I ponovo sam, na neki način, zatečen. Ovaj put, međutim, drugačije, svakako drugačije. Knjiga njenih reportažnih priča *Neka to bude sve*, (Službeni glasnik, Beograd 2014.), zatekla me je, za nevolju, baš u vrijeme kad mi nije bilo do čitanja, kada mi zapravo uopće nije bilo ni do čega (...). (Ako bog da zdravlja, o tome ću zamoru od čitanja progovoriti kasnije, na drugom mjestu). Bilo kako bilo, laknulo mi je kad sam vidio da je izdanje priredila i Pogovorom i Bibliografijom odaslala u svijet Radmila Gikić Petrović; novosadska spisateljica čije pismo ima samosvojnu i specifičnu težinu na onoj takozvanoj ženskoj sceni, i kojoj vjerujem na riječ. I da, tu se već, na prvim stranicama Pogovora razmrsilo ono klupko zamora od slova, kao da me nije gušilo cijelo vrijeme. Kada sam pak zavirio u impresum Službenog glasnika, i kada sam pod birokratski rogozbatnim Direktor Sektora za izdavanje knjiga našao, (ponovo!), ime Nikole Vujčića, shvatio sam da je ta priča (ako je ovo priča) za mene završena. I da mi nema druge, nego da otvorim knjigu.

Moja me zemljakinja nije iznevjerila. Naprotiv. Iz stranice u stranicu, iz naslova u naslov, od *Kandidata za popravilište* iz Politike, 1934., do *Rušenja starih Terazija*, Rad, 1947., do *Djevojke iz Končareva kraja* u časopisu Radnica, 1949. godine, Milka Žicina se potvrđuje kao vrhunska reporterska spisateljica. Osnov je, dakle, nekakva senzacija s aktualnim društvenim (i političkim,

dakako) problemom, na kojoj se matrici onda gradi tkivo reportaže, uvijek sa neskrivenom osudom *negativnih pojava* i svakako optimističkim epilogom. Ali ni ovdje, međutim, u takvim okvirima proleterskog svjetonazora, Milka Žicina ne zakazuje kao pripovijedač, niti suzbija onaj nerv iskonske pripovijedačice. Razumijevam, i da hoće, ne može ga otkloniti suzbiti, taj nerv. I meni to ne smeta. Naprotiv, ponovo. Ne mogu, takođe, ne zamijetiti da se ovdje radi o zbirci njenih tekstova objavljenih i prije rata, i poslije rata, svakako u danima prije IB golgote i kalvarije. Time je ta osuda, ili šta je već bilo, nepravednija, a progon još strašniji, jer niti ta pobjednička partija i ideološka matrica neće imati iskrenijeg i privrženijeg pobornika od nje.

Priredivačica je, međutim, u dogovoru s urednikom, ili bez dogovora, svejedno, unijela i naslov *Plava planina* koji se formalno nikako ne može okrstiti kao reportažna priča, još manje kao novinska reportaža. Ona je puno više od toga. Jer je od prve rečenice jasno da čitalac ponire u prostore modernog proznog pisma koji su duboko ispod one (često zadane) novinarske, reportažne površnosti koja se kiti oveštalim frazama. Ne. Ništa od toga. *To je bilo njegovo prvo jutro (...) viđeno u vreme kad se neopazice razređuje dotrajala noć, nečujno odmiču tajanstvene planine, a svuda, i ovde dole i tamo gore na brdima, s pritajenom razdraganošću vrše se pripreme za slavlje granjavanja novog jutra.* O tužne li radosti! Još tužnijeg jutra, slavlja i svečanosti! U potpuno novom pripovijedačkom kodu, u duhu obnovljenog poratnog realizma, dakako, ali s odjednom napuklom, razmrmljenom rečenicom, sa ulančanim ponavljanjima, sa fragmentarnim asocijativnim skokovima koji bez prazne naracije objedinjuju historijsku i društvenu pozadinu propasti jedne srpske porodice, onoga što je preostalo od ratne tragedije, i odlaska jednog dječaka, Zorana, (baš Zorana!) koji u zoru (!) zauvijek napušta rodnu kuću, oca i braću. Valja preživjeti, naime, glad ne pita, pa dječak mora napustiti porodicu i poslan je s bakom Koviljkom u planinu, u njeno rodno selo u planini, jer im ovdje života nema. I kad su njih dvoje već zašli u planinu, baš na tom mjestu, na toj etapi njihova puta, susrećemo se s najljepšim lirske pasusima u srpskoj prozi tog vremena, sa snom o čarobnoj šumi koja više nije zelena nego je plava, baš onakva kakvu je dječak sagledao *kroz komadić razbijene plave flašice. Ogradićevog Nenada. Taj škrtac dao mu je samo jedanput-dvaput da kroz taj komadić plavog stakla zaviri u čarobni svijet.* Ali na tome mnogoznačnom detalju moja zemljakinja ne zastaje, plava šuma je još čudesnija od onoga što ste mogli zamisliti. Gore, naime, u plavoj šumi, živi strina Miljana koja rukom pipa oblak! *Oblak – rukom! I hvata zrnelje grada! A to zrnelje grada ne pada, nego lebdi u crnom oblaku, a kada rukom mahneš kroz oblak – zazveče ledene kuglice kao ona bricina zavesa (...)* *Sve je on to pričao Nenadu, i Cvetku, i drugim dečacima, i svi su u to verovali da se oblak gore zadržava sve dotle dok se ne napravi puno nebo staklenki. Samo Momir (stariji brat, očekivano, op. D.K.) nije verovao. No, Momir uopšte nije umeo da smisli i uvek im je, zato što je stariji i što se pravio važan, kvario igru. I pokvario im je poljski vojni telefon puštajući jelenka iz kutije (...)*

Da, u Bibliografiji čitamo da je *Plava planina* (Književne novine, 1959) odlomak neobjavljenog rukopisa, napisanog, dakle, poslije strašnog iskustva tamnovanja *golotočke golgote*, zapravo! Ne zna se ništa više, i ništa podrobnije. Ostalo, možemo samo nagađati. Da li je ovo početak zamašnije prozne cjeline? Pripovijetke, možda?! Poglavlje romana, možda?! Ne znamo, kažem. Ali smo i na ovome *snu*, naravno, zahvalni.

PLAVA PLANINA

Milka Žicina

Vratnice su zastrugale za njima i prekinule odjednom sav onaj uzrujani metež po kući, u cik zore.

To je bilo njegovo prvo jutro viđeno tako mlado i – zatečeno na delu; viđeno u vreme kad se neopazice razređuje dotrajala noć, nečujno odmiču tajanstvene planine, a svuda, i ovde dole i tamo gore na brdima, s pritajenom razdraganošću vrše se pripreme za slavlje granjavanja novog jutra.

I ovaj časak izlaska iz kuće imao je biti svečanost, danima najavljavana, onaj dugo očekivani događaj: „kad naš malac iziđe gore“. O tome se dosta govorilo i u kući, i u dvorištu, i preko ograde, ali uvek nekako uvijeno, i iz svega se moglo zaključiti da će „malac“ kad „iziđe gore“ biti važan neko i koji će... nije se sasvim jasno znalo šta, ali je bilo jasno da će to značiti nešto naročito. Naročito, jer je prekjuche i onaj mrki stric Milijan sa veštačkim zubima, koji uvek sve najbolje zna, nalakćen na nogu podignutu na klupu ukopanu pod petrovačom, potvrđivao: „Da, da, da“, a njegova žuta žena, strina Sovijana, koja je donela punu maramicu medenjaka, potežući krajeve svoje žute marama dopunjavala je muža njačućim: „Aha, aha, aha-a“, a baba Koviljka držeći pravo ispred sebe svoj govedarski štap kao otac Nikolaj u sobi iza kandila, oduševljeno je odobravala svima: „E, e, e, e-e!“ I baba Koviljka, njegova baka, ostaće gore s njima kod strica Radoja i strine Miljane, jer ni ona nije više potrebna očevoj kući, jer je rat završen, a našlo se ko će ocu i Kojici gotoviti jelo i musti kravu.

On sad odlazi s babom. A baba Koviljka, bogme, važno je čeljade. Nju je i otac pripitkivao za svašta: „Ne znam da l' da lvavoču kosim sam, il' da zovnem još koga? Može okrenuti, okišiti?“ „E, e“, slagala se baba, ali se nije znalo s čim se slaže; da se pozove zajmljenik, ili da će okišiti. Njoj se i stric Milijan obraćao: „A, majko?“ A stric Milijan važio je za najpametnijeg; živeo je negde pored Drine, k njemu se išlo kroz Bajinu Baštu; umesto kukuruza sadio je duvan, i kad god bi dolazio, donosio bi ocu tvrdi smotak žutog sabijenog lišća. „Bila bi meni potrebna obojica“, rekao je ocu, „i Momir i Zoran, znaš kako bi mi bili od koristi i za podbir i za nizanje duvanskog lišća. To je taman dečji posao, to sve deca kod nas rade, ali eto Sovijana je uzela poćerku.“ A strina Sovijana, sa svojom žutom maramom: „Neću ja u kući snaju, kad mi može biti da biram, nego zeta.“ Tako je Momir dodeljen stricu Damjanu. Onom što živi čak u Sevojnu i što ima svašta. Proletos, čim je sneg okopnio, stigao je taj nepoznati i daleki stric Damjan, brkat, krupan, u kožnim čizmama, rasplatio se za stolom i izjavio da je došao na brzinu i da će na brzinu i da ode, i nije doneo ama baš ništa ni njemu, Zoranu, ni starijem bratu Momiru, ni malom Kojici. Krupan mu glas, pa je krupno i ukratko objasnio ocu i babi da je sad siguran da je njegov sin Spaso zasigurno poginuo u Bosni još 1942. jer se „budalasta budala, onako mlad i zelen, kao tvoj Momir sada, umešao među partizane i s njima otišao preko Drine u Bosnu.“ Pa je zatim rekao kratko, pokazujući mrkim brcima na njih trojicu dečaka na sobnom pragu: „Uzeću ti najstarijega, neka neko od mog imena nasledi moju tvrdu muku“, pa se i on, taj brkati stric Damjan, koji nije ništa doneo ni njemu, Zoranu, ni Momiru, ni malom Kojici, a koga su tada prvi put videli, okrenuo baba Koviljki:

„A majko?“

Baba je pregačom brisala usta, pa kroz plač stala Momiru da nadeva imena, krsteći se:

„Neka ti bude moj blagoslov, neka ti bude naš Spasomir, voimja oca Dušospaso i sina, Spasodušo i uteha i nastavnik tvoj i duha svjatoga, amin.“

Zatim je baba pozvala Momira. Momir je ustao sa sobnog praga i seo na tronožak nasred kuhinje. Baba mu je preko leđa prebacila svoju pregaču, a pregačine vezače preko grudi, i podšišala ga velikim Perkinim makazama. Tako je Momir otišao sa brkatim stricem Damjanom istoga dana po podne, a mali Kojica je uveče, sedeći pored oca za stolom rekao:

„Jelde, tata, kako smo mi tome stricu Damjanu dali našeg Momira, a on nama nije ništa dao.“

Baba je tek tada prestala da se useknjuje u svoju pregaču i prekrstila se pred Kojicom, onako preko stola, kao pred svetim Nikolajem iza kandila:

„O, voimja oca i sina Kojice, rano moja mila, šta to iz tebe anđeo reče? Nije stricu Damjanu do dangube... da kod matere bar prenoći pod očinskim krovom posle tolikih godina, njemu je samo do posla stalo...“

„I duha, svjatoga, zaboravila si, bako, i amin. Jelde, tata?“, dopunio je Kojica.

Baba je onda zašla iza stola, zagrlila Kojicu i pomazila ga: „Srbijo moja!“

Sada se baka Koviljka vraća opet gore, gde je i pre rata bila, i vodi i njega, Zorana, stricu Radoju na planinu. Jer se i stric Radoje vratio iz zarobljeništva i više se ne govori „Gore kod Miljane“, nego „Gore kod Radoja i Miljane“. Juče u podne otac je doneo nove opanke. „Neka malac ode obuven, Radoje je i sam go k'o pištolj i nema otklen da mu kupi obuću, a Momira smo, vala, mogli otproviti bosog! Ima Damjan para, nagumo ih se sedeći kod kuće za okupacije“. Baba je dodala: „A, vala, i materij je mogao doneti šaku šećera, pa da ga majka može poslužiti šećerom i vodom, al' to sigurno nije dala ona neviđena snaja.“ Opanke je otac stavio na klupu, bili su sasvim novi gumenjaci i okrugli. Znači: odlazi se. Babi je zaigralo sito među dlanovima, meseći pogaču: odlazi se!

Odlazi se, zabrujalo mu je u ušima juče posle podne; sve trčeći pregonio je kravu i junca s jednog pasišta na drugo, i na sva na kojima

je napasao stoku. I tog poslednjeg dana doterao je kući goveda gladna rano svečera, jer je trebalo još oprčati gradinu i voćnjak, pronjihati se još jednom na onoj grbavoj grani, i kliznuti još jednom sa senika, i pregledati golubarnik. Najteže pitanje bilo je: poneti golubove, četiri bela goluba s crnim repom, što divno lete uvis, pravo u nebo jutrom kad ih pusti, ili ih ostaviti Kojici, tom klinčiću koji još ništa ne zna, ni o golubovima, ni o čem drugom. Kojica uopšte ništa ne zna, pa ni to da je ta ispečena pogača – poputnina, i da se ona ne može i nema smisla, i nije red, i ne sme se, nikako ne sme načinjati kod kuće, nego samo usput i na putu. A s pogačom poneti i golubove? Kako bi to izgledalo: on, koji je već napunio trinaest godina i još malo pa će biti momak, odlazi u svet, a u korpi nosi pokrivene golubove? Sinoć je gurnuo Kojicu s kola pod golubarnikom: „Ne diraj golubicu, grom te, ona leže jaja, šašavi! Nikad ne smeš prići golubarniku!“ Gurnuo ga je, i udario, ljut na njega i uveren da će upropastiti sve kad njega više ne bude tu, kod kuće.

Uopšte, sve je bilo uzbudljivo juče po podne, nemirno i ispreturano. Brujalo je u glavi celo to jučerašnje po podne, a naročito to poslednje veče kod svoje kuće. Drhtao je kao da mu je bilo hladno i činilo mu se da ga neko neprestano, držeći ga, poteže za rukav, zivka, gurka, drmusa: mnogo toga trebalo je srediti, složiti da se ne ukvari, da ne nestane, a onda se na sve poznato spustio mrak, poznati mrak kod kuće. Nastala je noć puna golubova, pa je i ona iznenada prošla, i opet nastalo trzanje za rukav, kaput, još ovo, još ono, sve se kretalo i smetalo, nametalo i isturalo napred, pred noge, pod ruke, a sve što spada u to „kod kuće“ nije moglo u brzini da se potovari u oči i ponese sve lepo upamćeno, nego se uzgibalo i ispremeštalo, i tek jutros, na kraju, sve stalo u ustreljati red i nemo ga propustilo na vratnice.

A sada, kad je struganje vratnica davno već umuklo iza njih i kad je već sve uveliko klicalo sunčanom jutru, koraćao je kroz te razdragane povorke mirisa i cvrkuta ozbiljan, bez zastajkivanja i okretanja. A onda je u praznom golubarniku zalepršalo plavilo planine. Tamo kod kuće (kaže se: u rodnom selu – okrenuo se: rodno selo ležalo je već ispod njega. Kako je lepo i radosno rodno selo ispod njega! U širokoj ravnicu oivičenoj blagim uzvišicama), čuvajući Bukulju, junca i Peškove ovce, gledao je planine u daljini, a one su bile plave, potpuno plave. I strašne. Tamo je, govorila je mati dok je još bila živa, bivalo svakojakih vojnika: nemačkih, bugarskih, četnika i naših partizana. Opasne su bile te daleke plave šume na planinama. „Nemoj da bi sa stokom otišao daleko“, upozoravala ga je mati, „zgrabiće ti kogod janjca, pa kud ćemo od Peška.“ A kad se svršio rat i u planini nije bilo više strahota, izgledala je drukčije iz hlada leskovog grmića. Bila je daleki svet. Kako li je to biti u plavoj šumi? Umesto ove zelenosive leskine kore – plava. Umesto ovog lišća zelenog – plavo. Sve plavo kao ona plava nedeljna košulja Peškovog Savice. Sve stalno u čarobnoj boji kao kroz onaj komadić razbijene plave flašice. Ogradićevog Nenada. Taj škrtac dao mu je samo jedanput-dvaput da kroz taj komadić plavog stakla zaviri u čarobni svet.

U tom leskovom grmiću uopšte je ostalo dosta izmišljenih svetova. Kad se vreme namrgodi gore, na planinama skupljaju se tamni oblaci, spuste se na hrptove tih grdosija i polegnu po njima, a strina Miljana gore rukom pipa oblak! Oblak – rukom! I hvata zrnevlje grada! A to zrnevlje grada ne pada, nego lebdi u crnom oblaku, a kad rukom mahneš kroz oblak – zazveče ledene kuglice kao ona bricina zavesa iza koje je nestao Peško, a on ostao napolju kod jaganjaca... Izdiče strina Miljana iz kuće, pa pođe nekud, razmiče te đerdane grada, a oko nje i za njom sve zveči meko, tiho i umilno i – miriše. A to zrnevlje leda, nanizano u onoj natuštenoj mreži, spremao je da ga oblak istrese nad ravnicom, kad se nad nju namakne. Ti oblaci stoje nad vrhovima tako dugo zbog toga što se gore zgotovljava led. Sve je on to pričao i Nenadu, i Cvetku, i drugim dečacima, i svi su u to verovali da se oblak gore zadržava sve dotle dok se ne napravi puno nebo staklenki. Samo Momir nije verovao. No, Momir uopšte ništa nije umeo da smisli i uvek im je, zato što je stariji, i što se pravio važan, kvario igru. I pokvario im je i njihov poljski vojni telefon puštajući jelenka iz kutijice.

Gazio je u novim opancima kupljenim baš za njega (a Momir je odneo svoje još dobre saračke opanke, iako mu je onaj brkati stric mogao odmah kupiti nove, škrtac jedan, koji nikada nije video sinovce i mogao je, baš pravo reče Perka, makar ovom najmanjem, Kojici, bar trulu krušku pružiti stričevskom rukom, a ima svega, kažu mogao bi za svoje mekinje prekupiti sveg strica Radoja i oca zajedno). Pogledao je u daljinu preko ramena levo, slušao babino „pa ćeš ti onda, Zorančiću si moj“ i premetao zaostalo pitanje: zašto je daleka planina plava? No, odjednom ta je neprijatno zaokupilo, kao Bukulju podrepna muva: Kad li će se baba setiti da sedne i otvori zastrug sa kajmakom? A pogača je meka i mirisna, sinoć je tako zamirisala da se Kojica rasplakao.

On brzo okrenu glavu ne bi li oterao zunzaru. Iza njih nije bilo više ravnice među bregovima, ni sela: rodno selo zašlo je za brda. Niza stranu spuštao se čvrst beo put, pripijen uz bok brda da se ne bi survao u duboke zelene dráge. Kako to da one planine još nikako nema, nikako još da zapadnu u onu daleku plavu šumu? On zna da takve šume nema, ali je lepo verovati da je ima.

„I tako, onda, Zorančiću si moj...“

To je baba završila neke svoje misli, a on je znao po prilici kako su tekle i brčkale se u babinoj glavi i ispljusivale iz nje kao voda iz punog vedra, „ti ćeš“, „pa ćeš“, i zapljuskivale ga od jutros rano, u cik zore, kad su vratnice – možda poslednji put! – za njim zastrugale.

Kad je jutros čuo onaj poznati udarac nakrivljene letve o kapijski stub, njemu se bilo nadulo u grlu: jer vratnice su za njim jaukule na rastanku, zauvek. A možda mu se to učinilo samo zbog toga što je spazio očeve potamnele oči kad je, držeći se obema rukama za letve ograde, odjednom nekako smanjen i mlitav ispraćao ih pogledom, bez reči.

Poželeo je oca toga časka. Toga časka mu se učinilo da bi ga i otac, kao nekad davno mati, zagrlio i rekao mu meku reč milošte. Jer očeve ruke bile su uvek tvrde, a reči uvek suve.

Ali toga časka kao da ga je gledala mati s tugom rastanka. Zato se nije ni okrenuo. A da se okrenuo, viknuo bi ocu: Majko!

Iz knjige Milke Žicine *Neka to bude sve*, (Službeni glasnik, Beograd 2014.)

DVIJE PJESME, DVIJE INTERPRETACIJE

KALEM
VJEČNOSTI

Prva je navedena posthumno objavljena pjesma svjetski poznatog kantri muzičara. Druga pjesma je iz zbirke savremenog pjesnika. Prva je nalik na pjevanu pjesmu, makar i ne čuli melodiju, druga je poput arhetipske priče u stihovima, sa sve poukom. U obje, međutim, važne simboličko-metaforske uloge imaju cvijeće i drveće

PIŠE: **Muharem Bazdulj**

1. Cvijeće koje nestaje

FOREVER
Summer 2003

You tell me that I must perish
Like the flowers that I cherish
Nothing remaining of my name
Nothing remembered of my fame
But the trees that I planted
Still are young
The songs I sang
Will still be sung

Johnny Cash

ZAUVEK
Leto 2003

Kažeš da od mene ništa ostati neće
Da nestaću sasvim ko moje voljeno cveće
Od imena mi da neće ostati nikakav trag

Da moju slavu neće pamtiti ni Bog ni vrag
Ali stabla koja sam posadio
I dalje se zelene
Pesme koje sam spevao
Pevaće se i posle mene

Džoni Keš
(sa engleskog preveo Muharem Bazdulj)

***

Džoni Keš (1932. – 2003.) je bio jedan od najvažnijih izvođača i autora unutar američke popularne muzike u dvadesetom vijeku. Osim što je bio prepoznatljiv lik, onaj koji je sarađivao sa praktično svim važnim pjevačima i muzičarima dvadesetog vijeka, Keš je bio i neobično svestran umjetnik u nekim drugim sferama. Mene je život namjestio da prevedem jedan Kešov – roman. Taj roman nije neka autofikcija u duhu Bukovskog, nego istorijska postmoderna metafikcija o – apostolu (svetom) Pavlu. Naslov je bio neobično duhovit – „Čovek u belom“, pošto su samom Kešu estradno dali nadimak „Čovek u crnom“.

Džoni Keš je rođen dvadeset i šestog februara 1932. godine u Kingslandu, u američkoj saveznoj državi Arkanzas. Njegovi su roditelji imali sedmero djece. Djetinjski Džonijev idol bio je dvije godine stariji brat Džek. Tragedija koja se desila u vrijeme dok je Džoni bio dvanaestogodišnjak imala je – po njegovom vlastitom priznanju – presudan utjecaj na melanholičan karakter njegove umjetnosti. Naime, njegov je brat Džek s jedva četrnaest godina poginuo pilajući hrastova stabla. Nad Kešovom muzikom, slično kao i nad poezijom Izeta Sarajlića, vječno će lebdjeti sjena mrtvog starijeg brata. Uslijedio je vojni rok, rani brak, pa otkrivanje popularne muzike kroz čuveni studio San Rekordsa u Memfisu. Tamo je snimio svoje prve pjesme. Već od druge polovine pedesetih on postaje velika zvijezda i svira stotine koncerata godišnje. Iz San Rekordsa prelazi u Kolumbiju. Iako je to vrijeme cijelog niza njegovih velikih pjesama u Kešovom životu nije sve sjajno: brak mu se raspada, a on postaje zavisnik o narkoticima te mu u prvoj polovini šezdesetih i karijera prolazi kroz izvjesnu dekadenciju. Spas će mu donijeti nova ljubav, žena s kojom će ostati do kraja, Džun Karter.

Poslije Kešove smrti, u zaostavštini su pronađene pjesme koje su zatim uvrštene u knjigu „Forever Words“ iliti „Zauvijek riječi“. Knjigu je uredio pjesnik Pol Maldun, a na korici su citati koje su o Kešu i njegovim pjesma izrekli i ispicali Bob Dilan, Mik Džeger, Nik Kejv i Leonard Koen. U knjigu je uvrštena četrdeset i jedna, kako se u podnaslovu veli, „nepoznata pjesma“.

Maldun kaže da Keš nije bio samo veliki umjetnik koji je prstom mjerio puls svog vremena, nego da je bio u stanju i ubrzati taj puls. Podsjećajući na religijsku inspiraciju koja stoji iza velikog dijela Kešovog djela, Maldun se poziva upravo na pjesmu „Forever“ za čije završene stihove kaže da sugerišu postojanje i nekog drugog svijeta osim ovog našeg ovozemaljskog. Uz sve poštovanje, međutim, i svijest o Maldunovim kompetencijama kad je riječ o analizi poezije, čini mi se da se navedena pjesma ne može svesti na isključivo religijsko nadahnuće, barem u uskom smislu.

**Poslije Kešove smrti, u
zaostavštini su pronađene
pjesme koje su zatim
uvrštene u knjigu „Forever
Words“ iliti „Zauvijek riječi“.
Knjigu je uredio pjesnik Pol
Maldun, a na korici su citati
koje su o Kešu i njegovim
pjesmama izrekli i ispisali Bob
Dilan, Mik Džeger, Nik Kejv i
Leonard Koen**

Pjesma je formalno jednostavna i zapravo ju je relativno lako zamisliti uglazbljenu. Ima osam stihova, a prva četiri se rimuju po šemi AABB. Tu sam šemu sačuvao i u prevodu. Druga četiri stiha mogla bi komotno biti druga strofa. Ipak, u knjizi se nalazi čak i faksimil rukopisa pjesme gdje vidimo da Keš nije imao tu namjeru; između četvrtog i petog stiha nije, naime, napravio razmak. Šemu rime, međutim, jeste promijenio; šesti i osmi stih se direktno i jasno rimuju, dok je rima između petog i sedmog ponešto tek naznačena i više asonantna.

Keš je umro dvanaestog septembra 2003. Kalendarski je, dakle, još uvijek ljeto 2003. Takav je podnaslov citirane pjesme, podnaslov koji je istovremeno i datacija. Očigledno je, dakle, da je pjesma „Forever“ jedna od posljednjih stvari koje je Keš napisao. Sam sadržaj je otud još dirljiviji.

Pjesma očito pripada „*Non omnis moriar*“ žanru. Keš drži da smrt nije potpuni kraj. Pjesma je postavljena praktično kao polemika. Lirski subjekat se obraća nekom imaginarnom sagovorniku koji tvrdi da se nakon smrti potpuno nestaje. Dokaz te teze za sagovornika je cvijeće: čas ga ima, a već čas poslije nema. Ta paralela s cvijećem je uobičajena i skoro poslovična, ali obično kad je riječ o mladosti, a ne cijelom životu kao takvom.

U petom stihu, međutim, umjesto cvijeća uvodi se drveće koje je lirski subjekat posadio. Ono će i poslije njegove smrti nastaviti da raste. Takođe, pjesme koje je napisao, drugi ljudi i drugi glasovi će ih pjevati i kad ih lirski subjekat ne bude mogao pjevati. Imajući u vidu da je Džoni Keš primarno bio, kako se to kaže, kantautor, možda i nije čudo što završnica ove pjesme

kao da združuje stihove i pjesme Đorđa Balaševića i grupe Bijelo dugme: „Jednom su sadili lipu“ i „Pamtite me po pjesmama mojim“.

2. Vrtlarska iskustva

TWO TREES

One morning, Don Miguel got out of bed
with one idea rooted in his head:
to graft his orange to his lemon tree.
It took him the whole day to work them free,
lay open their sides and lash them tight.
For twelve months, from the shame or from the fright
they put forth nothing; but one day there appeared
two lights in the dark leaves. Over the years
the limbs would get themselves so tangled up
each bough looked like it gave a double crop,
and not one kid in the village didn't know
the magic tree in Don Miguel's patio.

The man who bought the house had had no dream
so who can say what dark malicious whim
led him to take his axe and split the bole
along its fused seam, then dig two holes.
And no, they did not die from solitude;
nor did their branches bear a sterile fruit;
nor did their unhealed flanks weep every spring
for those four yards that lost them everything,
as each strained on its shackled root to face
the other's empty, intricate embrace.
They were trees, and trees don't weep or ache or shout.
And trees are all this poem is about.

Don Paterson

DVA DRVETA

Jednog jutra gazda Migel ustao iz kreveta
A iz glave mu ne izlazi misao sasvim deveta:
Da na svoje limunovo drvo nakalemi stablo pomorandže.
Ceo dan im iz zemlje izvlačio korenje k'o kandže,
Pa ih zasadio jedno do drugog i vezao ih, sirote,
A onda punih dvanaest meseci, od straha ili sramote,
Nisu davali znake života, pa odjednom kao svetlost sine
Beo behar među tamnim lišćem. Tekle su godine
Debla su se združila već sasvim nisko
A svaka limun-grana s pomorandžinom se splela blisko,
U celom selu, svako malo dete naučilo bi prvo
Kako u avliji Migela gazde raste čarobno drvo.

Čovek koji je kupio njegovu kuću nije bio sanjar
 I ko zna kakav ga je u njemu mračni damar
 Naveo da uzme sekiru i da udara po drveća spoju
 Da ih razdvoji i svakom opet iskopa rupu svoju.
 I ne, nisu limun i pomorandža umrli od samoće,
 Grane im se nisu sasušile i prestale da daju voće;
 Nisu im niz izgrebana stabla svakog proleća išle suze
 Jer im daljina od tri i po metra njihovu ljubav uze,
 Nisu se, isto tako, ni naginjali kao da hrle
 Jedno prema drugom da se opet zagrlje.
 Bili su drveće, a drveta ne jecaju, ne plaču i ne leleču,
 A ova pesma ne govori ni o čem osim o drveću.

Don Peterson

(sa engleskog preveo Muharem Bazdulj)

***

Škotski pjesnik Don Peterson (rođen 1963.) je pisac dostojan Nobelove nagrade. Govorim to već nekoliko godina. On je u mnogo čemu pisac za pisce, pošto piše najviše u žanrovima koji nisu najkomercijalniji: piše poeziju, aforizme, nefikcijsku prozu, eseje, a potpuno ignorište žanr kratke priče i romana. Napisao je i dvije drame, kao i četiri radio-drame.

U starim pučkoškolskim simplifikovanim definicijama, u poeziji se govori o osjećanjima, a u prozi se pričaju priče. Neko bi rekao da autor poput Petersona nema narativnu crtu, odnosno da ga ne zanima pričanje priča. To bi mogao reći samo neko ko Petersona uopšte nije čitao. On zapravo skoro kao Stendal, priča o čemu god pisao. U svoje aforizme sazeo je na desetine priča i romana. A i ova ovdje pjesma o dva drveta je pored svega, a i iznad svega, zapravo čudesna – priča.

Pjesma ima dvije strofe sa od po dvanaest stihova. Rimovanje je dosljedno i majstorski izvedeno: AABCCDDEEFF. Pjesma počinje *in medias res*.

Nekom gazda Migelu, čovjeku malo na svoju ruku, palo je na pamet da jedno na drugo nakalemi limun i pomorandžu. Ima neke čudesnosti u kalemljenju. Moj otac je, još u vrijeme kad je bio mlađi nego ja sada, imao mali voćnjak kraj naše vikendice, pa je, između ostalog, volio i da se bavi kalemljenjem. Ja sam mu ponekad pomagao, a on me učio kako se to radi. Sa današnjom pameću, možda sam se ja više igrao da mu pomažem, ali to ne znači da on mene zaista nije učio kalemljenju. To je kalemljenje bilo drukčije od ovog opisanog u pjesmi, pošto se nisu spajala dva cijela drveta, nego se grančica jednog drveta vezivala za drugo, ali drvo različite vrste voća. Princip je, međutim, isti, a i čudo je iste vrste kad se mjesecima kasnije uvjeriš da je „stvar“ proradila, odnosno da je kalemljenje uspjelo te da na jednom stablu dva voća rastu.

Usput, uvijek mi izmami osmijeh to što se Petersonov vrtlar zove gazda Migel. Kao čovjeku sa sjevera, bilo mu je bitno da stabla limuna i narandže kalemi neko za koga je to svakodnevno drveće, a ime Migel priziva nekog takvog. Ne treba smetnuti sa uma da ono što se kod nas zove „miješanje krušaka i jabuka“ u engleskom jeziku ima ekvivalent u „mixing apples and oranges“. Jabuke su „fiks“ u oba idioma, kruške i narandže se razlikuju.

Razmišljao sam, makar i kratko, o mogućnosti da pjesmu, starinski

govoreći, ne samo prevedem, nego i „posrbim“, pa da gazda Migel bude, recimo, gazda Marko koji spaja stabla jabuke i kruške, no, pomislio sam, to bi možda previše naglasilo kontrast sa poslovičnom frazom, skoro pa edukativno i blago bi poremetilo fino udešenu ravnotežu pjesme. S druge strane, ni Peterson nije ni Španac ni Meksikanac, i iz perspektive originala „priča“ ima nešto egzotično, pa je i to bilo bolje sačuvati.

Njegova pjesma „ni o čem osim o drveću“ kaže nam u posljednjem stihu Peterson i, na prvi pogled, uzima sebi za pravo više nego pjesnik smije, uz sve razumijevanje onog stava Stravinskog da je umjetnikovo djelo njegova, a ne tuđa kuća

Uglavnom, je li, prva strofa nam donosi „izvještaj o čudu“ ili, tačnije, o trudu i čudu. Gazda Migel je možda imao neobičnu ideju, ali se pošteno potrudio da je ostvari i uspjeh se nipošto nije u svakom trenutku činio neizbježnim. Ipak, kad su dva stabla postala jedno, a istovremeno ostala dva, to je skoro pa postalo svojevrsna – turistička atrakcija.

Pauza među strofama ovdje je pauza u naraciji. Ne znamo koliko je vremena prošlo između radnje u prvoj i radnje u drugoj: tri godine, pet, deset, petnaest ili dvadeset? Ne znamo da li je gazda Migel prodao kuću ili je umro pa su je prodali njegovi nasljednici. Uglavnom, novom gazdi, kojem – indikativno – ne znamo ime, nije se dopalo Migelovo kalemljenje. Odlučio se potruditi da čudo dokine. Odlučio je da ide destrukcijom protiv kreacije. Odlučio je da dva drveta ponovo razdvoji.

U drugom dijelu druge strofe, dolazi do svojevrsne pouke, i to neočekivane. Peterson zna šta čitalac očekuje da čuje, zna to neobično precizno, zna sve nataložene arhetipske sentimente iz bajki, narodnih mudrosti, mitologije i alegorija. Upravo zato što ih sve zna, pjesnički efektno ih sve dokida. Ne, nije se desilo ništa što bi se desilo kad razdvojiš dvoje ljubavnika, ništa čak što bi simbolički podsjećalo na to. Dva drveta su nastavila rasti kako su i prije rasla – razdvojeno, bez jecaja, plača i leleka.

Njegova pjesma „ni o čem osim o drveću“ kaže nam u posljednjem stihu Peterson i, na prvi pogled, uzima sebi za pravo više nego pjesnik smije, uz sve razumijevanje onog stava Stravinskog da je umjetnikovo djelo njegova, a ne tuđa kuća. Čitalac pjesme sam odlučuje o čemu sve pjesma govori. A čak i ako je ovdje pjesnik sasvim iskren u vezi vlastite intencije, pjesma opet istovremeno, kroz analogiju, u sebi zrcali slične priče koje „nisu samo o drveću“. Ali Peterson to zna i baš zato to i kaže.

NADA DIMIĆ FILE 2023, TEHNIČKI MUZEJ NIKOLA TESLA, ZAGREB / 12. SVIBNJA – 7. SRPNJA 2023.

DRUŠTVO POSTOJI SAMO AKO PAMTI

Na Zagrebačkom velesajmu danas postoji niz podiskorištenih paviljona koji bi mogli ovakvu izložbu razviti u muzej industrijskog naslijeđa, npr, jer Zagreb je ipak bio najveći industrijski centar socijalističke Jugoslavije. Očuvanje barem dijela te memorije značilo bi da nije sve izgubljeno. Kako nas Sanja Iveković svojim umjetničkim radom in-formira: (ako) pamtim(o) – (onda i) postojim(o)

PIŠE: Sonja Leboš

Nije moglo biti boljeg mjesta u Zagrebu za postaviti izložbu "Sanja Iveković: Nada Dimić File 2023" (12. svibnja – 30. lipnja 2023.) no što je to Tehnički muzej Nikola Tesla. Nekoliko je razloga za to. Kao prvo, gdje se danas nalazi Tehnički muzej, 1947. godine je prvi puta nakon 2. svjetskog rata održan Zagrebački velesajam, kao pravni sljednik Zagrebačkog zbora. Na tom sajmu pokazivale su se potencijalnim stranim i domaćim kupcima sirovine kojima je obilovala Jugoslavija, ali i tada rijetki proizvodi jugoslavenske industrije koja se dizala iz ratnog pepela i u rekordnom roku narasla do toliko impresivnih razmjera da je postala ne samo najbrže rastuća ekonomija među socijalističkim zemljama, već je bila i među najbrže rastućim ekonomijama u Evropi uopće tokom 1950-ih i 1960-ih.¹ Bile su to blagodatne zemlje čija je ideologija počivala na tri stupa: bratstvo i jedinstvo, radničko samoupravljanje i politike nesvrstanosti. Iste te godine, spajanjem više tekstilnih poduzeća, pokrenuta je „Zagrebačka pletiona“ koja je svoje tvorničke

Sanja Iveković, *Nada Dimić S.O.S.*, 2023 / Instalacija na fasadi Tehničkog muzeja Nikola Tesla, replika neonskog natpisa tvornice "Nada Dimić"
Fotografija: Jadran Boban

hale imala na uglu Branimirove i Erdödijske ulice,² u kojima su bili i pogoni poduzeća za izradu čipke i vrpca imenom „Vrpca“. Godine 1950., rješenjem Ministarstva industrije NR Hrvatske od 12. siječnja, „Zagrebačka pletiona“ mijenja ime u „Nada Dimić“. Generacijama koje su odrastale u Jugoslaviji, Nada Dimić je poznato ime. Kao što su nam bila poznata imena i Anke Butorac, Ljubice Gerovac, Dragice Končar i mnogih drugih. No, mnoga imena narodnih heroina koje su dale život za slobodu od fašizma, ostala su nam i nepoznata: nisu sva imena mogla ući u školske udžbenike. Tu su bile biste i spomenici, imena škola i vrtića, komemorativne ploče. Ni to nije bilo dovoljno: mladih života izgubljenih u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika bilo je mnogo, toliko da ih nismo, nažalost, stigli sve komemorirati. Zato je tu komemorativnu ulogu u 1990-ima preuzela umjetnost i njeni najhrabriji protagonisti/kinje poput Sanje Iveković. Sanja, koja je, kao što piše Ivana Bago u katalogu izložbe, svoju instalaciju iz 1991. godine u okviru izložbe „Umjetnik u pejzažu rata“ nazvala „Pamtim – postojim“.³ Zahvaljujući nje-

¹ Vidjeti: Leonard Kukić, *Socialist Growth Revisited: Insights from Yugoslavia*. London School of Economics and Political Science, Dept of Economic History, Working Papers, October 2017. Izvor: <http://eprints.lse.ac.uk/85079/1/WP268.pdf>, posjećeno 22. lipnja 2023.

² Kosjenka Laslo Klemar izložbom i u njenom katalogu jasno referira na povijest i značaj lokacije,

njegovu urbanističku, kulturološku i historijsku vrijednost koja je svedena gotovo na vrijednost zemljišta na povoljnoj lokaciji u centru Zagreba.

³ Kustos Tihomir Milovac, Galerija suvremene umjetnosti, Zagreb, 11. 11. – 15. 12. 1991.

Sanja Iveković, *Nada Dimić File (2000 – 2023) / Timeline (2000 – 2023)*
Fotografija: Jadran Boban

nom radu, heroine čija bi imena povijest „novog“ vremena prosijala kroz nesmiljeno sito institucionaliziranog zaborava, ostaju zabilježene i danas, a time i za sutra.

Komemorativnu ulogu u 90-ima preuzela je umjetnost i njeni najhrabriji protagonisti/kinje poput Sanje Iveković. Zahvaljujući njenom radu, heroine čija bi imena povijest „novog“ vremena prosijala kroz nesmiljeno sito institucionaliziranog zaborava, ostaju zabilježene i danas, a time i za sutra

Nada Dimić rođena je 6. rujna 1923. godine u Divoselu pokraj Gospića. Četiri razreda gimnazije i prvi razred Trgovačke akademije završila je u Zemunu. Školovanje joj je snažno rasplamsalo klasnu svijest: već s 15 godina postala je članica Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Sa 17 godina prvi puta je uhićena, provela dva tjedna u zloglasnom zatvoru „Glavnjača“, a nakon što je napisala tekst o progonu studenata lijevih uvjerenja, zabranjeno joj je školovanje u svim državnim školama. Njen odgovor: postala je

Sanja Iveković, *Nada Dimić File (2000 – 2023) / 27 metalnih stalaka za evidenciju radnog vremena s imenima radnika/ca pronađenih u tvornici „Nada Dimić“*
Fotografija: Jadran Boban

članicom Saveza komunista Jugoslavije. Godine 1941. pridružuje se Prvom sisačkom odredu, te je povijest pamti kao prvu partizanku. Na jednom od brojnih ratnih zadataka, 3. prosinca 1941. godine, uhvaćena je, a ni dvomjesečno mučenje od strane ustaških agenata, poznatih po svireposti, nije je natjeralo da im išta oda. U veljači 1942. godine, odvedena je u logor Stara Gradiška, te od posljedica mučenja i loših uvjeta obolijeva od pjegavog tifusa. Ubijena je 17. ožujka 1942. godine u zloglasnoj logorskoj bolnici „Dr. Gavro“. U trenutku smrti imala je samo devetnaest godina.⁴ Zato je uprava „Zagrebačke pletione“ 1950. godine, u dogovoru sa sindikalnom i partijskom organizacijom predložila da tvornica nosi njeno ime, kao i zbog toga što su od tadašnjeg ukupnog broja od 541 zaposlenika 493 bile žene.

Drugi razlog zašto je Tehnički muzej najbolje mjesto za izložbu „Nada Dimić File 2023“, jest kustosica Kosjenka Laslo Klemar, koja je svoj kustoski zadatak obavila temeljito, savjesno, a za današnje pojmove i hrabro. Govor o industrijskoj baštini socijalističke Jugoslavije danas je hrabrost, tim više kada se govori i o njenom sistematskom uništavanju što je na izložbi zorno predočeno na slikovnoj vremenskoj crti. Kao što kaže Laslo Klemar: „Izlaganjem ‘ostataka ostataka’ tvornice *Nada Dimić* upozorava se na, još uvijek, zanemareno industrijsko nasljeđe socijalizma i njegovu poziciju disonantnog nasljeđa, odnosno naslijeđa koje izaziva oprečne reakcije u društvu, čime se pridonosi njegovom zanemarivanju i propadanju, te se problematiziraju mogućnosti istraživanja i muzealizacije baštine čiji su fizički ostaci u potpunosti ili većim dijelom izgubljeni.“⁵

Tako se izložba sastoji od dva dijela: rekonstrukcije industrijskog naslijeđa tvornice konfekcije i trikotaže „Nada Dimić“ uz pomoć arhivskih izvora, tvorničkih biltena i slične građe, te zbirke umjetničkih artefakata koji nastaju kao dio umjetničkog projekta „Nada Dimić File“ Sanje Iveković.

Ivana Bago upućuje nas da „arhivski impuls“ (prema Halu Fosteru) Sanje Iveković seže unazad sve do rada „Crni fascikl“ iz 1976. godine te piše:

⁴ Zorana Unković: „Nada Dimić – neustrašiva borkinja i zaboravljena heroína“. Izvor: <https://voxferminae.net/strasne-zene/nada-dimic-neustrasiva-borkinja-i-zaboravljena-heroina-2/> posjećeno, 25. Lipnja 2023.

⁵ Kosjenka Laslo Klemar: „O izložbi“, katalog izložbe *Nada Dimić. File 2023*. Izdavač: Tehnički muzej Nikola Tesla, Zagreb 2023., str. 8

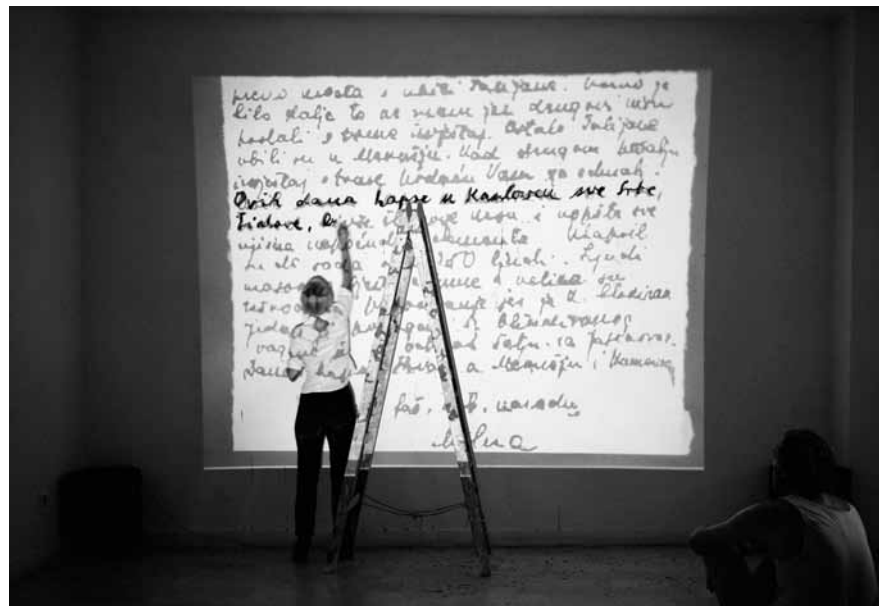

Sanja Iveković, *Nada Dimić File (2000 – 2023)* / Maketa tvornice "Nada Dimić", 2000.
Fotografija: Jadran Boban

„Sanja Iveković se u svom radu posvetila stvaranju arhiva koji čuva sjećanja na nasilje patrijarhalnih režima prikazivanja, načine na koji su povezani s ženskim utjelovljenim iskustvom nasilja, kao i sjećanje na strategije otpora nastale kao rezultat djelovanja različitih generacija umjetnica, aktivistkinja i misliteljica“.⁶

I zaista, Sanja Iveković je prve rezultate svog rada na dosjeu „Nade Dimić“ i Nade Dimić pokazala davne 1998. godine, u vrijeme kada bratoubilačkim ratom zahuktalo brisanje socijalističke prošlosti ne jenjava. Dapače, u punom je jeku: tvornica „Nada Dimić“, jedna od najuspješnijih tvornica trikotaže i pozamanterije u socijalističkoj Jugoslaviji, a danas znamo da to znači i u Jugoistočnoj Evropi, koja je 1960-ih zapošljavala preko 2000 ljudi od čega su preko 1600 činile žene, postala je Endi International, spala na 201 zaposlenika i poslovala s gubicima.⁷ Tvorničke nekretnine već su bile rasprodane, pa je 2000. godine preostalih 97 radnika/ca (!) podnijelo zahtjev za pokretanje stečajnog postupka zbog neisplaćenih plaća. Dok gledamo dječju odjeću proizvedenu u tvornici koju se uništavalo po modelu koji je obogatio nekolicinu a uništio živote mnogima, a koju je kao arhivske artefakte prikupila Sanja Iveković, ne možemo previdjeti činjenično stanje: život se nije uništavao samo tim majkama, radnicama uništene tvornice, već i njihovoj djeci. Brojni su artefakti koje je Iveković prikupila i prvi put izložila 2000. godine u okviru izložbe „Što, kako i za koga: povodom 152. godišnjice Komunističkog manifesta“ kustoskog kolektiva WHW, održane u Meštrovićevom paviljonu (HDLU). Radnici/e su joj prepustili metalne stalke za evidenciju radnog vremena s njihovim imenima i tvornički štambilj, prikupila je i odjeću, ambalažu, etikete... Sanja je izložila maketu tvornice, izvela umjetničku intervenciju *Nada Dimić S.O.S.* pri čemu je na pročelju tvornice popravljen i iznova uključen neonski natpis „Nada Dimić“ u javnom prostoru grada, što je te godine bila prava mala umjetnička revolucija (omogućena konceptom ženskog kustoskog kolektiva WHW).

I u okviru ove izložbe, održane 2023. godine, u javnom prostoru grada

Sanja Iveković, *Repetitio est mater (1998)* / Dokumentacija performansa
Fotografija: Marko Ercegović

zasvijetlio je neonski natpis „Nada Dimić“, zahvaljujući izuzetnom naporu i pregovaranju kustosice Kosjenke Laslo Klemar. I to je možda najvažniji zalog ove izložbe: kada institucionalizirano pamćenje zakaže, ostaje sjećanje, ostaje međugeneracijska komunikacija koja omogućava (van)institucionalno pamćenje.

No, onaj prvi razlog najboljeg mogućeg prostora za ovu izložbu otvara mogućnost i da se takvo sjećanje institucionalizira i postane solidno institucionalizirano društveno pamćenje. Na Zagrebačkom velesajmu danas postoji niz podiskorištenih paviljona koji bi mogli ovakvu izložbu razviti u muzej. Muzej industrijskog naslijeđa, npr. Jer, Zagreb je ipak bio najveći industrijski centar socijalističke Jugoslavije. Zatiranje njegove industrije bio je ogroman (ratni) plijen za nekolicinu „domoljubnih“, pri čemu su uništeni životi mnogih radnika i radnica koji su upravo u to vrijeme, 2000-ih, otkerani na Zavode za nezaposlene ili u prijevremene penzije, počeli svoju koru kruha tražiti u – kontejnerima za smeće.⁸ Očuvanje barem dijela te memorije značilo bi da nije sve izgubljeno. Kako nas Sanja Iveković svojim umjetničkim radom in-formira: (ako) pamtim(o) – (onda i) postojim(o). Dok društvo pamti, naslijeđe nije izgubljeno, ni ono socijalističko industrijsko, niti ono borbena i antifašističko. Sanja Iveković je institucija, tu nema dvojbe, i u njenom osobnom arhivu dosje tvornice „Nada Dimić“ trajno je pohranjen. No, ova izložba jasno ukazuje da takav poduhvat može i mora biti proširen: izgubili smo tvornice, imamo još uvijek muzeje u kojima se možemo sjećati i njegovati tu kulturnu klicu mogućnosti da ponovo postanemo društvo rada i blagostanja većine. Odist, to je pitanje kulturne ekologije i razumnog odnosa spram kolektivnog društvenog pamćenja koje mora dobiti trajan dostojni okvir u kojem se umjetnički artefakti neće moći tako jednostavno vandalizirati kao što se to u vrijeme dovršavanja ovog teksta događa sa Sanjinim radom „Trudna memorija“ ispred Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu. Trudna memorija će se poroditi, prije ili kasnije. Kakvo joj okruženje pružamo dok se porađa, pokazuje i kakvo društvo jesmo.

⁶ Ivana Bago: „Nada Dimić File 2023“, katalog izložbe *Nada Dimić File 2023*. Izdavač: Tehnički muzej Nikola Tesla, Zagreb 2023., str. 24

⁷ „Endi“, posve prikladno, predstavlja anglizam inicijala N.D., odnosno zabašurivanje socijalističke

prošlosti u nešto posve apokrifno suvremenije.

⁸ U okviru svog rada predstavljenog 2000. godine, Sanja Iveković je organizirala i pravnu pomoć za radnice koje su ostale bez posla i bile prepuštene nevidljivoj ruci tržišta, tj. samima sebi.

UZ PREDSTAVU *55 KVADRATA*, HNK SPLIT, REŽIJA IVAN PLAZIBAT

I TIJESNO I BIJESNO

Minucioznom režijom kvalitetnog predloška „55 kvadrata“ je od predstave koja nije morala biti velika, postala svojevrsni fenomen. Ujedno, ona je i znak da se, unatoč vječno proklamiranim i vječno ponovljenim stavovima o kazalištu koje publici govori o njezinim konkretnim svakodnevnim problemima, u hrvatskom kazalištu jezikom zbilje o zbilji i dalje rijetko govori

PIŠE: **Igor Ružić**

„Pakao, to su drugi“, čuvena je rečenica, kojoj u ovom konkretnom slučaju treba suziti doseg na poslovni četiri zida i krvno srodstvo. Pakao su, dakle, takozvani naši najmiliji i navodno najbližiji, pritom u istom, velikom stanu, pa što su bližiji to su i „miliji“, i obrnuto. Naizgled, to jest zaplet predstave „55 kvadrata“ Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, u režiji Ivana Plazibata prema dramskom tekstu Ivane Vuković, koja je označila proteklih pola godine domaćeg kazališta, barem sudeći po nagradama i festivalskom prijemu.

Mala velika predstava, kako bi joj se u žargonu moglo tepati kad to ne bi bilo potcjenjivački, na Nagradama hrvatskog glumišta, festivalu Marulićevi dani u Splitu i Međunarodnom festivalu malih scena u Rijeci proglašena je najboljom u cjelini, dok je Plazibatova režija nagrađena samo (!) dvaput, u Splitu i Rijeci. Ne smije se zaboraviti ni tekst Ivane Vuković, koji je svojedobno ovjenčan, doduše trećom, ali ipak nagradom Marin Držić za novu dramu, kao ni ostale nagrade, kako glumačke tako i scenografske. Na primjer, Arijana Čulina osvojila je ulogom bake u toj predstavi Nagradu hrvatskoga glumišta, a trijumfirala je i na Marulićevim danima i nedavno na vinkovačkom Festivalu glumca, dok su Roko Sikavica i Goran Marković proglašeni najboljim mladim glumcem i najboljim glumcem općenito na Malim scenama, gdje je slavila i Tea Truta, arhitektica kojoj je ovo bio prvi izlet u kazalište, za scenografiju. I sve to možda i nije kraj razloga za slavlje u splitskom HNK, jer sezona regionalnih festivala tek počinje, a „55 kvadrata“ s ovakvom reputacijom na njima ima što tražiti.

Nije da sličnih uspjeha već nije bilo u domaćem kazalištu, i da nije bilo predstava koje su na sličan način potvrđene od strane raznolikih i raznorodnih ocjenjivačkih povjerenstava, ali uspjeh je tim veći što je znak da se i u splitskom HNK, s obzirom na njegovu ne baš sjajnu reputaciju u dramskom dijelu programa, može napraviti kvalitetna predstava koja pritom može biti i prepoznata. S izuzetkom repertoarnih stavki s Plazibatovim režijskim potpisom, poput „Kroćenja goropadnice“ prema Shakespeareu iz 2018. koja je najavila uspjeh „55 kvadrata“ nagradama za predstavu u cjelini i režiju na Gavellinim večerima iste godine, ili pak programiranih hitova koji su prije medijski materijal i svojevrsna zamka za publiku nego ozbiljno mišljen repertoarni potez, Split već dugo nije ozbiljno igrao na tom terenu. A teren „55 kvadrata“ je upravo Split sam, pronađen ali ne i spašen, što je, zajedno s činjenicom da nije riječ o klasiku nego o suvremenom dramskom tekstu koji otvorenih očiju gleda svijet oko sebe i detektira njegove strukturne nedostatke, ono što cijelom uspjehu dodaje na težini.

Formalno, riječ je o obiteljskoj drami, nastaloj na temelju kolumne Jurice Pavičića ali i splitskog stanja uma pijanog od turizma i zaboravljanja vlastitog urbaniteta pa i vlastitih ljudi. Ivana Vuković postavlja galeriju likova koji i jesu i nisu tipični, a povezani su obiteljski ali imaju različite ili barem tek djelomično podudarne interese, ne samo zbog generacijskih raskoraka. Nužda ih je, međutim, natjerala da žive zajedno, jer je mladi bračni par, koji igraju Ana Marija Veselčić i Goran Marković, izbačen iz unajmljenog stana prije turističke sezone, a kao ljudi koji su tek počeli raditi, nemoguće im je

platiti takozvanu ljetnu splitsku smještajnu tarifu. U samo nešto više od sat i pol obiteljska se idila – s kaučem u dnevnoj sobi, mlađim bratom koji spava u sobi s roditeljima, i bakom koja o svemu, uključujući i sebe samu, ima svoje mišljenje – uglavnom raspadne, ali bez krvi i s tek nešto malo grubih riječi i nešto malo bratskog naguravanja. Zaključka nema, ili je tek onaj tipični za sve koji žive na ili blizu mora: preživjeli smo sezonu.

Kao što je tekst napisan tako da se gotovo govori kroz zube, tako je izvedba napeta, ali naizgled opuštena i susretljiva, čak i dobrohotna. Upravo kao ona na obiteljskim okupljanjima, kad je dovoljna jedna pogrešna riječ ili gesta da lava frustracija prokulja

Tekst Ivane Vuković implicitno postavlja upravo pitanje dokle se tako može živjeti i koliko još tih sezona treba preživjeti prije nego što mladi odustanu i jednostavno odu, u Zagreb, Dublin ili Frankfurt. I njihov im rodni grad ostane, ili postane, „Cvijet čežnje“ iz pjesme Tomislava Zuppe, kojeg se rado sjećaju ali i sve rjeđe posjećuju. Autorica secira ne samo te, uvjetno rečeno, objektivne okolnosti, nego i mentalitetni sklop koji se prilagođava novim okolnostima i u njima pokušava preživjeti ne shvaćajući da je već pod njihovim utjecajem i da je već oštećen, u svakom smislu. Srednja generacija, majka koju tumači Snježana Sinovčić Šiškov i otac kojeg igra Nikola Ivošević, iako utišana ili barem pasivno agresivna, negdje između rezignacije i očajničkog pokušaja da stvari ostanu onakve kakve su bile kad je „bilo bolje“, možda su i najtragičnija spona u kolopletu koji zapravo nema glavna lica, nego je skup protagonista koji funkcionira kao, nategnuto rečeno, svojevrsna freska. Dijapazon konačno definiraju mlađi brat Roka Sikavice i baka Arijane Čuline, toliko udaljeni da zapravo i ne mogu biti u sukobu, barem ne izravno. Naprotiv, njihove su perspektive, i to je jedan od osnovnih paradoksa ove tragične situacije, prilično slične: njezina je dom za starije i nemoćne, a njegova njezina soba i konobarenje.

Slika nije ni lijepa ni ugodna, koliko god pokušava zadržati barem dio atmosfere pune južnjačke kuće, simpatične „kašete brokava“ koja, poslovično, nije tijesna ako čeljad nije bijesna. Pored sjajne glazbe Damira Šimunovića, koja naglašava i južnjački blues i filmičnost pristupa, intenzitet trajnožareće napetosti stvara odluka redatelja da, paralelno s realističnom radnjom u hiperrealističnoj scenografiji jednog sasvim običnog stana, situacije prati i kamera, ponekad i sasvim krupnim kadrom, projiciranim na platno neposredno iznad pozornice. Višestrukost perspektiva stvara i veristički i voajeristički dojam, ali i objašnjava sve ono što u gotovo minimalističkom, uglavnom ohlađenom tekstu ostaje neizgovoreno. Ako su dijalozi šturi, ili svjesno evazivni, ili britki kako bi što ranije završili, likovi imaju pravo na sebe u monolozima koji su im i istodobno i karakterizacijski i ispovjedni.

Sve bi to funkcioniralo i bez kamere, ili s kamerom ali bez pozornice, no tek u sinergiji tvori shizofreni odnos istovremenog pozicioniranja i unutar događanja kao i njegovog objektivnog sagledavanja. Drugim riječima, i mediteranske blizine sa svim što ona donosi, i nešto sjevernije, otuđenje i, metaforički i zbiljski, hladnije perspektive. Tehnički je živi prijenos odrađen besprijekorno, mikrofonске „bubice“ funkcioniraju, a glumci se s kamerom nose kao da su godinama vježbali ponašanje u televizijskom studiju. I to je vidljiv produkcijski pomak u domaćem kazalištu, koje čak i kad želi tehnološki napredak, uglavnom ga ne uspije i isporučiti u željenom ili prihvatljivom obliku. Uz ispriku onim rijetkima koji su ipak postigli i simultanitet i kvalitetu slike i tona.

Kao što je tekst, u svojem većinskom dijaloškom dijelu, napisan tako da se gotovo govori kroz zube, tako je izvedba napeta, ali naizgled opuštena i susretljiva, čak i dobrohotna. Upravo kao ona na obiteljskim okupljanjima, kad je dovoljna jedna pogrešna riječ ili gesta da lava frustracija, stvarnih ili izmišljenih dugovanja u materijalnom i nematerijalnom smislu, prokulja bez mogućnosti zaustavljanja. Svatko tu svakome može nešto zamjeriti, i samo ga ostaci međusobne privrženosti, zakon krvnog srodstva i nekog elementarnog reda donekle sprečava u tome. Zato je i likovima lakše ljutiti se na zagađenu vodu, nesanirano odlagalište otpada koje ljeti čini i zrak takvim, ili požar koji prijete već i gradskim kućama. Lakše je, ali je dio istog problema. Možda u tome i leži razlog takvog prepoznavanja ove predstave, a ne u njezinom živom prijenosu, s obzirom da je to jedina kazališna, ili uz-kazališna pirotehnika koju ona na prvi pogled nudi. Jednostavno, s manjim ili većim modifikacijama, splitska zagušenost razumljiva je i stotinama kilometara daleko od Marjana. Riječ je o istom problemu, istom kaosu u javnoj sferi koji se reflektira i na međuljudske odnose i „kvalitetu“ života, s različitim efektima i posljedicama, jer ista pošast guta i druge, manje spektakularne, manje proslavljene i manje vidljive sredine, koje imaju tu nesreću, ali i sreću, da ne znaju što je mitska „sezona“. Pitanje je tek: kako se zovu njihove katastrofe?

Minucioznom režijom kvalitetnog predloška, spajanjem dviju autorskih poetika, onih dramatičarke Ivane Vuković i redatelja Ivana Plazibata, „55 kvadrata“ tako je od predstave koja nije morala biti velika, postala svojevrsni fenomen. Ujedno, što i jest i nije njezina zasluga, ona je i znak da se, unatoč vječno proklamiranim i vječno ponovljenim stavovima o kazalištu koje publici govori o njezinim konkretnim, svakodnevnim problemima, u hrvatskom kazalištu jezikom zbilje o zbilji i dalje rijetko govori.

'HRVATSKI ALZHEIMER'

**BORIS BAKAL,
INTERMEDIJALNI UMJETNIK, AKTIVIST, GLUMAC, EDUKATOR,
PRODUCENT I REDATELJ FILMA *VITIĆ PLEŠE***

Živimo u identitetski vrlo kompleksnom društvu i ovaj film to dobro pokazuje. Ne znamo što je uopće identitet i kako se identitetom manipulira. Na neki način sam i ja, stvorivši identitet zgrade, izmanipulirao stanare da poprave zgradu. Ali sam tako stvorio zajedništvo koje je bilo Arhimedova točka, odnosno postavio zajednički cilj, društveno planiranje

RAZGOVARAO: Željko Luketić

Još od premijere na ovogodišnjem izdanju ZagrebDox-a, dokumentarni film „Vitić pleše“ Borisa Bakala ne prestaje izazivati interes publike. Uslijedio je niz projekcija popraćenih razgovorima i predavanjima, dok su se na društvenim mrežama počeli pojavljivati komentari mnogih stanovnika i drugih (i ne samo zagrebačkih) zgrada. Otrpili: „Eh, da je i nama jedan Boris Bakal!“ Taj jedan Boris Bakal postao je sinonim za aktivizam, umjetnost i stvarni život, u jednoj osobi specijalist za sve stambene zakone, u drugoj aktivator promjena tromih društvenih jedinica kakve i inače jesu višekratne spavaonice u gradu u kojemu je teško organizirati i najmanje moguće proteste. Što bi bilo da je Boris Bakal, umjesto jedne zgrade kao metafore grada, odlučio pod svoje uzeti pokrete protiv „klečavaca“ ostaje misliti, jer Bakal u osobi sveprisutnog intermedijalnog umjetnika, aktivista, glumca, kazališnog i filmskog glumca, edukatora, producenta, ali i PR stručnjaka, utjelovljuje sve ono što akteri domaće kulturne scene nisu. Čovjek koji ne poznaje „ne“ kao odgovor, tako je dvadesetak godina svog živog i performativnog eksperimenta na adresi Laginjina 9 pretočio u dugometražni dokumentarac koji sve te akcije mora sažeti u novi medij, ponuditi ih publici koja moguće i nije upoznata sa sadržajem i pritom zadržati pažnju one sasvim filmske publike. Zato je ovaj razgovor s jednim od glumaca iz kultne serije „Nepokoreni grad“ (tek jedna od Bakalovih stotina „uloga“), najprije u ključu tog medija, jer 20 godina snimljenog materijala u sat i pol trajanja je također i ozbiljan montažni i režijski poduhvat. Naravno, sve implikacije ovog projekta, koji je na ovdašnjoj sceni

uronjenoj u brze akcije koje financijerima treba opravdati još brže također netipičan slučaj, tek ćemo vremenom pohvatati, jer „Vitić pleše“ nije samo film o čuvenom šarenom neboderu arhitekta Ivana Vitića, sagrađenom 1962. godine. On je i društvena, psihodramska kronika vremena u kojemu je jedan progresivni grad postao oronula krhotina uskih, sebičnih interesa, jedva stabilna konstrukcija nekadašnjih vrijednosti koju čak ni potres i obilan evropski novac nisu natjerali da se osvijesti. Zato je „Vitić pleše“ bacio „sjenke“ i na taj dio povijesti, nadajući se da ćemo ih bolje uočiti, no morao je to učiniti u drugom mediju, prilagođavajući se novoj situaciji s potencijalno više gledatelja i još više utjecaja.

„Vitić pleše“ je sniman godinama i za pretpostaviti je da je bilo jako puno materijala. Uz dva fokusa naracije, moralo je svakako doći i do brojnih redateljskih odluka što izbaciti. Kako je dolazilo do tih odluka i koje su strategije korištene u sažimanju jedne velike priče?

Boris Bakal: Teško je sada i unatrag sjetiti se svih stvari, ali mislim da smo imali negdje između deset i petnaest tisuća sati materijala. Naravno tu ima više kategorija: jedan dio materijala je sama zgrada, znači sve ono što se događalo u zgradi, ispred i oko zgrade, onda sastanci u mjesnom odboru, odnosno sve ono direktno vezano za samo upravljanje i obnovu zgrade. Tu su i kulturni sadržaji kojima smo mi htjeli stvoriti dodanu vrijednost cijelom projektu i cijeloj zgradi. Kako je zgrada bila nezaštićena na početku i anoni-

mna van usko stručnih krugova, onda je od nje prvo trebalo stvoriti neku kulturnu vrijednost općeg karaktera, jer je bilo jasno da će se samo na taj način doći do moguće obnove. Znači ako se zgrada prepoznata kao javno kulturno dobro, svih nas, a to se i događalo, onda je moguće da se nešto dogodi. Ljudi su vidjeli naše akcije i performanse na televizijskim Dnevniciima, i zatim se javljali svojim prijateljima koji žive u samoj zgradi; tada su suvlasnici počeli vjerovati da žive u nečemu što bi trebalo obnoviti, ne samo njihovim sredstvima nego možda i sredstvima zajednice, i da ta zgrada, kao arhitektura, ima nekog smisla.

„Vitić pleše“ nije samo film o čuvenom šarenom neboderu arhitekta Ivana Vitića, sagrađenom 1962. godine. On je i društvena, psihodramska kronika vremena u kojemu je jedan progresivni grad postao oronula krhotina uskih sebičnih interesa

Koristite i mnoštvo arhivske građe koju, vjerujem, također nije bilo lako uključiti u film.

Boris Bakal: Tu građu smo skupljali iz raznih arhiva. Kako su se mijenjale koncepcije filma, tako se mijenjala i arhivska građa. Mi smo, na primjer, imali arhivsku građu projekata Borisa Bakala prije Bacača sjenki, jer Bacači sjenki gotovo da nastaju negdje u slično vrijeme kao i sam projekt „Vitić pleše“, možda dvije godine ranije. Znači Bacači sjenki nastaju 2001. godine, a sam projekt je počeo 2003. Postoji nekakva moja metodološka pretpovijest, na koji sam način radio druge, slične stvari, i bilo je pitanje da li i tu povijest ispričati na neki način, a ne samo povijest Vitića i arhitekture oko njega, društva u kojem se živi. Ono što je bilo dosta teško je kako zapravo smjestiti tu zgradu u prostor i vrijeme, negdje smo to uspjeli u fragmentima, ali tu zapravo fali cijela ta pretvorba vlasništva, fali ta privatizacija. Možda nekome tko ne poznaje kontekst Istočne Evrope i kolektivizacije privatnog vlasništva nije lako razumljiv ovaj skok u devedesetima nagle ponovne privatizacije. Osim toga ta zgrada je građena u socijalizmu, znači građena je kao zajedničko dobro, društvo ju je gradilo, nisu stanari sami skupili novac kao što bi to bilo negdje drugdje. Nije to bilo niti kroz zadrugu, nego kao poduzeće, a to je bila Narodna banka Hrvatske. Takvo nešto postoji i vani, gotovo u svim državama postoji kolektivno stanovanje, ali je vani proces privatizacije kolektivne i socijalne izgradnje prilično jasan. Negdje 30 godina, negdje 40 ili nakon 50 godina kolektivnog stanovanja ti stanovi se prodaju vlasnicima, koji onda mogu raspolagati tim vlasništvom, ili ne. Do tada je to vlasništvo onoga tko je to sagradio, čak i u New Yorku, Parizu ili Beču.

Istočna Evropa je nešto drugačiji primjer.

Boris Bakal: Tako je, u Istočnoj Evropi došlo je više puta do promjene sustava. Bilo je vrlo teško odlučiti da li to nekako ispričati, na kraju smo odustali i tako da svi materijali oko toga morali su izaći van. Ono što je još moralo izaći van je sva moja ostala umjetnička aktivnost, kao i aktivnost Bacača sjenki, dakle svi oni projekti koji su nama davali kredibilitet da se uopće možemo upustiti u takvu jednu epopeju, takvo događanje i da se to vidi u filmu. Morali smo sve to eliminirati jer bi pojelo tu priču same zgrade. Ono što je ostalo je način dolaska do te nove i privremene zajednice i osvještavanja stanara o vlastitoj vrijednosti i vrijednosti njihove zgrade u kontekstu hrvatske arhitekture i grada Zagreba. Postojali su tu neki duhoviti konceptualni momenti i rješenja, zatim jedna jako osobna verzija, ali i to nam je sve jelo glavnu priču. Ono što je prilično značajno u svemu tome bilo je da je montažer Martin Semenič ne samo vrstan montažer, nego je i sjajan arhivar. Ono što sam naučio od njega je način na koji, kada se takva ogromna količina materijala stvori ili kada je ona preduvjet nekog filma, kako je posložiti po temama, godinama, vrstama materijala, tako da je velik posao u tih 5 godina zajedničke montaže bilo arhiviranje. Iako smo mi snimali do kolovoza 2022., i neke smo zadnje scene snimili pred samo dovršenje filma kada smo već imali osnovnu strukturu filma zaključanu, najveći dio bilo je arhiviranje i Martin je tu napravio strašan posao. Drugi veliki posao bio je kako sažeti bitne momente u drami, kako izvući sukus iz neke scene koja traje dva ili tri sata, kako dobiti tu minutu ili dvije, a da publika shvati što se tu dogodilo. Tu je Martin također bio nevjerojatan sugovornik, znao me po stotinu puta pitati o jednoj te istoj sceni i što se u njoj zapravo dogodilo. Mi smo to djelić po djelić smanjivali, znači od raw-cut varijante filma koja je bila 4 i pol do 5 sati, došli smo do ove klasične forme od sat i pol vremena.

Čini se da ste svemu pristupili kao dramskom filmu, a ne dokumentarnom. U reakcijama na film u medijima jedni kažu da je dramski fokus na stanarima, drugi su za to da je fokus ipak više na samoj zgradi, kulturnoj ostavštini i društvu. U kojoj ste fazi projekta odlučili tko je zapravo protagonist ove priče?

Boris Bakal: Svi su donekle u pravu. Ne bih ulazio u definiranje, postoji i druga linija koju smo lijepo pročistili pri kraju filma, a to je zapravo uloga medijatora, umjetnika ili grupe umjetnika, koji postaju koheziono tkivo te zajednice ili ogledalo društva. Ono što je istina jest to da je dramski film, da smo tokom posljednje faze odustali od svih elemenata koji dokumentarci danas imaju a to je često, pogotovo u takvim filmovima kao što je arhivski film, film koji unatrag pokušava ispričati neku priču. Postoje i dokumentarci koji nastaju u jednom dahu ili u kraćem roku, ovo je ipak dvadeset godina materijala, od arhivskih materijala od kojih su neki iz 50-tih i 60-tih godina XX stoljeća, hrpa starih fotografija također. Mi smo snimili i 40-tak sati popratnog off-тона, to jest voice-overa, glasa koji vodi cijelu tu priču, bilo je i u ovom segmentu raznih varijanti, jedna od njih je bila i ta u kojoj ja pišem pisma arhitektu Vitiću, dakle njemu se obraćam osobno i njega optužujem za razvoj stvari u i oko zgrade, njega, njegovu generaciju – ponekad satirično, ponekad komično ili tragično. Ponekad je to bio voice-over koji je možda približavao mene osobno toj cijeloj priči, iskazivao neke moje najdublje osjećaje, jesam li bio izgubljen ili ne u tim nekim trenucima, ili se osjećao čak uzaludno i besmisleno u svemu tome, pogotovo zato što je stalno postojala ta priča o tome zašto se taj čovjek time bavi. Zašto to on uopće radi? Zašto on nama pomaže i tko je on?

Zgrada je mišljena kao velika zajednička radionica, ali u toj pretvorbi i privatizaciji, propustilo se uočiti kompleksnost te situacije i objasniti vlasnicima da su – vlasnici svega. Na jednak način se u privatizaciji propustilo građanima objasniti da su oni vlasnici države

Ljudi u jednom trenutku doista i postavljaju pitanje, što će tu uopće raditi neki umjetnik?

Boris Bakal: Nije to bilo tako jednostavno ni spram struke, jer ja nisam arhitekt. Ja sam javni povjesničar i teoretičar arhitekture, ali to nije moje zvanje, nisam završio arhitekturu, a niti povijest umjetnosti, da bi se po tim kanonima struke smio time baviti. S time sam se suočavao i na početku svoje karijere kada sam počeo režirati u kazalištu, sjećam se, iza mene je došao Rene Medvešek, onda Matko Raguž, nije to bilo tako normalno da glumci režiraju. Iako je bilo primjera, recimo u filmu se to događalo da glumci režiraju i

kod nas, ne samo vani. Ali je uvijek tu pitanje struke: „Šta on sad nama?“ Tako da je jedna stvar, koja je kao linija nestala iz filma bila upravo to podmetanje nogu struke i ono zagrebačko „Kaj se vi time bavite? Dajte pustite to nama!“. Čak i onda kad je stvar došla do toga da je novac dodijeljen, ali projekt obnove nije bio dovršen i razrađen, zbog prijedora koji materijali, koji način i kako riješiti neke stvari. Bilo je nekih konzervatora koji su nam tada kazali: to je sve besmisleno, zašto niste išli najlakšim putem i legalno.

Kao da je sve do tada učinjeno bilo ilegalno?

Boris Bakal: Upravo to. I dalje, govorili su, mogli ste samo napraviti zahtjev, i slično. Ljudi u zgradi, dakle najbitniji u priči, nisu bili informirani. Nisu znali da postoje mehanizmi obnove zgrada. Mi smo šest godina za redom predavali projekt na natječaj za spomeničku rentu, znači, Petar Paradžik koji je tada bio predstavnik suvlasnika, šest puta je predavao papire i svaki puta su stručnjaci i savjetnici gradonačelnika Milana Bandića i ostalih ljudi koji su odgovorni za to kakav Zagreb jest ili nije u zadnjih dvadeset godina, stavljali zgradu na nekakve liste prioriteta, ali ju je Bandić micao. Jer problem je bio u tome, gdje i kako da se stvori višak vrijednosti za njega, odnosno kako stvoriti višak vrijednosti za njegove prijatelje. Jer za nešto što je toliko stručno ne možeš uzeti vodoinstalatera. Imate i onaj slučaj kada Zrinka Paladino u filmu govori o poslovima ljevaone Mačešić. Ta ljevaona je pridružena Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu i ona izlijeva skulpture. Pa kako bi ona radila grilje za veliku zgradu? Ona bi zapravo bila posrednik nekom petom ili šestom, to je bila ta bandićevska planirana niša koja se otvarala da se nekome sa strane uvali posao, a da se u tom prostoru između namaknu neka sredstva i za nešto drugo. Neću reći za korupciju ili mito, ali to je zapravo to.

Premijera je bila na ZagrebDoxu. Kako ljudi koji su unutra, stanari, gledaju na film? Pretpostavljam da je netko od njih bio na premijeri. Kakvi su njihovi komentari kad gledaju sebe na velikom platnu?

Boris Bakal: Vjerujem da nikome od njih nije lako. Na samom ZagrebDoxu mislim da je nekih 15-ak suvlasnika pogledalo film. Još prije premijere smo samo za suvlasnike napravili jednu tajnu projekciju u kinu Urania u Zagrebu. Kao što smo prema njima bili fer od samog početka – svaki puta na setu smo pitali smijemo li snimati i tek je tada bilo snimljeno, nikad nismo radili stvari bez pitanja. Osim u nekim momentima kada smo htjeli konkretno pokazati da se događaju neke možda nelegalne stvari. Sve je rađeno tako da je to zajednički rad, mislim da su svi ti suvlasnici zadovoljni, neki nažalost sada već pokojni, mnogi koji su jako doprinijeli da se ta zajednica oformi i da se ta zgrada gurne prema obnovi, danas više nisu među živima, a upravo su i oni suautori ove priče, dosljedno tome kako smo gradili zajednicu. Toga svega smo se držali i do kraja. Nedavno sam čak bio i na sprovodu jednog od ljudi iz zgrade, naprosto zato što s njima imam jedan poseban odnos. Bez obzira na to jesu li prema meni bili ljuti ili bezobrazni, cijenim njihov doprinos izlaganju cijele te priče, tako da smo pozvali apsolutno sve stanare na projekciju i većina ih se odazvala. Bilo je to u prosincu, pokazali smo im film, nama je bilo normalno da taj naš dijalog održimo i dalje.

Taj dijalog i te ljude ipak ste stavili u širok, društveni kontekst.

Boris Bakal: Od početka sam govorio da su mnoge devastacije koje su se dogodile na zgradi zapravo odraz šire strukture društva, znači ako zgradu ne popravljáš, ako na njoj puca drveni okvir, normalno da ćeš naći najlakše rješenje i zamijeniti ga plastičnim, i tako ćeš učiniti zgradu potpuno suprot-

nu od njene otvorenosti i prvobitne ideje zaigranosti koju je Vitić u svome modernizmu predvidio. U svojoj suvremenosti on je sve to htio dići na jednu još višu razinu. Ali u društvu koje ne funkcionira, u zajednici koja ne postoji, sam rješavaš svoj problem, živiš u svojoj maloj pećini na sedmom ili osmom katu, želiš da u nju ne puše, da se u njoj dobro vidi, a grilja ne radi i staviš najjeftiniju plastičnu koju možeš. U tom bezvlašću i u toj privatizaciji, u tom nestvaranju novih zakona koji bi sve to regulirali, ljudi se snalaze. Neki postojeći zakoni također su dobri, recimo Zakon o spomeničkoj renti, iz fonda kojeg je na koncu zgrada i popravljena. Mehanizam te rente, tko god da ga je smislio, je genijalan, jer on se nastavlja na ono što se u socijalizmu zvalo fond solidarnosti.

U nekim gradovima bivše Jugoslavije on još postoji.

Boris Bakal: Tako je, a onda grad određuje gdje će se to ulagati, bez obzira na status zgrade. Ono što je najveći problem u tome jest što ljudima nije bilo objašnjeno i što je to pričuva, čemu ona služi, što je to suvlasnički ugovor, u kojemu procentu su ljudi vlasnici recimo stepenica, lifta ili fasade. To je nešto što smo mi radili. Izučavao sam to i proučavao zakone, sažimao sam ih u jednostavnije paragrafe i napravio sam knjižicu „Kako upravljati zgradom“. To je bilo podijeljeno svim stanarima, znači svako od njih je mogao vidjeti i kako može promijeniti neke stvari u zgradi. Jedna od nepoznanica je bila i takozvani „stan nadzornika“, dakle stan koji je vlasništvo svih stanara, a u njemu je stanovao jedan čovjek sa svojom obitelji koji je opsluživao tu zgradu. Bio je „haus-majstor“. Nažalost iz filma smo morali izbaciti dio o tome da je ta Vitićeva zgrada imala ogromnu kotlovnicu na ugljen, taj prostor bi danas mogao biti kino ili kazalište, postoje i ogromni prostori u podrumu koji su bili radionice. Tu je taj majstor mogao doći i popraviti sve potrebne stvari za zgradu. Zgrada je mišljena kao velika zajednička radionica, ali u toj pretvorbi i privatizaciji, propustilo se uočiti kompleksnost te situacije i objasniti vlasnicima da su – vlasnici svega. Na jednak način se u privatizaciji propustilo građanima objasniti da su oni vlasnici države. Najveći dio države je zajednički, a puno je manji onaj dio koji pripada pojedincima. Ceste, infrastruktura, sve to je zajedničko i nadam se da će tako i ostati, čak i u kapitalizmu kakvog vidimo danas po svijetu. U mnogim zemljama taj je dio nemoguće privatizirati i suvlasnici su svi građani. Oni o tome moraju odlučivati zajednički i oni su identitet te države, kao i zgrada kojih su vlasnici. Recimo u centru Pariza,

stanari svakih nekoliko godina moraju popraviti fasadu. Ako to ne učine ili ne mogu zgradu održavati, moraju se iseliti iz nje i mogu živjeti tamo gdje ti propisi ne postoje. U samom centru, primjerice, ne možete živjeti u zgradi koju ne popravljate. To je vaša obaveza. U Americi kućni savjet postavlja pitanje nekome tko u zgradi želi kupiti stan, kako će doprinijeti toj zajednici, odakle mu novac, čime se bavi, itd.

Oni imaju mogućnost i ne prihvatiti nove stanare ako tako procijene.

Boris Bakal: Naravno, kad sam to objašnjavao ljudima u zgradi, oni su me čudno gledali. Kažu na jednom mjestu u filmu „Ma gaće mogu svoje prodat“, jer oni svoj stan doživljavaju kao gaće koje skinješ i obučeš. Ne mogu shvatiti da se ta jedna stambena jedinica ne može izdvojiti; nekim si se stepenicama popeo do svog stana, kome one pripadaju? Ili si se liftom dovezao. Kome on pripada? Tko to sve popravlja? To je dio sveg tog zajedništva i to smo mi probali kroz naš projekt osvijestiti. Ne nužno ideju anonimnosti vlasništva, nego konkretiziranja tog vlasništva.

Je li na njoj nakon svega učinjen samo *face lifting*? Postavlja se i pitanje kako je preživjela zagrebački potres i u kakvom je stanju danas? Da li je situacija još lošija nakon što je završeno snimanje filma?

Boris Bakal: Curenje vode u zgradi i slično, to je sve popravljeno u međuvremenu. Rupa u stropu je samo simbol toga da su stanari popravke doživjeli kao konačno stanje, a ne kao nešto što se treba stalno održavati. Cilj je ostvaren, zgrada je savršena, termodinamički je puno bolja od prvotne, zapravo da se nije popravila do potresa, sve grilje bi popadale, masu žbuke bi palo sa nje, ona je statički zaista savršena. Uostalom, u samom središtu potresa u Skopju, nalazi se također jedna Vitićeva zgrada, takozvani neboder Auto-Makedonija. Vitić se često hvalio svojim statičkim proračunima, posebno tom zgradom koja je bila u centru skopskog potresa i nije doživjela veća oštećenja.

Skopska zgrada je pretpostavljam bila dijelom vašeg projekta „Feniks – Apokalipsa“ gdje se bavite upravo stanjem grada nakon potresa.

Boris Bakal: Tako je, ona je bila dijelom i moje radionice za arhitekta i umjetnike 2014. a koja se zvala „Auto-Makedonija Safe Place“, gdje govorimo o tome kako da društvo bude sigurno. Zgradu Makedonije smo uzeli kao

metaforu sigurnosti, dok je ostatak vezan uz hladnoratovsku apokalipsu koja se još uvijek nastavlja i traje već 70 godina, odnosno kako se sa tim Skopjem napravila jedna cenzura i isticanje kvalitete razlika, a ne sličnosti. Jer u Skopju i njegovoj obnovi su zaista svi sudjelovali, od Amerikanaca, Rusa, Kineza, Japanaca, Afrikanaca, Arapa, svih arhitekata iz cijele Jugoslavije. Taj grad je zaista strašno brzo dobio svoj odgovor na potres, za razliku od Zagreba ili Banije koji ni do danas nisu dobili adekvatan odgovor, ako taj odgovor nije bio reguliran onime što je gradonačelnik Tomašević zakonski mogao napraviti. Znači, imamo popravljene škole jer je to dio gradske infrastrukture, ali ono što je dio državne infrastrukture to uopće nije taknuto. Ili se troši po principu da se potroši što prije, kao primjerice Arhitektonski fakultet, čija obnova je velika prevara jer nije bio ni malo oštećen, a na njega će se potrošiti 380 milijuna kuna. Samo zato jer se ne želi napraviti sustav koji bi omogućio građanima da popravljaju. To je ta razlika između Skopja i Zagreba. Vitićev neboder iz filma je popravljen, ali ono što nije popravljeno je društvo, ono se nije promijenilo, čak je otišlo u još goru fragmentizaciju i polarizaciju, u sukobe, pa još dodatno pandemija, potresi i sada ova hiper-inflacija svemu tome nije pomogla.

Vitićev neboder iz filma je popravljen, ali ono što nije popravljeno je društvo, ono se nije promijenilo, čak je otišlo u još goru fragmentizaciju i polarizaciju, u sukobe, pa još dodatno pandemija, potresi i sada ova hiper-inflacija svemu tome nije pomogla

Dolazi i do generacijske promjene stanara.

Boris Bakal: Postoji nešto što se zove memorija zgrade. Promjenom suvlasnika naprosto memorija te zajedničke borbe se izgubila, došli su neki novi mladi ljudi koji nemaju pojma, došli su u predivnu, krasnu termički izoliranu zgradu s novom kotlovnicom, s novim prozorima, u novim bojama. Umjesto azbesta na balkonima sada se nalazi staklo, zgrada je stvarno jedan šareni monolit kao iz 'Odiseje u svemiru'. Ti novi ljudi nemaju pojma što se sve tu dogodilo. To je taj 'Hrvatski Alzheimer', tako sam sve to nazvao. On se prvo dogodio u socijalizmu već 1945. godine, gdje je sam socijalizam cenzurirao sjećanje, ali onda se stvorilo tih zajedničkih 50 godina modernističke utopije. Sljedeći rez se događa 1990. i dogodio se opet taj klasični kulturni Alzheimer, memorija se izgubila.

Koliko je ta ideja u korijenu biološka, a koliko društvena, odnosno sociološka?

Boris Bakal: Biološka je isključivo kod zemalja koje su dugo u ratu, pa stariji umiru od stresa, povreda, gladi, a narod biva sve mlađi, dakle u tim narodima se događa taj Alzheimer. Ubrzanim pomlađivanjem, gdje je društvo

sve mlađe i mlađe, u tim društvima se ne prenose znanja. Na području bivše Jugoslavije, Alzheimer se najprije dogodio u toj kontroli sjećanja. Dakle, čega se smijemo sjećati, a čega se ne smijemo sjećati? Smijemo li se sjećati Vitića budući da je on projektirao zgradu CK, odnosno zgradu društvenih organizacija? Da li se tog čovjeka uopće smijemo sjećati? Nama je trebao ovaj projekt i nama je trebala izložba hrvatske i jugoslavenske arhitekture u MoMa-i 2018. godine, da prihvatimo donekle da je hrvatska arhitektura socijalističkog razdoblja svjetski značajna. Naravno, ne samo hrvatska nego i srpska, bosanska i slovenačka, crnogorska, albanska i makedonska, svih nas. U Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata znalo se: želiš li studirati arhitekturu, ideš u Zagreb. Vlast je dakle 1991. odredila čega se mi smijemo i trebamo sjećati. To je izazvalo i kontraproduktivni efekt, pa su se ljudi namjerno počeli sjećati onoga što im nije dozvoljeno, pa je došlo do raznih iskrivljenih nostalgija, melankolija i mržnji. Mi živimo u jednom identitetski vrlo kompleksnom društvu i ovaj film to dobro pokazuje. Mi ni ne znamo što je uopće identitet i kako se identitetom manipulira. Na neki način sam i ja, stvorivši identitet zgrade, izmanipulirao stanare da poprave zgradu. Ali sam tako stvorio zajedništvo koje je bilo Arhimedova točka, odnosno postavio zajednički cilj, društveno planiranje. U njoj imamo vrlo kontrolirani prostor u kojemu će se dići kvaliteta stanovanja, ali će se dići i cijena tih stanova. Danas je kvadrat u Vitićevom neboderu oko 3.500 do 5.000 eura. Ja sam konkretno svojim projektom poklonio ogromnu količinu novca ljudima.

Dakle, „Sve je u novcu“, da parafraziram ime još jednog vašeg projekta. Je li i onda ovaj film svojevrsni nastavak prvobitnog sociološkog eksperimenta kako ga je Vitić zamislio za tadašnje zaposlenike banke, u kojima su u istoj zgradi stanovali direktori, službenici i svi radnici. Možemo li reći da je taj eksperiment uspio?

Boris Bakal: Ajmo biti iskreni. Otkada je, a to dolazi sa socijalizmom, da ljudi različitog imovinskog statusa mogu zajedno stanovati, govorimo o *well-fare* uređenju. Nekada je to bilo prilično drugačije. U zgradama su živjeli samo bogati, u najmu ili vlasništvu cijele zgrade, a siromašni čak nisu mogli i do određenih dijelova grada. Modernizam je imanentan tom socijalnom eksperimentu. Različiti ljudi na istom mjestu koji se moraju dogovoriti, to je suvremeni grad po sebi. Živimo u gradu s masu nepoznatih ljudi, o načinima kako, moramo se zajedno dogovoriti. Prolazimo kroz ulice, tu su razni Indijanci i kauboiji, i nadamo se, vjerujemo u to, da nas neće napasti ili pucati na nas, jer je grad po definiciji stvaranje "sigurnog mjesta". Mi tu razmjenjujemo naše kvalitete, različitosti i vrijednosti. Naš projekt je posve sigurno također socijalni eksperiment. I to da se vidi da li u kapitalizmu danas, da li se može donekle pozitivno izrežirati život jedne zgrade? I mi smo ga izrežirali. Život u filmu „Vitić pleše“ je režiran.

Film na neki način završava pesimistično, kao da se ne vidi neka svijetla budućnost unatoč uspjehu ili neuspjehu eksperimenta. I u najavama filma je isticana ta moguća uzaludnost borbe.

Boris Bakal: Moja zadnja replika u filmu je da je konflikt neminovan. Ali da bi konflikt bio svrsishodan, on mora biti vidljiv. Mi se nalazimo u doba dekadencije, pogotovo zapadnog sistema, evidentno je da su ovo njegovi zadnji trzaji. Film bih prije doživio kao izazov, kao bačenu rukavicu javnosti, u smislu, ajde sad vi sami nešto napravite.

**АЛЕКСАНДАР ТИШМА: ЗАПИСИ О КЊИЖЕВНОСТИ 1953–1965, I–III,
АКАДЕМСКА КЊИГА. НОВИ САД, 2021–22.**

ПОБЕЛЕЖЕНЕ ЧИЊЕНИЦЕ ЈЕДНЕ НЕСМИРЕНЕ БОРБЕ

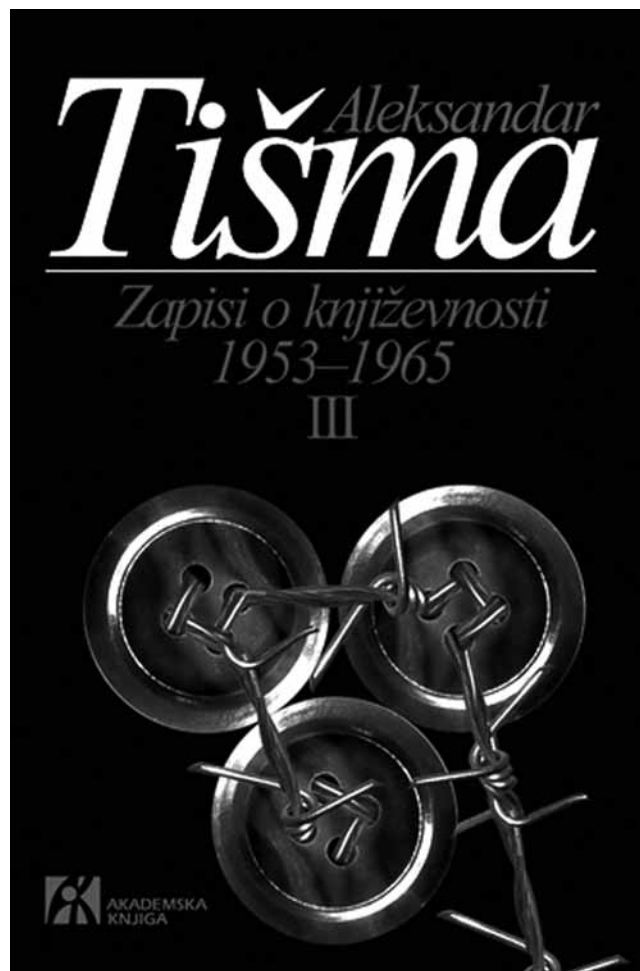
„Записе о књижевности“ пре свега треба читати као прворазредно сведочанство о функционисању хуманистичког механизма културолошког прожимања простора и времена, а потом и као књижевни лексикон унутар ког се читалац може кретати у бројним смеровима без бојазни да ће залутати. Али ма којом од тих стаза да кренете, доживећете истинску духовну авантуру

пише: **Вуле Журић**

Примајући Шилерову награду на двестогодишњицу рођења великог песника, швајцарски књижевник Фридрих Диренмат је на свечаности у Мајнхајму, далеке 1959. године, између осталог рекао да му „позив писца онемогућује да се бави литературом, сем повремено у доколици...“ Потом то и објашњава: „Ја могу да изразим само неке претпоставке, а немам могућности да их поближе испитам, да претпоставке и слутње докажем са научном строгошћу; нити пак за то имам воље...“

Цео Диренматов говор објављен је у првом броју немачког књижевног часописа „Акцент“ за 1960. годину, а југословенски читаоци су о томе могли да читају само неколико месеци касније на страницама „Летописа Матице српске“ у оквиру сталне рубрике „Листајући часописе“. Испод девет краћих текстова штампаних двостубачно при самоме крају те пете свеске 385. књиге најдуговечијег књижевног часописа у Европи стајали су иницијали П. Г. Иза њих се крило име Павле Гост, псеудоним којим се Александар Тишма потписивао испод свих чланака које је за потребе ове рубрике написао од 1953. до 1965. године.

Ови Тишмини текстови први пут су на једном месту штампани у два тома, када их је под насловом „Светска књижевност, Летопис Матице

српске“, приредила Анкица Васић а објавио САНУ – Огранак у Новом Саду 2006. године. Записи о књижевности једног од ретких српских писаца чије је дело признато и познато далеко преко граница овдашњих језика сада су поново пред нама, подељени у три књиге објављене у оквиру едиције целокупних дела Александра Тишме које са примереном посвећеношћу објављује „Академска књига“ из Новог Сада. Уредник издања је Горана Раичевић, а пре него што се препусти критичарско-хроничарском летописању аутора великих и важних књига какве су „Књига о Бламу“ и „Употреба човека“, читаоца дочекује колико информативан толико, усудили бисмо се да кажемо, *тишмијански* предговор Јована Попова.

Предочавајући околности у којима је млади и у књижевни свет тек приспели аутор почео да пише, испоставиће се, редовну и дуговечну рубрику у „Летопису“, Попов каже како се Александар Тишма, након што се запослио у Издавачком одељењу Матице српске у јануару 1952. оженио, „у новембру добио сина, а у међувремену је, да не буде баш све идилично, избачен из Комунистичке партије“. Потом је на Београдском универзитету и дипломирао. „Био је муж и отац, запослен човек, перспективан писац. Шта би још могао пожелети човек на заласку својих двадесетих?“

Па, пре свега, како Попов одмах и одговара, да отпутује у

иностранство и то, ако је икако могуће – негде на Запад. Али, пошто је реч о периоду који је претходио златноме добу југословенског социјализма, када је са црвеним пасошем СФРЈ без било каквих препрека постало могуће путовати којекуде, ни млади Тишма у таквој атмосфери бројних ограничења није имао много избора. Па ако већ није могло да се отпутује у свет, требало је наћи начин да тај свет дође овде. „Пало ми је на памет да бих могао да искористим знање језика пишући приказе часописа, који су у Библиотеку Матице српске захваљујући Младену Лесковцу стизали у врло лепом броју, остајући углавном нечитани.“ Тишма је ово сведочанство о рађању идеје о покретању сталне рубрике у угледном књижевном часопису тако специфичне културолошке важности оставио у мемоарској књизи „Сечај се вечкрат на Вали“, која ће се потом цела стопити са осталим записима у „Дневнику 1942–2001“.

А управо се та и по обиму и по садржају монументална књига испоставља као нека врста парњака или, још боље, огледала тротомних „Записа о књижевности“. Јер, сем што пажљиви и знатижељни читалац, листајући упоредо записе о ономе шта од страних часописа писац чита и шта му се мимо тога догађа, може да реконструише процес сазревања не само једне по много чему специфичне стваралачке поетике већ и откривања умећа да се са исте тачке стиче увид у оно што се дешава у спољноме свету а истовремено преиспитују сензације које се дешавају у дубокој унутрашњости тако осетљивог бића.

Већ смо поменули да је оваква подземна Тишмина узбурканост графички смиривана штампањем рубрике на два ступца, уз дискретан, неутралан наслов и потпис тек иницијалима ионако измаштаног аутора. Временом су краћи текстови унутар једног броја били најављивани унисоним формулацијама које као да су означавале смрт у коме ће се кретати каснија поетика Тишминих наслова. „Анегдоте и утопије“, „Стари и нови греси, старе и нове заслуге“, „Признања и зебње“ – све су то наслови који готово бирократским тоном најављују уобичајени, неко би чак помислио помало и досадњикав садржај, али се иза ове увежбане смирености крије цео један космос истрајне стваралачке побуне.

Редовним писањем рубрике у „Летопису Матице српске“ Александар Тишма је током пуних дванаест година успоставио својеврсни координатни систем духовне атмосфере у времену које ће се испоставити као последња ера у којој је јавност била суштински заинтересована за оно што човечанству имају да саопште писци. Отуда „Записе о књижевности“ пре свега треба читати као прворазредно сведочанство о функционисању хуманистичког механизма културолошког прожимања простора и времена, а потом и као књижевни лексикон унутар ког се читалац може кретати у бројним смеровима без бојазни да ће залутати. Али ма којом од тих стаза да кренете, доживећете истинску духовну авантуру, а свако од тих путовања јесте нови прилог настанку имагинарног индекса имена писаца, њихових дела и култура у оквиру којих су настала.

Сем обиља најразличитијих књижевних података и потпуних информација о бројним књижевним и друштвеним догађајима, свако Тишмино *листање* на страницама „Летописа“ изражавало је и његов недвосмислен а често и провокативан став. Не пропуштајући прилику да критички осветли или пак осенчи неко дешавање, тенденцију или феномен, „Павле Гост“ се и те како свесно прихватао бремена неке врсте

чак друштвено-политичке одговорности да једним посве интимним мишљењем или осећањем одшкрине врата оним Југословенима који су хтели да завире у готово све делове света, а да их при томе ослободи подморања да носе наочаре са диоптријом владајуће идеологије. Тако су ауторова добра информисаност и широка обавештеност постали добра прилика да читаоци стичу знање каквог данас у том облику готово више да нема.

Из данашње перспективе, запањује број часописа које је Тишма *листао* за читоце „Летописа“. Међу њима су „Тајмс“, „Тајмсов књижевни додатак“, „Партизан ривју“, „Велт унд ворт“, „Харперс магазин“, „Акцент“, „Њујорк тајмс бук ривју“, „Трансатлантик ривју“, „Литературнаја газета“, „Новиј мир“, „Ноје дојче литератур“, „Ноје дојче хефте“, „Пари мач“. Поред публикација на француском, енглеском и немачком језику, у Библиотеку Матице српске пристизали су, на пример, и часописи из суседне Мађарске, али и из далеке Индије! Многа од ових гласила одавно више не постоје, док се друга и даље мање или више успешно боре са изазовима дигиталне ере и са све сложенијим законоправилима политичке коректности.

Временска дистанца са које се данас препуштамо ишчитавању ове у више нивоа изузетно вредне грађе омогућава нам да се подсетимо или да сазнамо који су то све писци били присутни на светској књижевној сцени, те да будемо сведоци Тишмине рецепције тадашњих тенденција.

Већ прво издање рубрике „Листајући часописе“ доноси нам сажете а свеобухватне текстове у којима Тишма пише о Вилијему Саројану, Францу Кафки, Синклеру Луису и Роберту Музилу. Током дванаест година, двостубачном рубриком при крају сваке свеске „Летописа Матице српске“ продефиловало је на стотине имена писаца. Међу њима је највише оних који су већ тада важили за класике светске књижевности или су у „реалном времену“ стицали овај статус, али има и много писаца који су тада актуелни или чак изузетно познати, данас одавно заборављени. Да би се стекла представа о распону *листања*, навешћемо тек један део заиста дугачког списка писаца о којима су у периоду од 1953. до 1965. инострани књижевни часописи писали, а Александар Тишма о томе извештавао југословенску јавност. Ту су, дакле, између осталих: Хемингвеј, Дикенс, Хаксли, Дарел, Казанцакис, Хесе, Грејем Грин, Орвел, Лингер, Ремарк, Џојс, Звево, Норман Мајлер, Моравија, Хајнрих Бел, Сол Белоу, Фокнер, Фленери О’Конор, Вирџинија Вулф, Бекет, Деблин, Апдајк, Борхес, Брехт, Жорж Сименон, Селин, Карсон Макалерс, Бернард Маламуд, Маргарит Дирас, Клод Симон, Вилијем Голдинг, Борис Вијан, Ле Клезио, Гомбрович, Паул Целан, Франц Ведекинд, Бернхард...

И док о некима извештава тек једном или два пута, од текстова у којима се у „главној улози“ налазе Томас Ман, Ернест Хемингвеј, Џејмс Џојс, већ помињани Роберт Музил и Жорж Сименон могла би да се састави засебна књига.

Вести о Мановим позним књижевним пословима, његовој смрти и каснијој судбини његових дела читају се као већ полуобрађена грађа за својеврсни биографски роман. Нарочито интересантно је Тишмино извештавање о садржају до тада необјављених докумената који се тичу генезе Мановог односа са издавачем Фишером, који је након првобитног непоколебљивог одбијања да уопште разматра штампање једног тако

обимног рукописа као што су „Буденброкови“, после пажљивог читања романа младог писца писао како је „у потпуности склон“ да књигу изда „упркос њеном обиму“ и да не помишља да га напусти.

Преносећи оно што је о зборнику објављеном поводом двадесетогодишњице Музилове смрти (1942) написано у априлском броју часописа „Велт унд Ворт“, Тишма тог истог пролећа издавају причу о помоћи коју је извесни свештеник Лежен пружио писцу „Човека без својстава“ док се налазио у емиграцији у Швајцарској. „Лежен је био тај који је организовао књижевно вече Роберта Музила у јануару 1940; међутим, на ту приредбу дошло је свега 15 лица.“

Нешто раније, Тишма преноси како се у Француској недавно појавила књига стихова „од некаког Фернанда Песое“, те како је потом у Паризу одржана и „недеља Фернанда Песое“. Одговарајући на питање ко је тај песник за кога се до тада није било чуло, Тишма каже да је то један „од оних манијака пера који се тешко откривају свету и које обично само овако, накнадно, уме да открије средина егзалтирана литературом као што је париска“.

Не мењајући тон, за Малколма Луарија ће рећи да је то непознати мртви писац.

Без симпатија у неколико наврата пише и о Џеку Керуаку, а пратећи генезу књижевне славе Ериха Марије Ремарка, на једном месту ће, поводом репортаже о његовом боравку у Паризу написати како је смисао свога постојања Ремарк „остварио у свега три недеље (током којих је настао његов најпознатији роман ‘На Западу ништа ново’), као опскуран млад Немац, повратник из изгубљеног рата“.

Прелиставајући немачке часописе, Тишма југословенским читаоцима није, међутим, преносио само оно што је на њиховим страницама писало о више или мање вредним немачким писцима, него је, разматрајући актуелности на тамошњој како културној тако и широј јавној сцени, давао веома бритке критичке оцене тамошњих друштвених послератних процеса.

Тако је у вези са објављивањем ратних дневника немачких војника 1953. написао да „ако је литература одраз осећања и мишљења једне средине, онда неке нове публикације у Немачкој могу да забрину пажљивог читаоца“. Четири године касније, Тишма ће приметити и како се „Немачка, којој је била отргнута читава деценија објективног проценивања духовних вредности, у последње време све више обогаћује делима која треба да попуне празнину“. Потом ће, након што констатује како су „у Немачкој грехови прошлости још стално на дневном реду“, поентирати да се тамошња литература „одликује посебном патетичном актуелношћу, а критика литературе полемичком оштрином“.

Сем генезом немачког послератног друштва, Тишма се, између осталог, бавио и развојем ситуације у Мађарској у време тамошње антисовјетске побуне. Пишући о листу Савеза мађарских писаца, који је услед развоја догађаја у то доба већ био угашен, прво ће се усудити да каже и како су то дуго „биле досадне новине које смо немарно гурали на ивицу стола; насилу оптимистично празнословје поткупљених пера која се притом још и осећају непријатно па не могу да пишу него лоше“, да би, листајући последњи број који је штампан 20. октобра 1957, констатовао како су у њему „побележене чињенице једне несмирено борбе“.

У континуитету се бавио и темама које ће у годинама и деценијама

потом обележити његово књижевно дело. То је пре свега интересовање за еротику (али и порнографију), па ће овдашњу публику редовно извештавати о животу Набоковљевог романа „Лолита“.

Редовност рубрике омогућавала му је да у силним публикацијама које су поштом исто тако редовно стизале на новосадску адресу Матице српске не трага само за садржајима који покривају поља историје књижевности и књижевне критике. Тако је, пре него што ће махом препричати, а делом и превести причу Грејема Грина која се појавила у новембарском броју „Лондонског магазина“ 1963. године напоменути како часописи поврх свега треба да буду „попришта борби схватања; само изузетно дешава нам се да у мноштву теоретских текстова и приказа потражимо и неки белетристички прилог, обично ако нас привуче име у потпису“.

Захваљујући оваквом Тишмином концепцијском опредељењу, „Записи о књижевности“ могу се читати и као необична антологија превода писца који је, да се подсетимо, у своје позном стваралачком добу нашој култури подарио маестрални превод романа „Бесудбинство“ мађарског нобеловца Имреа Кертеса. Једино што Тишма вредност оваквих активности у оквиру своје рубрике све време умањује називајући их преводима на дохват, на брзу руку, импровизованим неримованим преводима, приближним преводима...

Сем поменутог Грејема Грина, Тишма је током дванаест година писања за „Летопис Матице српске“ домаћим читаоцима, између осталих, преводио стихове Бертолда Брехта, Готфрида Бена, Франца Кафке, део Вајсове драме „Мара/Сад“, али и пародију на Ремаркову „Триумфалну капију“ немачког писца Роберта Нојмана, те текст у коме се описује цео ток стриптиза у неком ноћном париском локалу.

Не бежећи од интересовања за бизарно, Тишма је извештавао и о резултатима анкете недељника „Арс“, који је након разговора са педесет нових романијера у свом августовском броју саставио „роботски портрет“ просечног представника нове генерације писаца. „Према добијеном резултату“, остајући озбиљан наставља Тишма, „овогодишњи почетник има између 20 и 48 година, потиче из Париза или из француске провинције али и са Антила, и у великој већини не живи од литературе. Најчешће је професор – али не само књижевности, већ и музике и фискултуре“.

Пишући рубрику „Листајући часописе“ за „Летопис Матице српске“ пуних дванаест година, Александар Тишма је демонстрирао недвосмислену решеност да се у свакоме тренутку на сваки начин одупре и најмањем покушају да се његово књижевно дело и интелектуални ангажман сагледавају параметрима просечности.

На време предосетивши своје стваралачко позвање, он је на само себи својствен начин решио да оповргне речи које је Фридрих Диренмат изговорио примајући Шилерову награду. Одустајући од доколице, Александар Тишма је деценијским бављењем литературом постајао писац. Побележивши чињенице једне несмирено борбе, он је пишући „Записе о књижевности“ стицао истинску стваралачку моћ, уједно нам подаривши оригинални књижевни лексикон који својом интелектуалном свежином и ширином сведочи о успелим напорима наше културе да у једном од многих бурних времена истраје у својој окренутости ка свету.

**VOJA ČOLANOVIĆ: O OPSTANKU I BIVSTVU: DNEVNIČKI ZAPISI 1942–1945,
PRIREDILA JELENA ŽURIĆ, JMU RADIO-TELEVIZIJA SRBIJE, 2022**

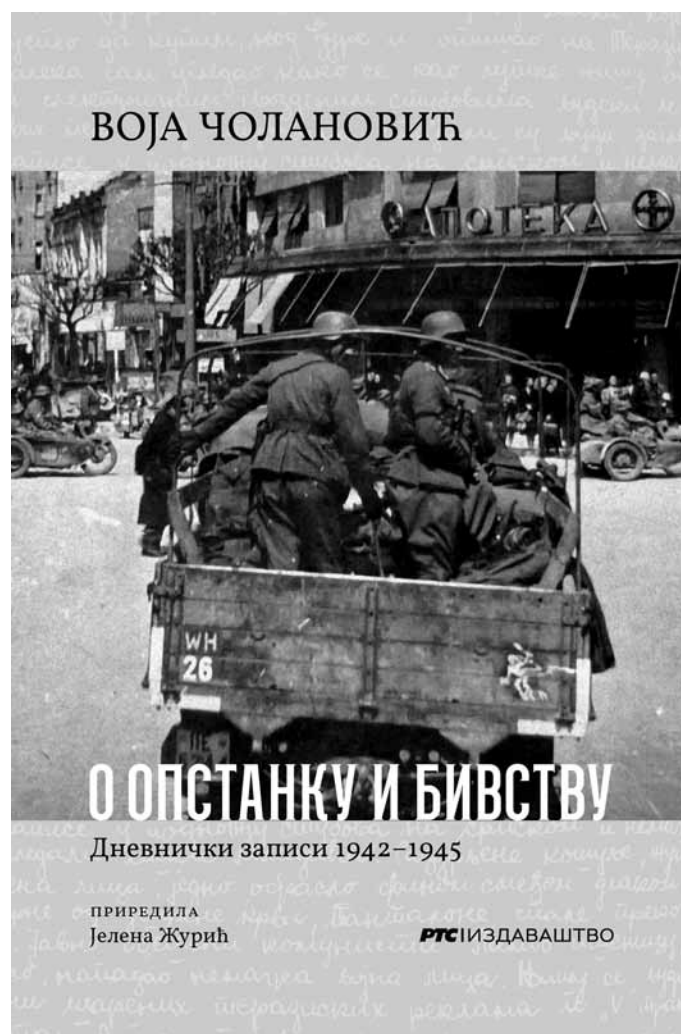
PLANOVI KAO BENZINSKA VATRA

Rad Jelene Žurić je, uz obimnu doktorsku disertaciju o poetici Čolanovićeve proze, priredila više tekstova o ovom piscu, a najnovije delo iz tog korpusa jeste naslov *O opstanku i bivstvu: dnevnički zapisi 1942–1945*, izvod iz ratnog dnevnika koji može postati jedna od ključnih čvornih tačaka za razumevanje proze ovog pisca

PIŠE: **Dragan Babić**

Simptomatično je za našu kulturu da se prisećamo istaknutih pojedinaca prekasno, ili čak ne ni tada. Tako je, na primer, prošlogodišnji jubilej od punog veka od rođenja Voje Čolanovića prošao skoro potpuno nezapaženo: osim sporadičnih događaja, manjeg broja novinskih tekstova i nekolicine časopisnih priloga, ova godišnjica – za razliku od, recimo, stogodišnjice rođenja velikog pesnika Vaska Pope – skoro da je potpuno zaboravljena. No, u slučajevima izostanka institucionalizovane podrške, neophodno ju je potražiti u pojedincima, i kod ovog autora ističe se pregalački rad Jelene Žurić koja je, uz obimnu doktorsku disertaciju o poetici njegove proze, priredila više časopisnih i drugih tekstova o ovom piscu. Najnovije delo iz tog korpusa jeste naslov *O opstanku i bivstvu: dnevnički zapisi 1942–1945*, odnosno izvod iz ratnog dnevnika koji se, kao i u slučaju tekstova sličnog okvira, opsega i odrednica, može postati jedna od ključnih čvornih tačaka za razumevanje proze ovog pisca i brevijar njegovih najintimnijih i najpoetičnijih misli.

Ipak, pre reči o ovom naslovu, trebalo bi podsetiti se prilika u kojima su se dnevničke beleške ovog pisca već pojavljivale pred čitaocima, zbog čega njegovo ostvarenje u ovom domenu nikako ne može da se smatra pot-

puno nepoznatim i iznenadnim. Pre svega, radi se o monografiji iz 2012. koja deli naslov sa imenom autora i koja je, zajedno sa sličnim knjigama koje su potpisali David Albahari, Ljubica Arsić, Milisav Savić i Zoran Ćirić (uz knjigu Stevana Raičkovića koju je priredio Miroslav Maksimović), otvorila jedan potpuno novi uvid u svet proze Čolanovića. Treba imati na umu da je u trenutku publikovanja ove knjige on imao devedeset godina i da je stoga ovakvo rekapitulativno izdanje, koje spaja isečke iz njegovog proznog opusa sa autopoetičkim i esejističkim tekstovima, sa jedne strane, te ispovednim i memoarskim beleškama, sa druge – ovde je izuzetno značajan uvodni autobiografski deo od nekoliko desetina stranica – predstavljalo neku vrstu teorijskog okvira koji je bio neophodan ne samo postojećim istraživačima, akademskim radnicima i čitaocima, već i, možda i još više, onima koji su se u tom trenutku tek uključili u aktivno praćenje njegovog bogatog opusa. Pored ove publikacije, 2019. godine posthumno je objavljen deo dnevnika iz Drugog svetskog rata, odnosno period između 1941. i 1942. i iz prve polovine 1945. godine, pod naslovom *Šapat ispod obešenih: iz mojih dnevnika za nemačke okupacije*, koje je priredio Miodrag Raičević. Ovom kapitalnom izdanju prethodilo je nekoliko isečaka u periodici (u *Beogradskom književ-*

nom časopisu 2014. i Književnom magazinu 2015. godine) koji su dali publici priliku da anticipira o čemu će se sve raditi u integralnoj verziji dnevnika – kada ona, naravno, postane dostupna. To se, ipak, tek nedavno desilo, i jasno je da je izdanje *O opstanku i bivstvu: dnevnički zapisi 1942–1945.* najdetaljnija, najkonkretnija i najobimnija predstava toga šta je Čolanović radio tokom nemačke okupacije Beograda i Srbije, čime se bavio, sa kime je provodio vreme i, možda čak i najvažnije, kako je preživio ratna razaranja. Nažalost, ovaj rukopis ranije nije imao podršku koja mu je trebala da postane najsveobuhvatniji i najprecizniji vodič kroz poetiku i rad ovog pisca, i tu na scenu stupa onaj individualni rad o kojem je bilo reči ranije – Jelena Žurić, u ulozi priređivača, daje precizan uvid u različite teme i pasije kojima se autor posvećivao u nimalo veselim i jednostavnim trenucima, u jednom od najtežih i najkompleksnijih perioda lične i kolektivne istorije.

Uprkos tome, ili možda baš *usled* toga, on je fokusiran na svoje pisanje, uski krug porodice i prijatelja, te male životne radosti koje mu pomažu da spasi glavu pod okupacijom. Tu se i krije namera da se posveti pisanju dnevnika i da potpuno izmesti sebe i svoj život van granica stvarnosti, te spoznaja da se opisivanjem svakodnevnih, premda opasnih detalja, on zapravo čuva od ludila koje je svuda oko njega, kako to formuliše u uvodnoj belešci uz isečak iz dnevnika koji je objavljen u *Beogradskom književnom časopisu*: „Za minulih sedam decenija, uzalud sam (opet i opet) pokušavao da dokučim ne zašto sam vodio dnevnik [...] nego zašto sam to radio u grču, bez odlaganja, maltene fanatično. Kao da je u pitanju bio sâm život. Što se ishoda tiče, i sad je isto: odgonetke nema. Sem ako dnevnik nisam tako predano i osobenjački vodio da ne bih poludeo“.

Tek sada je opseg svih tih dnevničkih beleški postao dostupan jer ovo izdanje, kako svojom voluminoznošću (on sadrži oko četiri stotine stranica teksta uz odgovarajući kritički aparat priređivača u vidu uvodnih razmatranja, napomena uz svaki segment i opsežnog pogovora), tako i svojom celovitošću, pretenduje na totalitet i utisak koji nije bilo moguće ostvariti priložima u periodici i u pomenutom prvom dnevničkom izboru koje je bio znatno skromniji i svedeniji. Upravo je zbog te sveobuhvatnosti i moguće uvideti sav opseg tematskih, motivskih, simboličkih, ideoloških, poetičkih i značenjskih slojeva koje poseduju Čolanovićevi ratni dnevni. Naravno, sve vreme se povlači paralela između dve realnosti koje opsedaju autora – one ratne, sveprisutne i kolektivne, koja definiše vreme i prostor u kojima se on kreće, te one privatne, intimne, porodične i umetničke, koja je otvorena za sve ono što nema veze sa ratom koji traje oko pisca. Ona prva strana njegove stvarnosti, iako se čini da je važnija i životnija, zapravo je neretko u drugom planu jer, iako rat jeste svuda oko njega, on nije u njemu jer on ne dozvoljava da ratno stanje prevlada njime i njegovom psihom. Autor provodi određene delove te četiri ratne godine na prinudnom radu, u zarobljeništvu i u logorskom okruženju, ali su ti najintenzivniji utisci rata izostavljeni iz dnevnika i na njih se Čolanović vraća tek kasnije, u reminiscencijama i analizama onoga što je proživio. Stoga ovi zapisi ne nude onaj nivo najviše moguće uverljivosti i aktuelnosti koji je karakterističan za zapise koje autori zapisuju dok se najužasnije stvari njihovih života dešavaju oko njih, zbog čega je ovaj dnevnik bliži beletrističkom nego dokumentarističkom ili memoarskom tekstu. To nije rezultat samo mladićeve želje da spasi sopstveni život, već pre njegov svestan odabir da posveti pažnju stvarima, događajima i ljudima koji su u njegovoj neposrednoj blizini i omogućavaju mu da

ne potone u tamu ratnog vrtloga već da iz njega izvuče onoliko pozitivnog koliko je moguće. Ipak, u odeljcima naslovljenim „Situacija“, koji se katkad javljaju nakon zasebnih dnevnih zapisa, Čolanović ističe ratne prilike u zemlji i svetu, sažeto i skoro reporterski prenoseći šta se dešava na frontovima od Japana i Rusije do Zapadne Evrope i Afrike. Dok kasnije ovi istaknuti odeljci utihnu, autor pominje geopolitičke promene i vesti sa ratišta – naročito kada u jesen 1944. godine stupa u službu ratnog vazduhoplovstva i postaje aktivan kao strelac na bombarderu, zbog čega i dobija Orden za hrabrost – ali i promene u svom okruženju, tako suptilno i minuciozno dajući svoju intimnu istoriju Drugog svetskog rata koja nije suštinski različita od zvanične, ali jeste prelomljena kroz ličnu vizuru i perspektivu mladića specifičnog senzibiliteta.

Taj senzibilitet kasnije je izrastao u poetički i književni kredito na kojem Čolanović zasniva svoja rana dela, pripovednu zbirku *Osedlati mećavu* (1958) i roman *Druga polovina neba* (1963), kao i kasniji roman *Levi dlan, desni dlan* (1981), koji su svi obeleženi ratnim iskustvima i izrastaju u primere preoblikovanja autobiografske građe koja sada postaje važan element poetičkog određenja. Tim postupkom se Čolanović najviše približava piscima kao što su Ernest Hemingvej i Aleksandar Tišma koji su, nakon Prvog i/ili Drugog svetskog rata, pokrenuli nove poetičke odrednice svog stvaralaštva baš na osnovu toga što su proživeli u tom periodu. Iako se u pomenutom tekstu u *Beogradskom književnom časopisu* udaljava od potonjeg navodeći da njegov dnevnik „nije uzorak književnog žurnala poput Tišminog dnevnika iz okupiranog Novog Sada“, veza ova dva pisaca očigledna je, naročito prilikom analize upotrebe (auto)biografskog predloška da bi se stiglo do novog beletrističkog diskursa koji je negde na pola puta između stvarnog i izmaštanog, odnosno fikcionalnog i dnevničkog. Kod Čolanovića se, međutim, uviđa usmerenje na istaknute pojedince koji dele njegov ratni put, a likovi vazduhoplovaca slični su onima koje u svoju prozu, opet na osnovu ličnih doživljaja, uvode, između ostalih, Stanislav Krakov i Vilijam Fokner. Dakle, čak i kada ne govori o teškim ratnim prilikama, autor u dnevnicima postavlja snažnu osnovu na kojoj se u narednim decenijama grade njegova prozna dela koja tek nakon publikovanja ovih zaokruženih dnevničkih zapisa postaju razumljiva na jednom novom nivou i prijemčiva ne samo kritici i istraživačima, već i novim generacijama čitalaca koje autor svakako zaslužuje.

Najzad, kako Jelena Žurić primećuje u pogovoru, u mnogobrojnim segmentima dnevnika nagoveštava se svesna mešavina stvarnosti i fikcije u komentarima koje autor ističe, ponekad u zagradama, ponekad odvojene zarezima, a ponekad kao integralne delove teksta. Ovi primeri nedvosmisleno pokazuju „da ono što je prethodno rečeno pripada fikciji a ne realnosti“, čime se samo pojačava utisak da u ovim dnevničkim zapisima Voja Čolanović nastupa ne samo kao *svedok* ratnih događaja, već i kao mladi *umetnik* koji se sprema da ostvari svoje spisateljske namere, te govori o tome sa ljudima iz svog okruženja i čita im odlomke. On neretko ističe ideju o pisanju proze i priprema se za ono što mu sledi nakon rata – toliko da se veći deo izdanja *O opstanku i bivstvu: dnevnički zapisi 1942–1945.* može čitati kao roman o odrastanju ili *Künstlerroman* – a u stvarnosti u kojoj je sve nesigurno i kojoj su svi planovi „kao benzinska vatra“, na korak od toga da se ne ostvare, upravo ovakav pristup jedini je način da se preživi rat i započne višedecenijska i plodna spisateljska karijera.

ЕМИР КУСТУРИЦА: *ВИДИШ ЛИ ДА НЕ ВИДИМ*, СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА, БЕОГРАД, 2022.

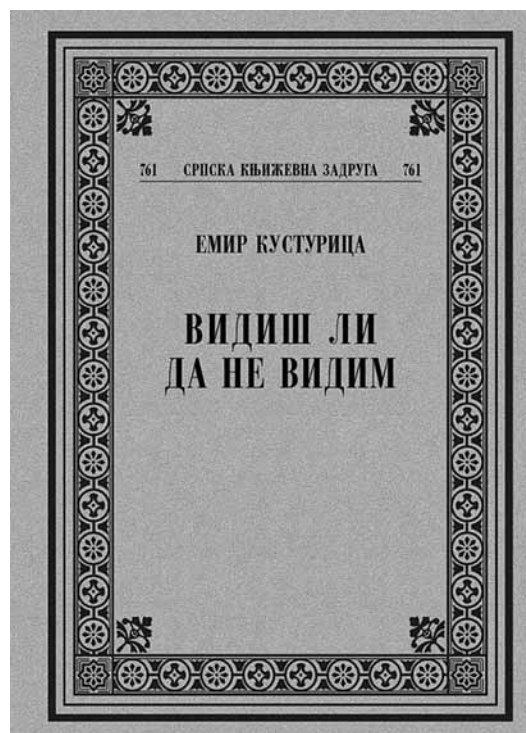
ЛЕВИТИРАЊЕ НА ЖИЦИ

Поред претежнијег метафизичког плана текста, постоји и јасни друштвено-политички који говори о Хандкеу, али и о Кустурици у издвојеном контексту од доминантне светске политике са чијим идејама се непрестано полемисхе и које се проблематизују и најзад, у свом бесмислу, поништавају

пише: **Јована Милованчевић**

„Соко је јачи од несреће“ – једна је од првих, далекосежних мисли романа „Видиш ли да не видим“ Емира Кустурице и садржи у себи јаку симболичку потку указујући на пишчев однос према стварности која почиње да значи и исијава смисао тек када се метафоризује, пребаци из реалног на план трансценденције. Најзад, соко је јачи од несреће јер „представља небеску аристократију“, у вези је са оностраним и можемо га схватити истовремено као чисто религијску и естетску фигуру. Са друге стране, да бисмо били свесни соколова међу нама, они се морају удвојити, учинити различитим од људи и као такви, дуални постојати у свету, у мноликим својим појавама и значењима.

За главног јунака своје приче Кустурица је одабрао великог аустријског нобеловца, Петера Хандкеа назвавши га у једном, симболичком слоју своје приповести, и Петром Апостолом Спелеологом који „са шкртим свјетлом тоне у пећине, у дубину земљине утробе“. Његова двострука личност условљава и два плана казивања овог романа који се системом необичних, ритмичних асоцијација преклапају, сажимају и чине једну уједначену, кохерентну целину која нам једнако говори о стварности колико и о измаштаној фикцији једног могућег човека на земљи. Тај могући човек је нико други до уметник који зна да нас „филмови и књиге редовно изводе на трасу трансценденције. Тамо ишчезну функције времена“. О времену управо и говори Предговор овој књизи, нека врста есејистички осмишљеног говора о пролазности света и вечности ствари, оних које су успеле да се лише своје временитости и постану идеје.

На идејама које превазилазе људско и свакодневно почива и ова књига, формално интересантна, испричана у различитим регистрима који су не само тематски, већ и стилски разновидни. Фрагментарни, колажни тип казивања отвара могућност сталној смени осећајности, барокно богато лепежи мисли, сцена, доживљаја и догађаја који у збиру увек изневеравају читаоца јер га неспремно воде лавиринтима смисла вечности и бесмисла света у којем живи. Тема времена важна је и за динамику приче саме, не само њен идејни регистар. Наиме, време радње романа је наизглед доста кратко, сажето и упућује на церемонију доделе Нобелове награде Петеру Хандкеу којој присуствује и Емир Кустурица. Међутим, наизглед дигресивним, а заправо по свему функционалним епизодама, време се константно шири, садржај симболички бременити и од *вишка виђеног* ствара се сложена прича о времену и појединцу у њему.

Једна од кључних речи ове књиге је и *пут* схваћен као просторна и метафизичка чињеница. Он је мнолики. Најпре је реч о путу до подијума у Стокхолму где Хандке прима највеће књижевно признање, једновремено је то пут између два базена у хотелу, на Канском фестивалу, ход по жици „развученој с краја на други крај циркуса“ и на концу, ход „између разапете двије громадне стијене на капији Старог брода у кањону Дрине“. Асоцијације су многе. Од Ничеовог „ходача по жици“, до Андрићевог Ћоркана који левитира над понором, на мосту који спаја две обале, две културе, две нације, али и два света: свет реалности са светом маште. Са једне на другу обалу могу прећи само они који се не плаше или поседују знање, а оно, између осталог, значи и бол, опасност и жртву за стварање, креативно-симболички процес у којем чак и када се спушта може изгледати као да се човек успиње јер дело тражи жртву, људску, једну једину, ону која је писац сам. Најзад, само од његовог тела може се направити најквалитетнији папир и исписати истинска прича. О овоме

посредно сведоче и странице о нераскидивој, али и неразмрсивој вези између ствараности и приче о њој, о својеврсној судбинској опредељености за уметност, о једној слици које се никада не може лишити онај којем је намењена. Пристанак на све могуће последице, објава је крајње одређености стварањем, али и свесно препуштање демонима, не изван, већ онима који су у нама и који нас, напослетку, делом и чине људима, због тога, на крају романа, Хандке и поручује Кустурици: „Немој се лишавати демона“.

„Видиш ли да не видим“ је књига о сусрету или, ако ћемо у порекло ове речи, о срећи проналаска сродног бића које је у неким случајевима ближе нама, него што смо ми сами себи. Хандке је овде Кустуричин стваралачки двојник са којим се разговора и замишља разговор, а да су при том обе ситуације у истом простору реалности. Било да фактографски записује или очуђује призор, Кустурица пише исто, сви су у истој равни, и Стари брод, и Дрина, и Кан, и Стокхолм, а само због тога што ће нас на крају све саобразити уметност. Овај текст је, са друге стране, и прича о сусрету две изразите стваралачке индивидуалности при чему се ни једна од њих не труди да изрази себе, већ разуме другог и у њему пронађе нове могућности и облике постојања. У сусрету је, такође, важно и сачувати себе, те нас одређени делови овог романа упућују на поетике поменутих уметника. Пут, опажаји, стишане емоције и суптилно, део су Хандкеовог стваралачког лика; барокна распричаност, драма емотивности, контрапунктски обрти и паралелно постојање различитих нивоа доживљеног, могу се сматрати делом Кустуричиног филмског, а овом приликом књижевног живота.

Наслов ове књиге, на први поглед парадоксалан, указује на још један могући ниво њеног разумевања, а тиче се унутрашње топографије јунака до које се долази само поунутрашњењем света и загледањем у себе. У једној наизглед обичној ситуацији, у биоскопу, дакле, месту паралелног, алтернативног времена и простора, један од гледалаца ће, жалећи се што му је Кустурица заклонио платно, рећи: „Видиш ли да не видим“. Нагон за постизањем унутрашњег вида или, његошевски, потреба за мењањем очију да би се видео творац или нека узвишена идеја, далекосежна је мисао ове књиге, а на трагу Платинове идеје о уласку у себе и погледу изнутра. Ово, са друге стране, и ствара приповедни ритам и тензију причања где се регистри стално смењују јер се свет поунутрашњује и у свет се одлази са пуном свешћу о себи, као последици погледа у понор у нама.

Поред овог претежнијег, метафизичког плана текста, постоји и један јасни друштвено-политички који говори о Хандкеу, али и о Кустурици у једном издвојеном контексту од доминантне светске политике са чијим идејама се непрестано полемише, оне се проблематизују и најзад, у свом бесмислу, поништавају. Ови делови су есејистички важни пасажии и размишљања о распаду Југославије, ратовима, страдањима, новом светском поретку, свету савремености и спектакла који захтева усамљеног, издвојеног, колективног човека, а све то је у супротности са могућношћу поседовања унутрашњег вида, те маркантне индивидуалности која једина може да створи, и кроз векове је и стварала велику уметност, чији примери свакако јесу двојица главних ликова књиге „Видиш ли да не видим“ Петер Хандке и Емир Кустурица.

CAL NEWPORT: DIGITALNI MINIMALIZAM, VERBUM, ZAGREB, 2022.

JESMO LI JOŠ UVIJEK LJUDSKA BIĆA?

Ako se jedva možemo izboriti s malom spravicom koja se zove mobilni telefon, o čemu govori ova knjiga i koja je na loš način promijenila čitav naš način života, kako ćemo se nositi s globalnim sistemom umjetne inteligencije, koja po prirodi vlastitog razvoja želi ovladati svime?

PIŠE: **Bojan Munjin**

Teško je pisati o krajnje aktualnoj temi kao što je digitalna tehnologija, koja se toliko brzo mijenja, praktički iz sata u sat, da je svaki osvrt na ovaj fenomen, u trenutku kada o njemu razmišljamo, u stvari zakašnio. Čini se da se u takvoj vremenskoj nezgodi nalazi i tema ovog teksta a to je knjiga „Digitalni minimalizam“ Cala Newporta, koja je napisana 2019. godine i u hrvatskom prijevodu (izdanje Verbum) do domaćih čitalaca došla je 2022. godine. Autor knjige je profesor računarskih znanosti na američkom sveučilištu Georgetown i u podnaslovu svoje knjige stavio je pitanje koje se danas čini važno: kako živjeti smisleno i usredotočeno u svijetu prepunom ometanja? Zaista, kako živjeti u takvom svijetu, kada se od 2019. godine kada je ta knjiga napisana do danas, tih digitalnih ometanja višestruko umnožilo? Čini se ipak, kolikogod da naše kritičke misli kasne za strelovitim promjenama u digitalnom svijetu, da se radi *samo* o razlici između intenziteta i suštine: posljednjih godina dramatično smo preplavljeni dominacijom nove tehnologije, ali to 'digitalno ometanje' naprosto posjeduje takvu otrovnu radijaciju, da su se njene posljedice počele osjećati čim se ta svjetlucaва izmaglica s naših ekrana pojavila među nama. Tako Newport započinje svoju analizu današnjeg digitalnog vremena spominjući već na prvoj stranici knjige

tekst stanovitog Andrew Sullivena iz 2016. godine, pod zastrašujućim naslovom: „Nekada sam bio ljudsko biće“. Iza toga slijede jednako alarmantne riječi: „Neprekidno bombardiranje vijestima, tračevima i slikama pretvorilo nas je u manične ovisnike o informacijama. Mene je to slomilo. Moglo bi i vas.“ Dakle, svjetska digitalna epidemija traje već dugo, nekoliko decenija, vjerojatno i više i danas se širi otprilike brzinom koja je potrebna da *selfie* s vašeg telefona stigne od sunčanih Maldiva do zagrebačke Slobodine. Ključno pitanje Newportove knjige i našeg života uopće jest koliko smo svjesni posljedica te epidemije. Ono zbog čega nam je bilo i danas jest teško da prepoznamo opasnost novih tehnologija po naš život, navodi Newport, neka je vrsta zamke: različite aplikacije na telefonu, igrice, Facebook i ostale društvene mreže i virtualne platforme, shvaćali smo u početku kao *novotariju* i jednu od mnogih oblika *razonode*. „To je bilo zgodno i nije izgledalo kao nešto na čemu bismo uopće potrošili puno vremena“, kaže u Newportovom istraživanju jedan od ispitanika. Tada, 2007. godine, zapaža autor, kada se pojavio prvi iPhone, nismo slutili da će se dogoditi – tako kažu rezultati ispitivanja na tom polju – da danas prosječni vlasnik pametnog telefona provodi oko tri sata dnevno na društvenim mrežama i drugim digitalnim platformama i da svoj telefon ‘provjerava’ oko osamdeset i pet puta dnevno. Takav vlasnik telefona obično kaže „pa samo sam pogledao u poruku koja mi je stigla“, ali u pravilu ne broji koliko je to puta u toku dana učinio. Te promjene su nam se prišuljale i dogodile brzo, kaže Newport, prije nego smo uopće sagledali stvari i zapitali se što *zaista želimo* od tog brzog razvoja, posljednje desetljeće i pol. U međuvremenu, kaže Newport, postali smo iscrpljeni od mahnite aktivnosti na telefonima i postali svjesni da nad

tom svojom aktivnosti više nemamo kontrolu. Posljedica te manične jurnjave u virtualnom svijetu je temeljna promjena naših života koju zapažamo svaki dan: buljimo u ekran telefona dok se naše dijete kupa, pretražujemo poruke dok razgovaramo s prijateljima, prekidamo zajednički ručak jer je netko nešto ‘važno’ rekao na Twiteru i tako u krug. Kako nam se to dogodilo? Odgovor je po ljude prilično opasan. Ljudi nisu podlegli ekranima zato što su glupi ili lijeni, kaže Newport, nego zato što su uložene milijarde dolara u digitalnu industriju da se tako nešto dogodi. Ovakav autorov zaključak svakako ne predstavlja neku fantaziju, unutar već široko rasprostranjenih teorija zavjere, nego argumentirani stav o današnjoj moći novca koji beskrupulozno guta sve pred sobom. Newport tako navodi osobno priznanje Tristana Harrisa, inženjera u kompaniji Google, koji kaže: „Tehnologija nije neutralna. Njeni proizvođači i vlasnici žele da se njome koristite na određene načine i u dugim razdobljima. Na taj način oni zarađuju.“ Autor knjige spominje i druga autentična svjedočanstva zaposlenika u digitalnim kompanijama, koje završava zaključkom Billa Mahera, američkog TV novinara, o razlici dominacije duhanske industrije i one druge koju stvaraju proizvođači digitalne tehnologije: „Duhanska kompanija *Philip Morris* samo želi vaša pluća, *App Store* želi vašu dušu.“ Ili, kako to kaže Adam Alter, američki univerzitetski profesor socijalne psihologije: „Koji je to najvažniji faktor koji oblikuje naše živote? Naši ekrani.“ Ili, na drugom kraju svijeta, u Zagrebu, na pitanje profesora Tihomira Cipeka s Fakulteta političkih znanosti svojim studentima, da li bi oni željeli da im se oduzme demokracija ili telefoni, studenti spremno odgovaraju: Oduzmite nam demokraciju, telefone nam ni za živu glavu ne dirajte.

Posljednjih godina dramatično smo preplavljeni dominacijom nove tehnologije, ali to ‘digitalno ometanje’ naprosto posjeduje takvu otrovnu radijaciju, da su se njene posljedice počele osjećati čim se ta svjetlucava izmaglica s naših ekrana pojavila među nama

Radi se dakle o ovisnosti ljudi o modernim tehnologijama i autor knjige ju dokazuje rezultatima istraživanja mnogih psihologa, no jedna činjenica, slijedeći prethodnu misao o dominaciji nad plućima i duši, posebno je uznemirujuća: ovisničke karakteristike novih tehnologija nisu slučajne već su pomno osmišljene kao dio dizajna. Što je konkretno to što novim tehnologijama omogućava da potiču ovisničko ponašanje, pita se Newport. Ima mnoštvo sastojaka sa kojima će određena tehnologija vjerojatno zarobiti naš um, među kojima je autor izdvojio dvije radioaktivne sile kojima tehnološke kompanije promiču ovisničko ponašanje. To su *povremena nagrada* i *potreba za društvenim odobravanjem*.

Ovu prvu prepoznajemo u milionima 'lajkova', 'srca' ili 'dijeljenja' koji danas kruže telefonima. Psihološka potreba za *povremenom nagradom* pretvara se u opsesiju: stalno provjeravamo telefon, hoćemo li dobiti 'lajkove' ili će naša poruka ili objava proći bez reakcija. Lajkove jedan od Facebookovih inženjera zove 'vedrom zvonjavom pseudozadovoljstva', dok nas njihov izostanak čini depresivnim. Kako je neizvjesno da li ćemo dobiti 'nagradu' ili ne, kaže autor, čin naše objave i stalno provjeravanje ima li reakcija, čini nam se izluđujuće privlačnim. Druga radioaktivna sila koja potiče ovisničko ponašanje na telefonima, i to dizajneri aplikacija dobro znaju, jest čovjekova duboka potreba da želi znati kako izgleda u očima drugih. U kamenom dobu čovjek je pazio što drugi u plemenu misle o njemu, kaže Newport, a danas nam tu potrebu zadovoljavaju društvene mreže a da se pri tom u stvarnom životu možda nikada nećemo susresti s onima koji nam u virtualnom svijetu kažu da smo zgodni, pametni i uspješni. Pisac ovih redova bi dodao još i *znatiželju*, stalnu čovjekovu potrebu da sazna nešto i o drugima, koja potreba je danas u medijima dovedena do bijelog sjaja. Tako na naše telefone neprestano stižu naslovi s mnogobrojnih portala o tome koja je pjevačica s kojim nogometašem pobjegla na more, koji slavni glumac se liječi od alkoholizma i droge, tko je zgrnuo silne pare i da li će se nešto 'spektakularno' dogoditi u ovom ili onom ratu. U svakom slučaju rezultat po našu dušu je porazan: telefoni, aplikacije i društvene mreže kradu naše vrijeme, našu pažnju i sve one stvari koje bismo, umjesto što neprestano zurimo u ekrane, učinili dobro drugima i sebi. Što da uradimo da bismo smanjili ili neutraliziramo tu našu neprestanu zakačenost na telefone i njihova uzbuđenja? Prvo što se trebamo zapitati, savjetuje autor, jest zašto nam je potrebno svih 112 aplikacija koje imamo na našem telefonu? Potrebna nam je *filozofija korištenja tehnologije*, odnosno odgovor na pitanje koje ćemo digitalne alate pustiti u naš život, zašto i uz koja ograničenja. To bi praktično značilo da ako imamo alat za komunikaciju s našim rođacima u Australiji, to ćemo zadržati, ili neke aplikacije vezane za naš posao ili uopće sve ono što nam zaista omogućuje kvalitetan život. „Ali što ako na Facebooku ima i nešto korisno za mene“ zapitat će se netko. Odgovor Newporta onome tko je već debelo zaražen mnogobrojnim aplikacijama nije lak, ali je jednostavan: propustite male i beznačajne stvari koje stižu sa vaših telefona. Koncentrirajte se na one koje vam zaista koriste u životu. Tako otprilike, u mnogo različitih varijanti, kaže autor, izgleda život ljudi koji su se odlučili za veliku promjenu i postali su digitalni minimalisti: pronašli su odjednom da imaju više slobodnog vremena za sebe, da imaju bolji odnos sa svojom ženom i ukućanima; telefon im više nije zalijepljen za ruku, ponovno otkrivaju šetnje u prirodi i naprosto, okrenuli su glavu na mnoge druge strane koje ih zaista čine sretnijima.

Ljudi koji racionalno drže pod kontrolom svoje telefone, ti digitalni minimalisti, postoje među nama i svakako daju dobar primjer milijunima onih koji se te digitalne ovisnosti ne mogu riješiti, ali: da li se ipak radi, kako kaže autor, o *neravnopravnoj trci u naoružanju*? Kako danas stvari stoje, svijest i razum o štetnosti digitalne tehnologije, onda kada je ona štetna, bitno kasni za ogromnom moći te iste tehnologije, koja se kao što rekosmo s početka teksta strelovito širi. Otežavajući faktor, uz užasno teški napor odvikavanja od gotovo kemijske ovisnosti od virtualnog svijeta u koji smo svi upali, jest neka vrsta cementirajuće linije manjeg otpora koja glasi: A, šta ćemo, svijet se mijenja, danas je novo vrijeme, moramo se prilagoditi i živjeti u njemu.

Kako izgleda to novo vrijeme, kako smo se prilagodili i kako živimo u njemu? To novo vrijeme je danas, počevši od kompjutera iz sredine 20. vijeka do mobitela krajem toga vijeka i pametnih telefona, aplikacija i društvenih mreža početkom 21. vijeka, označeno zajedničkom slikom: dobom umjetne inteligencije. Zadnjih mjeseci se sa velikom zabrinutošću intenzivno priča, u znanstvenim krugovima, u medijima i u javnosti, da je ta umjetna inteligencija danas narasla do takvog stupnja da je postala opasna po čovječanstvo. Sada već imamo aplikacije „koje odgovaraju na sva pitanja“ i sa kojima, ako ih samo napunimo podacima, mogu se bolje raditi mnogi poslovi, umjesto miliona običnih smrtnika, od usluge brze hrane, računovodstva, administracije, do pisaca, inženjera, kirurga... Drugim riječima, umjetna inteligencija će u budućnosti oduzeti poslove mnogim živim ljudima, pa samo u Hrvatskoj se predviđa da će zbog naglog razvoja tzv. AI tehnologije, od 1,6 miliona zaposlenih, posao izgubiti oko 400 000 radnika. Da li će ti ljudi biti premješteni na neka druga radna mjesta i da li će nekoga biti briga za to? Neće. Nadalje, ako je umjetna inteligencija toliko savršena, a jest, ona će dominantno normirati mnoge poslove, što znači i da će uspostaviti i kontrolu nad stvarima i ljudima. Stručnjaci također kažu da je AI toliko superioran i toliko se brzo razvija da bi mogao postati i autonoman, dakle mogao bi funkcionirati i kao određeni *perpetuum mobile*, bez ljudskog poticaja i upravljanja. Kraće rečeno, umjetna inteligencija, sama, mogla bi se okrenuti i protiv ljudi. U to, kao i obično, zaista ne želimo vjerovati. Umjetna inteligencija mogla bi biti i zloupotrebljena na mnogim područjima, o tome danas već svi govore, u još većem zarobljavanju ljudi ili u globalnom ratu na primjer. Da li tako izgleda svijet u kojem živimo i jesmo li se zaista njemu prilagodili? Ovo nisu pitanja iz SF filmova, ovo je realnost.

Danas prosječni vlasnik pametnog telefona provodi oko tri sata dnevno na društvenim mrežama i drugim digitalnim platformama i da svoj telefon 'provjerava' oko osamdeset i pet puta dnevno

Tako dilema s početka teksta o našem kaskanju za vremenom postaje danas brutalno stvarna. Ako se naime jedva možemo izboriti s malom spravicom koja se zove mobilni telefon, o čemu govori knjiga „Digitalni minimalizam“ i koja je na loš način promijenila čitav naš način života, kako ćemo se nositi s globalnim sistemom umjetne inteligencije, koja po prirodi vlastitog razvoja želi ovladati svime? Zaključno, za čovjeka je oduvijek bilo jedino važno pitanje, uz sva njegova posrtanja, kako da spasi svoju dušu a onda i sve ostalo vrijedno života. Kako taj čovjek danas očito ne misli ni na svoju dušu a i na sve ostalo, odgovor na ovo pitanje trenutno je vrlo sumračan.

САША РАДОЈЧИЋ: *ДЕЧАК СА ФАНАРА*, АГОРА, НОВИ САД, 2022.

УДЕС ЦАРИГРАДСКИХ СРБА

Роман *Дечак са Фанара* може се ишчитавати и тумачити на више начина. У првом слоју то је повијест нестајања једне српске цариградске породице коју ратови и немири селе с мјеста гдје су пустили коријење које не може да се прими у новим срединама и историјским околностима, што у коначници води растурању и ишчезнућу

пише: Ђорђе Нешић

Постоји извесна жудња изразитих прозаиста да напишу понеку лирску пјесму, а лиричара да се оките бар једним романом. Није лако ни једно ни друго. Пјесник читав живот тренира да би трчао на сто метара, а сад одједном треба да трчи 3000 метара са препрекама. За прозаисту важи обрнуто. Потребно је дакле промијенити начин живота да би се корачало свим књижевним жанровима, а да се као резултат не добије лирска проза или есејистички роман, односно наративни лирски исказ привидно сложен у стихове. С поезијом се најчешће крочи у литературу, па се суштаствени прозаисти више не враћају лирским трагом (Андрић, Павић), а тек ријетки досегну највише домете на неколико књижевних поља (Црњански у поезији и прози, Симовић у поезији и у драми).

Уочено је да су три истакнута српска пјесника у прошлих пар година, а двојица од њих у прошлој, објавили романе. То је изазвало мали потрес на књижевној сцени, ако тако нешто још уопште постоји (*шта ће пјесници у прозној забрану*). Потрес је појачан чињеницом да су ови романи добили и неке важне награде. Један од пјесника, Енес Халиловић, већ се окушавао у прози, док су Дејан Алексић и Саша Радојчић објавили романе првенце.

Роман *Дечак са Фанара* може се ишчитавати и тумачити на више начина. У првом слоју то је повијест нестајања једне српске цариградске породице коју ратови и немири селе с мјеста гдје су пустили коријење које не може да се прими у новим срединама и историјским околностима, што у коначници води растурању и ишчезнућу. Узимајући у обзир имена јунака романа, Јована, Марка, Петра и Павла може се говорити о библијским асоцијацијама на јеванђелисте и апостоле. Ако тумачимо *мота* испред поглавља романа, а најчешће се ради о филозофским цитатима, у садејству с исказима *Дечака са Фанара*, и имена главне јунакиње Софије (мудрости) може се роман тумачити и с филозофског аспекта. Роман помало личи и на шаховску партију, чији је запис *мото* једног поглавља. Све су фигуре послогане на табли, осим оних које су „поједене“ или жртвоване. Партија се зауставила пред расплетом и онда се накнадним анализама, освјетљавају претходне судбине појединих „фигура“. Уопштено, ријеч је о насиљу историје над појединцем, цикличности ратова, миграцијама, тзв. хуманом пресељењу становништва, прекрајању граница и њиховом утицају на човека, породице, народе. Звучи универзално, као да није ријеч о 1919. или 1946. години, него о крају двадесетог вијека и годинама у којим управо живимо. *Јер то двоје је у људској природи: да живе на погрешан начин и да на исто тако погрешан начин покушавају да промене то како живе. Стварност човековог*

заједничког живота, његове политике, отуда је у својој суштини кретање по кругу, од једног до другог великог пожара.¹

Роман је исписан нелинеарно, односно од корака који претходи епиплогу, према реминисценцијама на прошлост које расвјетљавају судбине јунака. Ради прегледности испричаћемо сиже романа линеарно. Хронолошки прича креће 1919. у Цариграду, пратећи догађаје у српским породицама које, након грчко-турског рата треба да одлуче, 1923. о свом „хуманом пресељењу“. Произвођач европског намјештаја и велетрговац, Јован Поповић, има три сина, Марка, Петра и Павла, од којих је најстарији дорастао за женидбу. Послови и планирана женидба одређују Јована да се не сели. На Фанару дјевојчица Софија одраста у девојку, сусрећући у сну Дечака с којим води важне разговоре. Софија је несудбена невеста најстаријег Јовановог сина Марка. Кад Јован и Марко страдају у пожару, породица се сели у Србију. Софија се удаје за средњег брата Петра, а најмлађи Павле одлази на студије у Француску. Павле постаје револуционар који тајствено путује по Европи, архитекта Петар гради мостове, а Софија, свршивши сомборску Препарандију, ради као учитељица у једном банатском селу. Кад избије Други свјетски рат, Петра одводе у њемачко заробљеништво, а Павле ратује по европским ратиштима, да би с Црвеном армијом дошао у Банат. Ту и погиба крајем 1944. у атентату који врше ситни локални преваранти да би избјегли Сремски фронт. Петар се сели у Холандију, без намјера да се враћа кући. Софију приводе на саслушање чланови ОЗНЕ с циљем да им напише Павлову биографију ради његовог проглашења народним херојем. Роман завршава епиплогом који расвјетљава судбину неких од актера романа.

Већ прва реченица романа даје оквир времена и простора: *Ено, воде неку кулакињу!* Посљератно је то доба обрачуна с народним непријатељима у виду грађанске класе или кулака, бољестојећих сељака. Није битно што је ознака кулакиње погрешна, важно је залијепити етикету. *Мото* првог одломка је из Платонове *Државе*, а државу оличавају тројица припадника ОЗНЕ, бахати насилници који уживају у страху који шире око себе. *Исказ дистрибутера опијума за народ*, локалног свештеника Саве, исказан као афоризам, даће наслов првом поглављу „Три мудраца из престонице“ – *Ено их, гле, три мудраца Мелхиор, Валтазар и Каспар. Иду за звездом, али погрешном*. Иронијски набој назива овог поглавља поновиће се у називу *Exegi monumentum*, гдје се говори о плочи коју у славу потенцијалног народног хероја ради локални каменорезац задужен за надгробне споменике. Називи појединих поглавља понављају се два или више пута. Тако се назив романа понавља као наслов три поглавља романа. Дечак са Фанара је тајанствени лик који се Софији јавља у сну, наговјештавајући важне догађаје. Чини се каткад да је у питању анђео чувар који јој помаже у невољи када пада са смокве, али пошто у једном појављивању говори језиком филозофа, чини се да није само анђео. Тај одломак почиње цитатом Витгенштајна „Смисао света мора лежати изван њега самог“. Дечак са Фанара јавља се Софији на једном тргу, на раскршћу путева,

говорећи филозофску мисао о слободи избора и немогућношћу одређења. Овдје се Дечак указује као хеленски дух који на агори износи филозофске ставове. Све у вези Софије и Дечака релативизује се сном: „У сну је све могуће. И цео живот је сан, који будни сањамо.“ Софија у реалности лик Дечака препознаје у браћи Поповићима и то у свој тројици, као Дечаков сабирак или пресјек. Софија ће бити у вези са свом тројицом браће. Марку несудбена невеста, Петру супруга а Павлу љубавница. Противтежа Дечаку, анђелу из сна, је ознаш Миладин Ћирковић, насилник и носитељ зла, који од Софије покушава да ишчупа емоције и успомене на Павла, а на крају добија комунистичку хагиографију испуњену флоскулама и општим мјестима.

Библијске асоцијације на имена неких од јунака и њихове судбине неминовне су. Јеванђелисти Јован и Марко страдавају у пожару у покушају да спасу „Мере“, свеску с божанским пропорцијама предметног свијета. Петар је, како му и име каже, чврст као стијена и непоколебљив у својим мислима и поступцима. Платоничар Павле шири и пропагира своју комунистичку вјеру широм Европе. Петар постаје изгнаник, а Павле страдава од руке ситних шверцера и превараната. Њихова имена, Брацика и Рака, опозитна су библијском имену жртве.

Роман има поетичких, па и аутопоетичких записа као онај о бјелини папира и првој реченици коју треба записати:

Већ прва записана реч ће раздвечити и упрљати празнину, испуниће је нечим чему желимо да припишемо неки смисао, у чији разлог постојања хоћемо да верујемо, али при томе не смемо да спустимо поглед сувише дубоко. Јер видели бисмо да све те силне грађевине наших реченица лебде, усред празнине, усред ништавила, и да их не држе никакви темељни ни потпорни стубови, ништа постојано нити чврсто, да се само наслањају једна на другу, неким чудом одржавају равнотежу, да грађу за нове узимамо из рушевина старих реченица, које тако окрњене све теже разумемо...И видели бисмо да је све то, и мегалополис наших реченица, и празнина која их окружује, само пуко предворје иза којег пулсира неразговорни живот. Живи живот, који не долази до речи, јер му речи нису потребне. Речи га претварају у нешто друго.²

Саша Радојчић исказује се овим кратким, али раскошним романом, као вјешт приповједач који сигурном руком држи конце нелинеарног приповједања. Добро гради атмосфере безбрижности, сањарења, али зна да ефектно нагласи драму која ће одвести у катастрофу (*Маса је постала руља*). Студиозно гради ликове стављајући их у функцију приповједачких законитости. Можда су само ликови ознаша пренаглашено типски и једнобојни, али, пошто су они зла противтежа анђеоском лику дјечака, контраст је појачава. Српска књижевност добила је одличан роман, мали споменик цариградским Србима, а актуелност њихове судбине потврђује се као универзални удес другог и другачијег.

НИКОЛА ЖИВАНОВИЋ – ПЕСМЕ И ПОЕМЕ. ПОЕТИКУМ: КРАЉЕВО 2020;
БУЛИЋИ И УВЕОЦИ. ПРЕСИНГ: МЛАДЕНОВАЦ 2020.

РИЈЕЧ СА ОДЈЕКОМ ЉУДСКОГ ГЛАСА

**Живановић поседује изворан
пјеснички поглед на ствари, који
– било да га изоштравља диоптрија
версификације старих мајстора
или да га замагљује алкохолна
влага очију – остаје увијек то што
јесте и што је за поезију једини
ненадомјестив предуслов**

пише: **Владан Бајчета**

Књиге поезије које означе пресјек једног пјесничког развоја увијек су добар подстицај да се критички оцрта лик ауторове стваралачке физиономије. То нарочито важи у случају пјесника какав је Никола Живановић, који се постарао да сам наговјести прекретницу у свом досадашњем, више него успјешном умјетничком развоју, насловима *Песме и поеме* (2020) и *Ђулићи и увеоци* (2020). У њима се доноси ауторски избор, истовремено и својеврсна допуна најзначајнијег сегмента досадашњег Живановићевог стваралаштва, који чине књиге *Астапово* (2009), *Carmina Galli* (2014) и *22* (2019). Читаоцима *Просвјете* добро познат као аутор изванредног мемоарско-поетичког серијала текстова „О крагујевачкој савременој поезији“, Живановић, и сам завичајно припадајући истом кругу, укупном својом појавом далеко је надишао његове оквире, а у поменутиим текстовима дао му је топли есејистички омаж. Његова поезија је читана и поштована, подједнако цијењена од критике, али још увијек чека на увиде продубљеније од досадашњих, махом брзих критичких одјека, којима су следећи редови покушај скромног прилога.

Колико год данашња читалачка и интерпретативна заједница (не само у нашим оквирима) била потајно радознала за анегдотски аспект књижевног живота, она у јавности чедно зазира од *анахроног* критичарског биографизма, макар се за њим посезало и са часним херменеутичким намјерама. Живановићева (стваралачка) биографија

даје доста повода да се о њему каже ријеч са одјеком људског гласа, умјесто још једне збирке фраза књижевнокритичког жаргона без стварне користи читаоцу, а исто тако писцу и његовом дјелу.

Након младалачких лутања на студијама права, а затим и српског језика, Живановић је дипломирао светску књижевност. (То је, нимало случајно, једини податак од којег се састоји његова биографија на корицама *Песма и поема*.) Године учења пратила је ријетка систематичност и посвећеност некога ко се не спрема да своју диплому за нешто практично употреби, већ искључиво да себе изгради, или боље рећи *догради* као пјесника. То се видјело од почетка: читао је вриједно, продубљено, осјећајући се помало надмено равноправним сабесједником Вергилија, Хелдерлина, Витмена и других имена у замислимом низу. Ипак, његова поезија постала је тако аутентичан ерудитни дијалог са најширом традицијом западне литературе, иако она не врви од лаковјерних покушаја да се цитатима армирају недовољно чврсти стихови. То је врста унутрашње дијалогичности, која је таква и када није површински видљива. Са друге стране, та поезија није ни енигматска одгонеталица за образованог читаоца, већ напросто, и у овом свом аспекту као и у свему другоме, тек један од могућих путева ка циљу коме пјесник искључиво и треба да стреми – доброј пјесми. Тај период стваралачког стасавања опјеван је под насловом „Фестивал пива у Улици маршала Бирјузова“, и стварносно и естетски аутентичан је изданак Живановићевог лирског писма:

*Станујући у Улици маршала Бирјузова,
Имао сам утисак да је центар Београда
Тачно у мојој спаваћој соби.
Живео сам мирно и једнолично:
Данима никуда не излазим,
Не занимају ме чари престонице,
Позориште и књижевна дешавања.
Само лежим, читам и пијем пиво.
Када устанем из кревета
И закорачим према кухињи или клозету,
Чини ми се да идем ка провинцији.*

Попут неких старих пјесника, Живановића од почетака прате новеле усменог књижевног предања: приче о неријетким, вољним и невољним ексцесима, чини се чешће прве него друге врсте. Ипак, готово ничег сличног са егзистенцијалним искуством *уклетог* пјесника нема у његовој поезији. Класичног, донекле и (нео)класицистичког поретка, то је лирика смиреног, камено срезаног стиха, без екстраваганције и псеудоавангардних испада било које врсте, толико својствених савременој поезији. (Она је то једним својим дијелом, јер њена поетичка комплексност није сводива на једнозначно одређење.) Тај парадокс донекле објашњава једна пјесникова изјава: на књижевној трибини од прије неколико година, Живановић је на питање како његова

поезија настаје одговорио некарактеристичним гласом исповиједне разгаљености, који се код њега јавља само након слутње истински садржајног дијалога о поезији – да, отприлике, када има неки проблем који не може да разријеш, он напише пјесму. То би у неком другом контексту могло звучати као немилосрдна аутоиронија. Живановић се, међутим, више пута заиста показао као врхунски мајстор да себи створи озбиљне животне проблеме, доказујући истовремено свој поетички *кредо* великим бројем успјелих пјесама.

Све што је спољашње у Живановићевом приватном и умјетничком животу: и темељно компаратистичко образовање и боемска разузданост, од секундарног је значаја у односу на главну одлику његове стваралачке природе. Живановић, напосто, посједује изворан пјеснички поглед на ствари, који – било да га изоштрава диоптрија версификације старих мајстора или да га замагљује алкохолна влага очију – остаје увијек то што јесте и што је за поезију једини ненадомјестив предуслов. То није никаква ишчашена оптика из куће кривих огледала, гдје се све види избличено час на један, час на други начин. То је само мало подешенија загледаност у свијет око себе, који се одједном указује другачијим – а парадоксално ближи својој суштини – када слика пронађе одговарајући израз у (наизглед) лако пробраним ријечима. Пјесма „Дрвеће“, читава од једне строфе, јасно ће показати о чему је ријеч:

*Голови дрвета су федери сабијени
До саме границе издржљивости.
Зато се стабла чврсто држе за земљу,
Пипцима, сисаљкама, зубима.*

Кроз такву визуру и неке традиционалне поетске опсесије, попут смјене годишњих доба, добијају опет своје достојно мјесто у савременом српском пјесништву, из којег су готово протјеране пред најездом исувише приватних, собних епифанија. Скоро заборављено звучи друго лице јединице и још заборављеније једноставни наслов пјесме „Август“, у раичковићевски стишаном лирском предосјећању јесење језе:

1
*Годишња доба
Не смењују се у парковима,
Већ у тишини спаваћих соба.*

*Пре него кестен изгуби лишће
Или се јутра наоблаче,
Јесен је ту, у соби, с нама,
И ми мењамо покриваче.*

2
*Понеки лист пожути и откине се и падне,
И гледа лицем ка мом лицу
– јесен ми шаље разгледницу.*

*Ускоро стиже зима:
Мораће неко да откопа сав онај снег од лане*

И врати га на брда и голе гране.

3

*Август више није месец врелих дана,
Доба сунчевих пега и жега,
И чини ми се, кад бих дланом прешао преко грана,
На њему би, попут прашине, остало мало снега.*

*Ветар пролази кроз одело и дотиче се коже,
А киша понекад ланима пада.
Тада не треба спавати јер се може
Остарити у сну,
Изненада.*

Продоран пјеснички поглед са ове стране и на овај свијет увијек је помало поглед и на ону страну и на онај свијет. Изванредна рефлексивна минијатура елементарног мисаоног садржаја и истог таквог наслова „Сунце“ репрезентативна је за тај аспект Живановићевог поетског идиома:

*Житна поља су крива
За наше религиозне заблуде.
Испод свих прича о будућем рају,
О бесмртности душе стоји вера
Да је загробни живот само почетак
Још једног овоземаљског,
На поветарцу и сунцу.*

Овакву концентрованост израза, свјесно грађену монолитност пјесме, смијениће у другој етапи Живановићевог досадашњег стваралаштва разуђенији пјеснички језик, лирска наративност и уплив колоквијалнијег говора у раније доминантно повишени тон. Живановић се све чешће окреће дужим формама, циклусима, руковетима пјесама и поемама, што доноси нов квалитет његовом пјевању („Године учења“; „Песник и музе“; „Човек који није имао ништа“; „Carmina Galli“). Завршавајући своју прву збирку Астапово пјесмом „Споменик Војиславу Илићу“, посвећеном пјеснику чија је биста на Калемегдану међу осталим академицима, пјесницима и професорима предочена налик шаховској фигури црног краља, Живановић је повукао оригиналну аутопоетичку нит са узорним пјесничким опусом преданог његовања култа форме, што ће се на нешто другачији начин продужити и у књизи *Carmina Galli*. Спој свакодневног и митско-историјског, често уобручен строго римованим катренима, кроз које струји тон деликатне ироније, упадљиво је наслијеђе пјесника Борислава Радовића, које Никола Живановић отворено и вриједно баштини („Гле како жури Пасифаја“; „Кантилена“). Међутим, најбоље резултате пјесник постиже када радовићевску лирску парадигму дестилише за властите потребе, проналазећи у задатом интонацијском оквиру сопствени глас, као што је случај у подциклусу „Година учења“ под називом „Пролеће“:

*Јутро. Стварност опет тражи праве доје,
Усмерава реку. Једна врба чачка
Свој одраз у води. Небо на застоје
Суши се на жици. Ниједног облачка.*

Кестен меша лишће ко карте и свуда

Неко нам оставља играчке. То свиће.

Дечаци што јуре око стабла дуда

Личе на шарене пролетње ветриће.

Проносећи, дакле, у својој поезији наслијеђе (нео)романтичарских и (нео)символистичких елемената, Живановићев опус даје оригиналан спој два снажна тока у традицији српског pjesничтва. Међутим, и даље је у његовом средишту, када је о интертекстуалности и литерарној алузивности ријеч, дијалог са врховима западноевропске поезије: од Елиота, Кавафија и Брехта, преко Гетеа, Шилера и Хелдерлина, све до Корнелија Гала, коме је и посвећена завршна, насловна поема. У цијелој књизи Живановић води понорну расправу о могућностима pjesничке оригиналности, превођењу поезије као стваралачком чину, и другим питањима везаним уз вјечите поетичке дилеме од антике до данашњих дана. Његови одговори садржани су у самим формалним решењима појединих pjesама и поема, умјесто у непосредним експликацијама сопствених схватања и увјерења. Ријечју, свака таква pjesма није одговор који даје, већ одговор који по себи већ јесте.

Pjesме Живановићеве треће књиге шифрованог наслова 22 помјерају се, са једне стране, у филозофски регистар упитности над опстанком цивилизације и смисла хуманистичких напора у том смјеру („Волту Витмену“; „Зар је то све?“); а са друге ка интимним, породичним темама старења и пролазности ближњих („Стварни живот“; „Две старости“; „Бабина смрт“). Најупјелија међу таквим pjesмама, насловљена „Свеће“, открива постојано висок ниво Живановићеве поезије и њене несмањене инвентивности у погледу назначеног умијећа да се створи самосвојна pjesничка слика:

Мој отац и моја мајка су две свеће

Нагнуте једна ка другој

Што се заједно топе.

Понекад пламен гори

Само на очевој страни

Али већ нешто ниже,

За час клонула мајка

Спрема се да га придржи

Па га распали опет.

Кад дуне однекуд ветар

И угаси очев фитиљ,

Мајка се привије уз њега

И нежном ватром га топи

Док не дође до сржи

И запали му пламен.

Истопљен восак на поду

Темељ је наше куће.

Елементи blasфемije, који су и раније присутни у траговима, интонирају сада читаве pjesме и циклусе, показујући како врхунска умјетност – чак и када је на граници или преко границе богохулног – искупљује саму себе чињеницом да је и сама увијек један прилог свеопштем стварању („У твоју славу Господе“; „Света Еуфемija“).

Привидно нарцистичко светогрђе преображава се тајном аутентичне креације у побожну химну, како читамо у pjesми „Хипостазе“:

Ја видим сваки разлог, нужност

Познајем људе, свет, све стране

Живота, сваки бунт и дужност

И зашто свет ће да нестане.

Мени је блиска људска срећа,

Њихова патња, бол и бриге

Сваку будућност предосећам

И знам све речи сваке књиге,

Сва су искуства део мог

И ја сам стога Господ Бог.

Никољу имам ја у свету,

Црну фигуру, коју силом

Мисли сам држим у покрету

И једини је он мој пион.

Он је инструмент мога знања,

Њим проверавам претпоставке,

Не штедим га зла, очајања,

И не волим га више од травке

Која у пољу диже лист

И он је стога Исус Христ.

[...]

Као и *Carmina Galli* и збирка 22 завршава се поемом. Ријеч је о „Ђулићима“, духовитој насловној игри са књигом Ј. Ј. Змаја, pjesника који се појављује и као један од њених лирских јунака. Живановић је ову поему накнадно извукао из књиге, допунио је „Увеоцима“ и објавио као за сада свој најновији наслов *Ђулићи и увеоци*. По први пут у његовом опусу појављује се строго конципирана *pjesничка књига*, умјесто ранијих *збирки pjesама*, иначе такође изнутра брижљиво устројених. То по свему означава извјестан прекретнички карактер *Ђулића и увелака* за Живановићево стваралаштво, што се још више огледа у самој њиховој супстанци. Женски лирски глас(ови), сленг, урбана митологија, савремена и рецентна историја, прогони, ратови, национални идеолошки спорови, све то и много другог измијешало се у овој поеми на начин до сада невиђен код Живановића. И шире од тога – аутор је у овој књизи успио нешто што ријеткима полази за руком – да направи својеврсну пародију данас распрострањене pjesничке амбиције ка свеобухватности и истовремено да једно од узорних достигнућа у описаном моделу. *Ђулићи и увеоци* ће стога несумњиво означити раскрсницу оновременог пјевања, које је исувише често умјело да помисли како збрка стогодишње историје и хаос актуелног тренутка, пропуштени кроз филтер индивидуалне језичке неформалности, сами по себи могу постати поезија. Живановић је показао да и у том случају, као и са неким традиционалним pjesничким модусима, ствари стоје другачије.

Свим овим он је стекао препознатљиво списатељско обиљежје, које се тешко веже уз уобичајена, заступљена презимена попут његовог: да се зна на кога се тачно мисли када се каже Живановић, и да се зна на какву се поезију мисли.

PANOPTIKUM

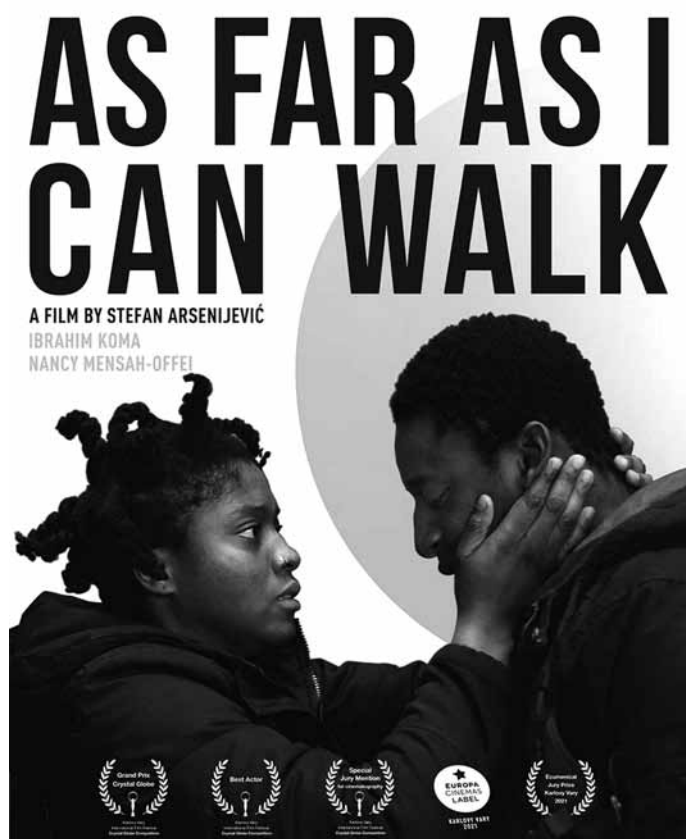
Goran Borković

“STRAHINJA BANOVIĆ” U AMERIČKIM KINIMA

Svečanom projekcijom 30. juna u njujorškom IFC Centru nagrađivani film “Strahinja Banović” Stefana Arsenijevića, višeslojna migrantska i ljubavna priča o savremenom društvu u Srbiji i šire, stiže pred američku publiku. Projekcija- ma u tom čuvenom kinu prisustvovat će tokom prva tri dana i redatelj Stefan Arsenijević, glavni glumac Ibrahim Koma, producent Miroslav Mogorović i di- rektorica fotografije Jelena Stanković, koji će razgovarati s javnošću, priopćio je Filmski centar Srbije.

Film je imao svjetsku premijeru na 55. Međunarodnom filmskom festivalu u Karlovim Varima, gdje je osvojio čak pet nagrada, uključujući i Grand prix Kri- stalni globus za najbolji film, što je bio prvi put u 21. vijeku da je srpski film tri- jumfiraio u glavnom natjecateljskom programu na nekom od svjetskih festivala A kategorije. “Strahinja Banović” je do sada sudjelovao na 50 međunarodnih filmskih festivala i osvojio više od 30 nagrada.

Film je inspiriran čuvenom srpskom epskom pjesmom “Banović Strahinja”, osuvremenjenom i smještenom u kontekst suvremene izbjegličke krize. Glavni junak je mladi migrant iz Gane koji je, u želji da se što bolje uklopi u novu sre- dinu, uzeo srpsko ime Strahinja. Sa svojom ženom Ababuo živi u izbjegličkom kampu u Krnjači, dok novi val izbjeglica iz Sirije, među kojima je i karizmatični Ali, ne unese nemir u njihov život. Domaću premijeru film “Strahinja Banović” imao je na otvaranju 50. Festa 2022. godine.

POČASNO PRIZNANJE PURIŠI ĐORĐEVIĆU

Specijalna nagrada Somborskog filmskog festivala za doprinos filmskoj umjetnosti posthumno je dodijeljena redatelju Mladimiru Puriši Đorđeviću (1924-2022), kao jednom od velikana srpske i evropske kinematografije, čiji je film “Usta puna zemlje”, prikazan i na ovogodišnjem festivalu u Sopotu. Radi se o ekranizaciji istoimenog romana Branimira Šćepanovića, u kojem glavnu ulogu tumači Somborac Radivoje Raša Bukvić, uz Sonju Kolačarić, Andriju Kovača, Lazara Jovanova, Aleksandru Rukavinu i druge.

Puriša Đorđević, kako je istaknula direktorica Somborskog filmskog festi- vala Vesna Šašić, ostavio je neizbrisiv trag ne samo u srpskom, već i u evropskom filmu. “Njegov izuzetno bogat i raznovrstan opus svrstava ga u stvaraoca mo- dernog filmskog izraza koji izaziva publiku kako odabirom tema tako i filmskom naracijom”, istakla je ona i dodala da se Đorđević – ne samo dužinom karijere i brojem filmova koje je ostavio iza sebe, već i originalnim autorskim pečatom, upisao u red najznačajnijih srpskih i jugoslavenskih autora.

Puriša Đorđević snimio je više od 80 filmova, od kojih je 20 igranih, a ostao je zapamćen po ostvarenjima sa kojima se proslavio i na evropskom planu – “Devojka”, “San”, “Jutro”, “Podne” i drugim. Njegovi filmovi prikazivani su na najprestižnijim filmskim festivalima, poput Venecije i Berlina, a dobitnik je i nekoliko Zlatnih arena u Puli.

TANJI STUPAR TRIFUNOVIĆ NAGRADA “VASKO POPA”

Nagrada “Vasko Popa” za najbolju novoobjavljenu knjigu pjesama na srpskom jeziku dodijeljena je za 2022. godinu Tanji Stupar Trifunović za zbirku pjesama “Zmijštak”, u izdanju Arhipelaga. Zbirka pjesama “Zmijštak” sastoji se iz četiri ciklusa, “U oštro podne”, “Zmijštak”, “Istina je destruktivna sprava” i “Is- početka”, kroz koje se pjesnikinja kreće prostorima intimnosti i ljubavi, porodice i zavičaja, povijesne pozornice i previranja.

Pjesme Tanje Stupar Trifunović razvijaju se kroz motivsko povezivanje do- bro poznatih toposa, ali tako što se vješto mimoilaze dominantni narativi unu- tar kojih se oni po pravilu javljaju u pjesništvu. Na ovaj način pjesnikinja s jedne strane razotkriva ove narative kao strategije moći i dominacije, potiskivanja i obesmišljavanja našeg ličnog ali i kolektivnog postojanja, a s druge strane nudi lirske i trezvene, često opore uvide o međuljudskim odnosima, mjestu čovjeka u povijesti... Na natječaj su stigla 54 naslova izašla 2022. godine, a žiri je odlučio o dobitnici većinom glasova.

Tanja Stupar Trifunović je pjesnikinja, pripovjedačica i romansijerka rođena u Zadru 1977. godine. Diplomirala je na Filološkom fakultetu (Odsjek za srpski jezik i književnost) u Banjaluci, u kojoj i živi. Objavila je pet knjiga poezije, knjigu priča, dva romana i grafički roman “More je bilo mirno” u suradnji s Tatjanom Vidojević (ilustracije). Prevođena je na engleski, španjolski, bugarski, mađarski,

njemački, poljski, slovenski, makedonski, ruski, češki, danski, talijanski i francuski jezik. Dobitnica je više nagrada za poeziju i prozu, među kojima su nagrada Evropske unije za književnost (EUPL) 2016. za roman "Satovi u majčinoj sobi", nagrade "Risto Ratković" i "Milica Stojadinović Srpkinja" za najbolju knjigu poezije za knjigu pjesama "Razmnožavanje domaćih životinja" i Vitalove nagrade "Zlatni suncokret" za najbolju knjigu objavljenu 2019. godine na srpskom jeziku za roman "Otkako sam kupila labuda".

GORANU PETROVIĆU PRIZNANJE "VLADAN DESNICA"

Nagrada "Vladan Desnica" Narodne biblioteke Srbije (NBS) za najbolji roman, specifična po tome što je dodjeljuju pisci piscima, pripala je Goranu Petroviću za roman "Ikonostas", u izdanju Lagune. Petrović je bio "suparnik samom sebi", budući da je u najužem izboru za nagradu "Vladan Desnica" za 2022. godinu, vrijednu 12.000 eura, bio zastupljen i romanom "Papir", također u izdanju Lagune.

"Goran Petrović bio je velika konkurencija Goranu Petroviću", rekao je predsjednik žirija Dušan Kovačević, pored koga su u žiriju bili i Vladan Matijević, Vladimir Tabašević, Ljubica Arsić, Milisav Savić, Mirjana Mitrović, Enes Halilović, Vule Žurić i Dejan Stojiljković. U trci za nagradu "Vladan Desnica", prema riječima Kovačevića, bilo je "pregriž dobrih i zanimljivih knjiga".

"Rimski 'Ikonostas' pročitao sam kao novi rukopis u ispisivanju naše srednjovjekovne povijesti koji je sačuvan u legendama, mitskim pričama i sećanjima koja su tekla do današnjih dana kao reka ponornica. Uz meni drago alegorijsko kazivanje, posebnu pažnju mi je privukla i obradovala me je upotreba biranih riječi koje sam nekad davno i sam izgovarao i volio ali ih nisam dugo izgovorio ili čuo. Knjiga je zbirka dobro neobično i darovito ispisanih priča koje se čitaju više puta", rekao je Kovačević.

Goran Petrović se prisjetio da je čitao priče Vladana Desnice. "Podsećao sam se... Kakav jezik! Kakva poređenja! Kakav osjećaj opažanja! Kakve slike! Kakva prodornost! Kakav bol! I samim tim: kakav lek! Jer ako ne umemo da opišemo bol, šta nas i kako boli, možemo li da očekujemo da koristimo pravi lek, da budemo izlečeni? Književnost i tome služi", rekao je Petrović, pročitavši svojevrsni putopis "Gore dole".

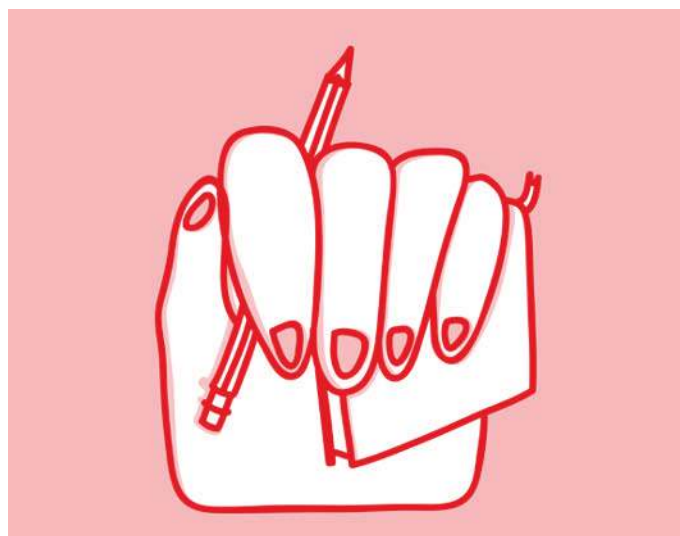
U užem izboru za nagradu "Vladan Desnica", osim Petrovićevih, bili su i romani: "Lakonogi dan" Jelene Lengold i "Koljka i Sašenjka" Uglješe Šajtinca, u izdanju Arhipelaga, te "Kad đavoli polete" Vladimira Kecmanovića, u izdanju Lagune. Nagrada "Vladan Desnica", kako je podsjetio upravnik NBS Vladimir Pištalo, dokazuje kompetentnost pisaca da ocjenjuju drugog pisca. Na značaj Desnice ukazao je i državni sekretar u Ministarstvu kulture Miodrag Ivanović, koji ga je istaknuo kao jednog od najvećih srpskih pisaca 20. vijeka, ali i dodao da mu ta "srpska kultura nije za života, a ni kasnije nije na pravi način odužila". Nagrada "Vladan Desnica" dodijeljena je prvi put 2022. godine, kada ju je dobio Dejan Aleksić za roman "Petlja", u izdanju Lagune.

REGIONALNI PISCI U UTRCI ZA "ŠTEFICOM CVEK"

Pobjednici regionalnog književnog izbora "Štefica Cvek" za 2022. godinu su Ana Avramovska, Dunja Matić, Maja Solar, Olja Savičević Ivančević, Selma

Asotić, Stefan Alijević i Želimir Periš. Proglašeni su 16. juna u okviru 15. festivala Krokodil u Beogradu za najbolje književne tekstove koji obrađuju feminističke i queer teme na istinski pobunjen način.

Ana Avramovska našla se u izboru romanom "Vodena tijela" (Pablišer, 2022), Dunja Matić romanom "Mirovanje" (V.B.Z.), Maja Solar zbirkom poezije "A htela sam" (Enklava), Olja Savičević Ivančević romanom "Ljeta s Marijom" (Fraktura), Selma Asotić zbirkom poezije "Reci vatra" (Buybook), Stefan Alijević zbirkom priča "Noćni autobus" (Ili-Ili) i Želimir Periš zbirkom priča "Gracija od čempresa" (OceanMore). U prvom krugu, na osnovu prijedloga regionalne književne zajednice, našla su se 24 djela iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i Srbije. U anketi je učestvovalo 130 spisateljica i pisaca, kritičara/ki, novinara/ki, a nominirana je 131 knjiga. Iza izbora stoje Pobunjene čitateljke (Srbija), Kulturtreger/Booksa (Hrvatska), PEN Centar u BiH i Koalicija Margini (Sjeverna Makedonija).

LAVIRINT DEVEDESETIH

Izložba "Lavirint 90ih", koju autorski potpisuju Dubravka Stojanović, Igor Štikš i Dejan Ubović, otvorena je u Prostoru Miljenko Dereta u Beogradu kao prvi korak dugoročne inicijative osnivanja regionalnog centra za pomirenje, obrazovanje i buduću saradnju "Muzej 90ih", čiji je cilj pokretanje novog procesa sagledavanja decenije koja je promijenila tokove života milijuna ljudi na ovim prostorima (ali i globalno).

"Lavirint 90ih" plod je dvogodišnjih istraživanja, rada i saradnje pojedinaца, stručnjaka, aktivista i partnerskih organizacija iz zemalja bivše Jugoslavije, a predstavlja samo fragment burne nedavne historije. Izložba je zamišljena kao odgovor na politike koje etnonacionalizam i šovinizam postavljaju iznad društvene pravde, mitove iznad života pojedinca, a razdor iznad svakodnevnog solidarnosti.

"Nijedna izložba ne može u potpunosti da prikaže jednu deceniju u istoriji čovečanstva, a posebno devedesete godine koje su u našem regionu ostavile neizbrisiv, dugotrajan trag, te je zato princip ove izložbe fragment. Postavka pred posetioca postavlja pitanje da li smo, kao pojedinci, ali pre svega i kao društvo tj. društva, uopšte izašli iz lavirinta u koji smo upali početkom 90ih", poručili su autori.

STUDENSKI PLAKATI U ČAST BATE ŽIVOJINOVIĆA

Izložba studentskih plakata za filmove Velimira Bate Živojinovića otvorena je 5. juna u Jugoslovenskoj kinoteci, na 90. rođendan legendarnog srpskog glumca. Nova grafička rješenja plakata za neke od njegovih najznačajnijih uloga osmislili su studenti Fakulteta primenjenih umetnosti (FPU) u Beogradu, u klasi profesora Slavimira Stojanovića Futra.

Kinoteka je tokom Festa ranije ove godine otvorila Živojinovićev legat, uz dvije prateće izložbe, a multimedijalna postava o njegovom opusu i dalje se može vidjeti ispred glavne sale, podsjetio je upravnik Muzeja Jugoslovenske kinoteke Marjan Vujović.

Nova izložba "SadNekad" dio je istoimenog projekta kojim je Kinoteka započela 2022. godinu s FPU-a, a namjerava ga nastaviti. Povodom dana rođenja Bate Živojinovića, njegov legat obogatilo su još dvije Zlatne arene, koje su nedostajale. "Dobili smo ih zahvaljujući suradnji s Pulskim festivalom. Sada će i one biti dio stalne postavke", istaknuo je Vujović.

U ime porodice legendarnog glumca, njegov sin Miljko Živojinović zahvalio je mnogobrojnoj publici na dolasku, te istaknuo da Stojanović ima više od 200 međunarodnih nagrada i pripada samom vrhu dizajna. "Važno je da se to kaže, da znamo da nismo samo prvaci sveta u tenisu, košarci i drugim domenima, nego da imamo i ovdje u Beogradu ljude koji su dosegli do samog vrha i pod čijim mentorstvom stasavaju nove generacije", rekao je Miljko Živojinović, ističući da bi Srbija trebala da "počne da ulaže u znanje, talenat, mladost, jer samo takvi ljudi mogu da nas povedu u bolja vremena i bolje društvo".

SJEĆANJE NA MIHAJLOVIĆA U MPU-U

Izložba posvećena nogometnim velikanima Siniši Mihajloviću (1969-2022) i Paolu Rossiju (1956-2020), kao i međunarodnom i jugoslavenskom sportu, običnom i javnom životu Srbije i Italije, svečano je otvorena 6. jula u Muzeju primenjene umetnosti (MPU) u Beogradu, u organizaciji World Camp International – tvrtke Nogometnog kluba Milan, i fondacije Paolo Rossi.

Izložba "U sjećanje na: Paolo/Siniša" organizirana je u segmentima posvećenim Mihajloviću i Rossiju, uz prisustvo talijanskih partnera i pokrovitelja, otvorila ju je 6. srpnja ministrica kulture i potpredsjednica Vlade Srbije Maja Gojković, koja je kao nekadašnja gradonačelnica Novog Sada uručila Mihajloviću ključeve tog grada, sada izložene kao dio postavki.

Ističući da je Mihajlović bio na prvom mjestu čovjek velikog srca, koji je ostavio neizbrisiv trag u svijetu sporta, jedinstvenom pojavom i životnim stavom, osvojio srca brojnih ljubitelja "najvažnije sporedne stvari na svijetu" širom planete, Maja Gojković dodala je da je u igračkim danima, kasnije kao trener i izbornik, svoj karakter beskompromisnog borca najbolje pokazivao na terenu, unoseći u nogometnu igru snažne emocije i rijetko viđen žar.

Da Mihajlović neće biti zaboravljen "pokazuje i to što ga je predsjednik Republike Srbije Aleksandar Vučić posthumno odlikovao Ordenom Karađorđeve zvijezde prvog stupnja za naročite zasluge za Republiku Srbiju i njene građane i postignute rezultate u oblasti sporta", rekla je Maja Gojković.

Na otvaranju izložbe govorili su i brat Siniše Mihajlovića, Dražen Mihaj-

lović, direktorica MPU-a Biljana Jotić, ambasador Italije u Beogradu Lucca Gori, udovica Paola Rossija Federica Cappelletti, direktor Talijanskog instituta za kulturu u Beogradu Roberto Chinkota, direktor izložbe i World Camp Međunarodni Marco Schembri...

PREMINUO SRĐAN KOLJEVIĆ

Srđan Koljević, nagrađivani filmski scenarist, redatelj i profesor Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, najpoznatiji po filmovima "Sivi kamion crvene boje" i "Žena sa slomljenim nosom", kao i po brojnim suradnjama s drugim režiserima, preminuo je 8. jula u 57. godini. u Beogradu, nakon duge i teške bolesti.

Osim što potpisuje scenarij na 15 dugometražnih igranih filmova, dva dugometražna dokumentarna filma i dvije TV serije, Koljević je prema svojim scenarijima režirao tri igrana filma, i jednu TV seriju. Ostvarenja koja potpisuje bila su gledana u kinima te i nagrađivana u svijetu i regiji, kao što su Berlinski filmski festival i Sandens film festival. Njegovi filmovi "Sivi kamion crvene boje" (2004) i "Žena sa slomljenim nosom" (2010) osvojili su niz nagrada na međunarodnim festivalima, kao i filmovi "Klopka", "Krugovi" i "Otac" Srđana Golubovića, čiji je bio koscenarist.

Rođen 1966. godine u Sarajevu, Koljević je kao scenarist debitirao 1993. godine filmom "Kaži zašto me ostavi" Olega Novkovića, a kao redatelj filmom "Sivi kamion crvene boje" 2004. godine, čiji je bio i scenarista, a koji je prikazan na 40 međunarodnih festivala i nagrađen s 11 nagrada. Sa Đorđem Milosavljevićem napisao je scenarij za film "Nebeska udica" (2000) u režiji Ljubiše Samardžića, koji je prikazan na Berlinalu i na Festivalu u Palm Springsu, gdje je i nagrađen nagradom publike, a s Melinom Koljević bio je koscenarist filma "Klopka" redatelja Srđana Golubovića, koji je prvi srpski kandidat za nagradu Oskar koji je ušao u uži izbor od osam filmova. U suradnji s Golubovićem kao redateljem i Melinom Koljević potpisuje i film "Krugovi" (2013), prvi srpski film prikazan i nagrađen na Sandensu.

Izložba, Sanja Iveković, *Nada Dimić File (2000 – 2023)* / Fotografija: Jadran Boban

CIJENA: 20 KN / 2,65 €

www.casopis-prosvjeta.net

KUPOLA PREOBRAŽENJSKOG HRAMA I SPOMENIK PETRU PRERADOVIĆU NAKON SKIDANJA S TORNJA
15. 1. 2023. / FOTOGRAFIJA: D. DAMJANOVIĆ

AVTOPH

DRAGAN BABIĆ / GORAN BABIĆ / VLADAN BAJČETA / MUHAREM BAZDULJ
GORAN BORKOVIĆ / BRANKO ČOLOVIĆ / DRAGAN DAMJANOVIĆ / NENAD JOVANOVIĆ
DRAGO KEKANOVIĆ / MILOŠ KORDIĆ / SONJA LEBOŠ / ŽELJKO LUKETIĆ
JOVANA MILOVANČEVIĆ / BOJAN MUNJIN / MILIVOJ NENIN / ĐORĐE NEŠIĆ
MILAN RADEKA / IGOR RUŽIĆ / ČEDOMIR VIŠNJIĆ / MILKA ŽICINA / VULE ŽURIĆ